НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БАЗАЄВ ОЛЕКСІЙ ДМИТРОВИЧ

УДК [[340.12:342.7]:[172:004]]

ДИСЕРТАЦІЯ

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРАВОСВІДОМОСТІ ЛЮДИНИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА РЕФЛЕКСІЯ

081 «Право»
08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____О.Д. Базаєв

Науковий керівник
Калиновський Юрій Юрійович,
доктор філософських наук, професор

ХАРКІВ – 2026

АНОТАЦІЯ

Базаєв О.Д. **Особливості розвитку правосвідомості людини в інформаційному суспільстві: філософсько-правова рефлексія.** – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2026.

У дисертації здійснюється комплексна філософсько-правова рефлексія розвитку правосвідомості людини в умовах переходу суспільства до інформаційної стадії розвитку. Характеризуються фундаментальні зміни в структурі правосвідомості під впливом глобальних цифрових трансформацій, підкреслюється значущість ціннісної парадигми правосвідомості особистості як основи критичного сприйняття правової реальності.

Теоретичне підґрунтя роботи охоплює широкий спектр концепцій: від класичних ідей природного та позитивного права до сучасних теорій комунікативної дії та мережевого суспільства. Правосвідомість розглянуто не як пасивне сприйняття правових норм, а як активний фільтр, через який індивід сприймає медійний контент. Зазначається, що розвиток правосвідомості в умовах інформаційного суспільства є тривалим і суперечливим процесом. Розглянуто генезу поняття «правосвідомість» у філософсько-правовій думці, починаючи від античних концепцій розуміння права, традицій німецької класичної філософії до сучасної комунікативно-дискурсивної моделі правосвідомості «людини віртуальної», чия правова ідентичність формується під впливом засобів масової комунікації та штучного інтелекту в умовах алгоритмізації та мережевих комунікацій. Встановлено перехід від сприйняття права як виключно жорстких державних настанов до визнання його як феномена, який формується у комунікативній взаємодії.

Дослідження розвитку правосвідомості людини в інформаційному суспільстві поєднує як суто філософські: антропологічні, онтологічні, гносеологічні так і

соціологічні, моральні, психологічні аспекти та здійснюється за допомогою широкого спектра методологічного інструментарію. Використання діалектичного методу дозволило проаналізувати правосвідомість людини в інформаційному суспільстві як динамічний філософсько-правовий феномен; правова герменевтика забезпечила розуміння глибини трансформації правових уявлень особистості та суспільства у дослідженні правосвідомості; аксіологічний підхід допоміг виокремити ціннісні детермінанти правосвідомості; а методи індукції та дедукції сприяли визначенню новітніх небезпек та загрозливих впливів на правосвідомість у цифрову епоху; формально-юридичний метод дозволив виокремити нормативні засади формування правосвідомості; порівняльно-правовий метод забезпечив можливість порівняння традиційних та новітніх механізмів формування правосвідомості; синергетичний метод дав змогу дослідити самоорганізацію розвитку правосвідомості від впливом ЗМК в інформаційному суспільстві. Ці методи дозволили зрозуміти трансформаційні процеси в структурі правосвідомості на сучасному етапі історичного розвитку українського суспільства в умовах європейської інтеграції, повномасштабної агресії РФ під перманентним впливом глобального інформаційно-комунікаційного континууму.

Резюмовано, що в умовах глобалізації інформаційний простір став визначальним чинником формування правосвідомості, де правові установки транслюються через багаторівневу систему засобів масової комунікації, насамперед соцмереж.

Встановлено, що сучасна цифрова епоха, яка характеризується поширенням інформаційних технологій, створює нові можливості для правової суб’єктності, але водночас породжує специфічні загрози деструктивного впливу на правосвідомість.

Досліджено технології впливу засобів масової комунікації на правосвідомість людини, серед яких – «теорія порядку денного», «вікна Овертона», «спіраль мовчання».

У науковому дискурсі конкретизовано значення поняття «медійна правосвідомість», під яким розуміється специфічна форма індивідуальної та суспільної свідомості, що конструюється під домінуючим впливом засобів масової

комунікації та цифрових платформ. Обґрунтовано, що зріла «медійна правосвідомість» виступає захисним механізмом особистості проти інформаційних маніпуляцій, спрямованих на деформацію правових цінностей.

Констатовано, що віртуальна реальність як новий онтологічний вимір буття сучасної людини створює амбівалентний вплив на формування правосвідомості індивідів: з одного боку – імерсійний простір дає суб'єктам можливість інтерактивної правової взаємодії та навчання, з іншого боку – специфіка віртуальної реальності через ілюзію анонімності сприяє формуванню «кремнієвого інфантилізму», що потребує розробки нових аспектів правової відповідальності.

Обґрунтовано, що концепція правосвідомості в інформаційному суспільстві включає потребу адаптації до взаємодії зі штучним інтелектом як новітнім елементом комунікативного простору.

Досліджено деформації правосвідомості, констатовано, що під впливом сучасного інформаційного простору відбувається трансформація їх класичних форм, також запропоновано механізми протидії деформаціям, шляхи їх подолання.

У роботі продемонстровано, що правосвідомість функціонує в межах різних правових систем, кожна з яких пропонує свою модель адаптації до цифрових викликів. В Україні, де правова система перебуває в стані активного реформування, удосконалення інститутів правового виховання, ціннісні детермінанти постають підґрунтям для створення умов формування зрілої правосвідомості. Встановлено, що етноментальні та культурно-історичні особливості розвитку української нації суттєво впливають на розвиток правосвідомості у сучасному вітчизняному соціумі. У правосвідомості українців відбувається унікальний синтез західного індивідуалізму й поваги до природного права та східного колективізму і патерналізму.

Визначено, що аксіологічна структура правосвідомості громадян України складається з таких базових детермінант, як-от: свобода, гідність. справедливість та відповідальність, що є підґрунтям для ціннісного самовизначення під час формування правосвідомості особистості у сучасному українському суспільстві та базисом легітимізації правових норм.

Встановлено, що в умовах глобального інформаційно-комунікаційного континууму правосвідомість є одним з ключових стабілізуючих факторів, який забезпечує стійкість правових традицій та мінімізує деструктивні впливи на громадянську свідомість.

Констатовано, що сучасний інформаційний простір України перетворився у транскордонну систему, де формування правосвідомості громадян визначається не лише офіційним законодавством, а інтенсивністю та якістю споживання контенту в межах багаторівневої структури суб'єктів: державних інституцій, професійних медіа, глобальних цифрових гравців та мережевих діячів. Доведено, що суб'єкти інфопростору стають ключовими трансляторами правових смислів, перетворюючи теоретичні норми на внутрішні переконання особистості, а інформаційне середовище постає простором для правових дій.

З'ясовано, що ефективність формування правосвідомості українського суспільства безпосередньо залежить від здатності суб'єктів національного інфопростору забезпечувати якісне правове наповнення віртуального середовища, де відповідальна комунікативна діяльність кожного учасника постає фундаментом стійкої правосвідомості та засобом протидії маніпулятивним впливам у цифрову епоху.

У дисертації підкреслено значення захисту правосвідомості від маніпулятивних технологій, зокрема в умовах інформаційних війн і криз. Визначено основне коло загроз для правосвідомості людини у інфопросторі, серед яких фейки та дезінформація, ворожі інформаційні операції, технічні втручання та кібертероризм, трансляція антиправових образів та патернів у масмедіа.

Обґрунтовано, що правосвідомість виступає одним з ключових елементів національної безпеки. Агресія РФ проти України в інформаційному просторі спрямована на руйнування ціннісної основи правосвідомості, що вимагає від держави та громадянського суспільства розробки ефективних механізмів контрпропаганди та правової освіти.

За результатами дослідження висунуто пропозиції щодо вдосконалення механізмів формування правосвідомості на національному рівні, зокрема через

впровадження концепції «медійної правосвідомості», яка включає розвиток інформаційного імунітету та медіаграмотності. Науково-теоретичне значення отриманих результатів полягає у створенні методологічної бази для подальших досліджень проблем філософії права. Практичні результати дослідження можуть використовуватись для розробки стратегій протидії інформаційній агресії, удосконалення законодавства у сфері цифрових прав, а також в освітньому процесі при викладанні дисциплін «Філософія», «Філософія права», «Теорія права», «Філософія правового виховання», «Філософія прав людини», «Філософія інформаційного права» та створення спецкурсів для здобувачів вищої освіти.

Ключові слова: правосвідомість, інформаційне суспільство, деформації правосвідомості, права людини, інформаційна безпека, віртуальна реальність, штучний інтелект, інформаційна війна, цифрові права, правова культура, демократичні цінності.

ANNOTATION

Bazayev O.D. **Peculiarities of the development of human legal consciousness in the information society: philosophical and legal reflection**. – Qualification scientific work in the form of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 "Law". – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2026.

The dissertation provides a comprehensive philosophical and legal reflection on the development of human legal consciousness in the context of society's transition to the information stage of development. The fundamental changes in the structure of legal consciousness under the influence of global digital transformations are characterized, and the significance of the value paradigm of the individual's legal consciousness as the basis for a critical perception of legal reality is emphasized.

The theoretical basis of the work covers a wide range of concepts: from classical ideas of natural and positive law to modern theories of communicative action and network society. Legal consciousness is considered not as a passive perception of legal norms, but as an active filter through which an individual perceives media content. It is noted that the development of legal consciousness in the context of an information society is a long and controversial process. The genesis of the concept of "legal consciousness" in philosophical and legal thought is considered, starting from ancient concepts of understanding law, traditions of German classical philosophy to the modern communicative and discursive model of legal consciousness of the "virtual person", whose legal identity is formed under the influence of mass media and artificial intelligence in the conditions of algorithmization and network communications. The transition from the perception of law as exclusively rigid state guidelines to its recognition as a phenomenon that is formed in communicative interaction is established.

The study of the development of human legal consciousness in the information society combines both purely philosophical: anthropological, ontological, epistemological

and sociological, moral, psychological aspects and is carried out using a wide range of methodological tools. The use of the dialectical method allowed us to analyze human legal consciousness in the information society as a dynamic philosophical and legal phenomenon; legal hermeneutics provided an understanding of the depth of the transformation of legal concepts of the individual and society in the study of legal consciousness; the axiological approach helped to identify the value determinants of legal consciousness; and the methods of induction and deduction contributed to the identification of new dangers and threatening influences on legal consciousness in the digital age; the formal-legal method allowed us to identify the normative principles of the formation of legal consciousness; the comparative-legal method provided the opportunity to compare traditional and new mechanisms for the formation of legal consciousness; the synergistic method made it possible to study the self-organization of the development of legal consciousness from the influence of the mass media in the information society. These methods allowed us to understand the transformation processes in the structure of legal consciousness at the current stage of the historical development of Ukrainian society in the conditions of European integration, full-scale aggression of the Russian Federation under the permanent influence of the global information and communication continuum.

It is summarized that in the conditions of globalization, the information space has become a determining factor in the formation of legal consciousness, where legal attitudes are transmitted through a multi-level system of mass media, primarily social networks.

It is established that the modern digital era, characterized by the spread of information technologies, creates new opportunities for legal subjectivity, but at the same time generates specific threats of destructive influence on legal consciousness.

Technologies of influence of mass media on human legal consciousness are studied, including “agenda theory”, “Overton windows”, “spiral of silence”.

In the scientific discourse, the meaning of the concept of “media legal consciousness” is specified, which means a specific form of individual and social consciousness, which is constructed under the dominant influence of mass media and digital platforms. It is substantiated that a mature “media legal consciousness” acts as a protective mechanism of the individual against information manipulations aimed at the deformation of legal values.

It is stated that virtual reality as a new ontological dimension of the existence of a modern person creates an ambivalent impact on the formation of legal consciousness of individuals: on the one hand, the immersive space gives subjects the opportunity for interactive legal interaction and learning, on the other hand, the specificity of virtual reality through the illusion of anonymity contributes to the formation of "silicon infantilism", which requires the development of new aspects of legal responsibility.

It is substantiated that the concept of legal consciousness in the information society includes the need to adapt to interaction with artificial intelligence as a new element of the communicative space.

Deformations of legal consciousness are studied, it is stated that under the influence of the modern information space, a transformation of their classical forms occurs, and mechanisms for counteracting deformations and ways to overcome them are also proposed.

The work demonstrates that legal consciousness functions within the framework of different legal systems, each of which offers its own model of adaptation to digital challenges. In Ukraine, where the legal system is in a state of active reform, improvement of legal education institutions, value determinants become the basis for creating conditions for the formation of a mature legal consciousness. It has been established that the ethno-mental and cultural-historical features of the development of the Ukrainian nation significantly affect the development of legal consciousness in modern domestic society. In the legal consciousness of Ukrainians, a unique synthesis of Western individualism and respect for natural law and Eastern collectivism and paternalism takes place.

It has been determined that the axiological structure of the legal consciousness of Ukrainian citizens consists of such basic determinants as: freedom, dignity. justice and responsibility, which are the basis for value self-determination during the formation of a person's legal consciousness in modern Ukrainian society and the basis for the legitimization of legal norms.

It is established that in the conditions of the global information and communication continuum, legal awareness is one of the key stabilizing factors that ensures the stability of legal traditions and minimizes destructive influences on civic consciousness.

It is stated that the modern information space of Ukraine has turned into a cross-border system, where the formation of legal awareness of citizens is determined not only by official legislation, but by the intensity and quality of content consumption within the multi-level structure of subjects: state institutions, professional media, global digital players and network figures. It is proven that the subjects of the infospace become key translators of legal meanings, transforming theoretical norms into internal beliefs of the individual, and the information environment becomes a space for legal actions.

It was found that the effectiveness of the formation of the legal consciousness of Ukrainian society directly depends on the ability of the subjects of the national infospace to provide high-quality legal content of the virtual environment, where the responsible communicative activity of each participant becomes the foundation of a stable legal consciousness and a means of counteracting manipulative influences in the digital age.

The dissertation emphasizes the importance of protecting the legal consciousness from manipulative technologies, in particular in conditions of information wars and crises. The main range of threats to the legal consciousness of a person in the infospace is determined, including fakes and disinformation, hostile information operations, technical interventions and cyberterrorism, broadcasting of anti-legal images and patterns in the mass media.

It is substantiated that the legal consciousness is one of the key elements of national security. The aggression of the Russian Federation against Ukraine in the information space is aimed at destroying the value basis of the legal consciousness, which requires the state and civil society to develop effective mechanisms of counter-propaganda and legal education.

The results of the study put forward proposals for improving the mechanisms for the formation of legal awareness at the national level, in particular through the implementation of the concept of "media legal awareness", which includes the development of information immunity and media literacy. The scientific and theoretical significance of the results obtained is to create a methodological basis for further research into the problems of the philosophy of law. The practical results of the study can be used to develop strategies for countering information aggression, improve legislation in the field of digital rights, as well

as in the educational process when teaching the disciplines "Philosophy", "Philosophy of Law", "Theory of Law", "Philosophy of Legal Education", "Philosophy of Human Rights", "Philosophy of Information Law" and create special courses for higher education students.

Keywords: legal consciousness, information society, deformations of legal consciousness, human rights, information security, virtual reality, artificial intelligence, information warfare, digital rights, legal culture, democratic values.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові публікації, в яких опубліковано основні результати дослідження:

1. Базаєв О. Д. Правосвідомість як філософсько-правова категорія: історичні та сучасні інтерпретації. *Проблеми законності*. Харків. 2024. Вип. 167. С. 6–24.

DOI: https://doi.org/10.21564/2414-990X.167.319129

2. Базаєв О. Д. Особливості впливу засобів масової комунікації на правосвідомість сучасної людини. *Проблеми законності*. Харків 2025. Вип. 170. С. 321–337.

DOI: https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.341294

3. Базаєв О. Д. Буття суспільної правосвідомості в інформаційному просторі України: сучасні світоглядно-ціннісні загрози. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2025. Т. 5. № 92. С. 286–292.

DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.39

Наукові праці, в яких засвідчено апробацію матеріалів дослідження:

1. Базаєв О. Сутнісні характеристики правосвідомості: філософсько-правовий аналіз. *Філософія і право*: тези доп. XIX Міжнар. наук. конф. аспірантів та студентів (м. Харків, 18 трав. 2023 р.). Харків: Право, 2023. С. 12–13. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3bc3aab8-bdc1-4860-a44f-3d49b5b5bb9f/content.

2. Bazaev O. A modern approach of understanding legal awarness problem. *XI науково-практична конференція іноземними мовами «Science in a changing world: current studies of young researchers»* (м. Харків, 17 квіт. 2024,). М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. іноземних мов. Харків : НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2024. С. 20–22. URL: https://dspace.nlu.edu.ua//jspui/handle/123456789/20037.

3. Базаєв О. Вплив інформаційного середовища на розвиток суспільної правосвідомості в Україні. *Філософія і право*: тези доп. XX Міжнар. наук. конф. аспірантів та студентів (м. Харків, 22 трав. 2024 р.). Харків: Право, 2024. С. 6–7. URL:

https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/23deb162-1d5b-4cdb-9f20-3a184a33f577/content.

4. Базаєв О. Криза правосвідомості в сучасному суспільстві: причини та шляхи подолання засобами освіти. *Особистість та освіта в умовах сучасних соціокультурних викликів: ціннісно-світоглядні та науково-методичні аспекти*. Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. КЗВО «ДАНО» ДОР» / Наук. ред. О. Є. Висоцька. Техн. ред. Н. В. Дев'ятко. (м. Дніпро, 28 лютого 2025 р.). Дніпро, 2025 С. 10–11. URL: URL: https://www.dano.dp.ua/attachments/article/392/%D0%9E%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C%20%D1%82%D0%B0%20%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0...%20(28%20%D0%BB%D1%8E%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BE%202025%20%D1%80.,%20%D0%BC.%20%D0%94%D0%BD%D1%96%D0%BF%D1%80%D0%BE).pdf

5. Базаєв О. Горизонтальні інтерсуб'єктні комунікації як чинник формування правосвідомості в інформаційному суспільстві. *Філософія і право*: тези доп. XXI Міжнар. наук. конф. аспірантів та студентів (м. Харків, 21 трав. 2025 р.). Харків: Право, 2025. С. 13–16. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/eef58a70-5048-45b0-80a8-3b2fddee1321/content.

6. Базаєв О. Д. Етноментальні детермінанти правосвідомості українців: синтез західних та східних ціннісних кодів. *Філософія і культура в антропологічних вимірах сучасності* : зб. тез доп. XIV наук. конф. з нагоди Всесвіт. Дня Філософії (UNESCO), (м. Дніпро, 20-21 листоп. 2025 р.). Дніпро, 2025. С.139–142. URL: https://crust.ust.edu.ua/items/7bda3fae-d7e2-4f91-b583-14df652f30d4.

7. Базаєв О. Д. Компонентна структура правосвідомості у сучасному філософсько-правовому дискурсі. *Науково-освітянська еліта та формування інтелектуального потенціалу української нації* : матеріали IV Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 27 берез. 2026 р.). Харків, 2026. С. 29–32. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/items/71a6372e-669b-4991-a0a1-faf83a56e45f.

8. Базаєв О. Статус тимчасового захисту українців у ЄС як каталізатор формування правосвідомості європейського зразка. *Філософія і право*: тези доп. XXII Міжнар. наук. конф. аспірантів та студентів (м. Харків, 25 трав. 2026 р.). Харків: Право, 2026. С. 16–18. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e63358b9-4431-436e-8318-9522f056baac/content.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ 4

ВСТУП 5

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ЛЮДИНИ: ГЕНЕЗА РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ 16

1.1. Правосвідомість як об'єкт філософсько-правового дискурсу 16

1.2. Понятійний апарат та обґрунтування методології дослідження трансформацій правової свідомості людини в умовах інформаційного суспільства 30

1.3. Комунікативно-дискурсивна природа правосвідомості 50

Висновки до розділу 1 64

РОЗДІЛ 2. ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК СЕРЕДОВИЩЕ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ЛЮДИНИ: ОНТОЛОГІЧНО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ 78

2.1. Вплив засобів масової комунікації на правосвідомість сучасної людини 67

2.2. Віртуальна реальність як чинник розвитку правосвідомості людини 93

2.3. Деформації правосвідомості людини у глобальному інформаційно-комунікаційному континуумі 99

Висновки до розділу 2 125

РОЗДІЛ 3. ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ВПЛИВУ НА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЛЮДИНИ 127

3.1. Ціннісні детермінанти правосвідомості людини у вітчизняному соціумі: проблема типологізації 118

3.2 Суб'єкти вітчизняного інформаційного простору та їх роль у формуванні правосвідомості людини 134

3.3. Загрози та небезпеки правосвідомості людини в інформаційному просторі сучасної України 150

Висновки до розділу 3 163

ВИСНОВКИ 166

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 171

ДОДАТКИ 196

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВК – віртуальна комунікація

ВР (VR) – віртуальна реальність (англ. Virtual Reality)

ЄС – Європейський Союз

ЗМІ – засоби масової інформації

ЗМК – засоби масової комунікації

ІО – інформаційна операція

ІПСО – інформаційно-психологічна спеціальна операція

НАТО – Організація Північноатлантичного договору (англ. North Atlantic Treaty Organization)

РФ – Російська Федерація

СНД – Співдружність Незалежних Держав

ШІ – штучний інтелект (англ. Artificial Intelligence)

ЮНЕСКО – Організація Об’єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (англ. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO)

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасний стан розвитку українського суспільства, трансформація вітчизняної правової реальності у контексті транзиту до європейського соціокультурного та глобального інформаційного простору вимагають докорінного перегляду традиційних уявлень про правосвідомість людини. В умовах цифровізації соціально-правового буття, розширення сфери соціальних комунікацій через розбудову інтерактивних віртуальних просторів та впровадження технологій ШІ у правове середовище, правосвідомість перестає бути пасивним рефлексивним відображенням позитивного права. Вона набуває статусу інтерсуб'єктивного феномена, який впливає на трансформації правової реальності. Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю філософсько-правового осмислення якісно нової онтологічної сутності правосвідомості людини як фактору правової дійсності в умовах інформаційного суспільства.

Правосвідомість особистості сьогодні формується в умовах перманентного впливу ЗМК, які виступають інструментами трансформації ціннісних орієнтирів. Це актуалізує необхідність дослідження правосвідомості не як пасивного відображення правових знань особистості, а як динамічного феномена, що перебуває під постійним впливом інформаційних потоків, симулякрів та маніпулятивних технологій.

Вибір теми дослідження зумовлений радикальною трансформацією суспільного буття, що спричинена переходом людства до інформаційної стадії розвитку. В умовах, коли цифрові технології, віртуальна та доповнена реальність стають невід'ємною частиною повсякденності, процес формування правосвідомості відбувається через нові комунікативні практики, де межа між фізичною та ВР стає дедалі прозорішою.

У сучасному інформаційному просторі медіа перестали бути просто трансляторами інформації, вони перетворились на інструменти конструювання правових смислів. Використання маніпулятивних технологій та складних ІО, дозволяє змінювати сприйняття дозволеного та забороненого в масовій правовій

свідомості. Це створює загрозу ще більшого поширення правового нігілізму та розмивання фундаментальних правових цінностей, що потребує ґрунтовного філософсько-правового аналізу.

Актуальність теми також диктується появою ШІ та алгоритмізацією соціальних процесів. Взаємодія людини з інтелектуальними системами породжує нові типи правовідносин, які ще не мають належного теоретичного базису. Питання про те, як цифровізація впливає на суб'єктивне сприйняття прав людини, її приватності та безпеки, стає ключовим для збереження правопорядку в демократичному суспільстві. Потреба у визначенні кордонів етичного та правового регулювання у віртуальному просторі вимагає виходу за межі класичного правознавства у площину міждисциплінарного філософсько-правового дослідження.

Окрім того, вибір теми зумовлений специфікою сучасного соціокультурного контексту України. Війна в інформаційному просторі стала потужним чинником трансформації правосвідомості громадян, де питання національної безпеки, кіберзахисту та правової ідентичності набувають екзистенційного значення. Дослідження того, як правова свідомість може слугувати захисним бар'єром проти деструктивних зовнішніх впливів, має критичну значущість для розбудови правової держави в умовах глобальної нестабільності.

Необхідність розробки теми зумовлена дефіцитом праць на перетині онтології та антропології права, соціології та філософії інформаційного права. У свою чергу філософсько-правова методологія дозволяє проаналізувати трансформації правосвідомості людини з урахуванням впливу технологій цифрового середовища та їх концептуального синтезу з аксіологічними матрицями особистості в інформаційному просторі.

У зв'язку з цим актуальність теми дослідження визначається наступними підставами:

по-перше, потребою у з'ясуванні онтологічного статусу правосвідомості людини в умовах віртуалізації суспільних відносин, де зникає межа між фізичною та цифровою правовою реальністю, необхідністю переосмислення природи

правосвідомості в умовах інформаційного суспільства, де основою буття стають знання та вільний доступ до інформації;

по-друге, необхідністю аналізу амбівалентного впливу ЗМК на процес формування правосвідомості, оскільки вони трансформувалися з простих каналів передачі даних у специфічне середовище взаємодії, що конструює правовий світогляд індивідів та суспільства;

по-третє, виникає потреба в критичному осмисленні медійних технологій, застосування яких створює реальні загрози деструктивних трансформацій індивідуальної та масової правосвідомості.

Крім того, стрімкий розвиток імерсійних технологій та ШІ створює нові етико-правові дилеми, які потребують філософського аналізу для запобігання дегуманізації права та виникненню деформацій правосвідомості. Важливість теми зумовлена також розвитком віртуального простору, який створює нові типи правовідносин (віртуальні активи, цифрові права). Стрімкий розвиток середовищ віртуальної та доповненої реальності створює нові форми правового буття, де традиційні цінності права стикаються з алгоритмізацією поведінки та ШІ, що вимагає глибокої філософсько-правової рефлексії для аналізу впливу технологічних факторів цифрового середовища на формування правосвідомості.

По-четверте, потребою в розробці теоретичних засад захисту цифрових прав людини та забезпечення інформаційної безпеки особистості через підвищення рівня її індивідуальної правосвідомості. В епоху «постправди» правосвідомість потребує визначення нових аксіологічних орієнтирів, які б дозволили людині зберігати правову ідентичність та критичне мислення в умовах маніпулятивного тиску.

По-п'яте, актуальність теми зумовлена потребою гармонізації вітчизняної філософсько-правової думки з європейськими стандартами регулювання цифрового простору, що є критично важливим для України у процесі євроінтеграції та захисту національного правового поля.

По-шосте, актуальність дослідження підсилюється умовами військової агресії та кризового стану суспільства, що детермінують трансформацію структури правових цінностей українців.

Таким чином, обраний напрямок дослідження є актуальним у зв'язку з необхідністю систематизації та філософсько-правового узагальнення наявного наукового доробку у сфері формування правосвідомості людини в умовах інформаційного суспільства.

Вибір теми також зумовлений особистим науковим інтересом дисертанта до проблем антропологічного виміру правосвідомості в епоху цифровізації людського буття та прагненням знайти шляхи гармонізації розвитку правосвідомості людини з викликами інформаційної доби.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано на кафедрі філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в межах цільових комплексних програм «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (державний реєстраційний номер 0111u000968) та «Філософсько-правові проблеми розвитку суспільства в умовах глобальних трансформацій» (державний реєстраційний номер 0126U001044). Тема дисертаційної роботи затверджена вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого 30 червня 2023 року (протокол № 12). Робота відповідає напрямам досліджень у сфері філософії права, пов'язаним із вивченням правосвідомості в умовах глобалізації та інформатизації. Робота виконана в контексті наукових досліджень кафедри філософії, що стосуються вивчення сутності правосвідомості як філософсько-правового феномена, особливостей розвитку правосвідомості людини в інформаційному суспільстві та трансформації правосвідомості в умовах глобалізаційних викликів XXI століття.

Об'єктом дослідження є правосвідомість людини як інтегративний та ціннісно-регулятивний феномен соціальної реальності.

Предметом дослідження є трансформації та особливості формування правосвідомості людини в інформаційному суспільстві.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є отримання нових наукових висновків стосовно сутності феномена правосвідомості як світоглядної основи правової діяльності в інформаційному просторі, а також виявлення впливу

інформаційно-комунікаційних технологій та медіа-середовища на ціннісно-нормативну структуру правосвідомості особистості. Досягнення поставленої мети зумовило необхідність послідовного вирішення таких дослідницьких завдань:

– охарактеризувати генезу філософсько-правової рефлексії правосвідомості у науковому дискурсі;

– визначити основні теоретико-методологічні підходи розуміння впливу інформаційного суспільства на формування правосвідомості;

– з'ясувати особливості комунікативно-дискурсивної природи правосвідомості;

– охарактеризувати механізми впливу ЗМК на формування правосвідомості особистості;

– встановити й уточнити особливості впливу ВР на правосвідомість людини;

– окреслити основні види деформацій правосвідомості та розглянути їх прояви в умовах глобального інформаційно-комунікаційного континууму;

– описати ціннісні детермінанти правосвідомості людини в інформаційно-правовому середовищі сучасної України, визначити проблеми їх типологізації;

– охарактеризувати діяльність основних суб'єктів вітчизняного інформаційного простору та визначити їх роль у формуванні правосвідомості;

– окреслити та дослідити існуючі загрози й небезпеки для формування правосвідомості людини в інформаційному середовищі.

Методи дослідження. Дисертація є філософсько-правовим дослідженням особливостей розвитку правосвідомості людини в інформаційному суспільстві. Її методологічна база спрямована на комплексне виконання поставлених завдань та є міждисциплінарною за своїм наповненням. У дослідженні узагальнено й використано результати наукових праць з правознавства, філософії, політології, соціології, соціальної психології, культурології та соціолінгвістики.

Методологічну основу дисертаційної роботи було обрано з урахуванням об'єкта, предмета, сформульованої мети та завдань дослідження. Для забезпечення максимально можливої об'єктивності висновків використано широке коло наукових методів та теорій.

Застосування *діалектичного методу* дозволило розглянути правосвідомість у її динаміці, суперечностях та взаємозв'язку з інформаційним простором. Евристичний потенціал даного методу дозволив дослідити єдність і боротьбу між традиційними правовими цінностями та новими технологічними та соціальними викликами інформаційної епохи, а також описати перехід кількісних інформаційних накопичень у якісні зміни правових установок особистості.

Серед загальнонаукових методів було використано *індуктивний та дедуктивний методи*. Зокрема *метод індукції* дав змогу зробити висновки щодо стану і тенденцій розвитку правосвідомості, використовуючи конкретні факти. Індукція дозволила впорядкувати емпіричні дані, оцінити рівень формування правосвідомості в межах конкретних спільнот, а також на основі узагальнення результатів зробити висновок щодо особливостей правосвідомості українського суспільства. Застосування *дедуктивного методу* забезпечило перехід від загальних концептуальних моделей до пояснення конкретних проявів правосвідомості в суспільстві, дозволило визначити її основні характеристики, структурні елементи та функції. Завдяки цьому методу стало можливим встановлення причинно-наслідкових зав'язків між правовими нормами, діяльністю державних і правозахисних інститутів та формуванням правосвідомості громадян. Також дедуктивний метод сприяв оцінюванню механізмів правової соціалізації, ставлення людини до права, виокремленню підстав для формування деформацій правосвідомості та прогнозуванню подальших тенденцій розвитку правосвідомості у сучасному інформаційному просторі.

Герменевтичний метод застосовано для тлумачення смислів, що містяться у правових текстах та медійних повідомленнях. Це дало змогу виявити приховані механізми впливу ЗМК на правосприйняття через інтерпретацію символів та правових наративів, також охарактеризувати правосвідомість як динамічний процес розуміння правових сенсів, що народжується у правовому діалозі.

Аксіологічний підхід став ключовим для розкриття сутнісно-змістового аспекту сприйняття правосвідомості як філософсько-правового феномена. Його застосування дало можливість розкрити й конкретизувати змістовні аспекти правосвідомості

людини в різних правових системах крізь призму цінностей свободи та безпеки, уточнити ієрархію цінностей у правосвідомості сучасної людини, де безпека та приватність у цифровому світі набувають статусу фундаментальних орієнтирів. Означений підхід дозволив оцінити деструктивний вплив маніпулятивних технологій на ціннісне ядро правосвідомості індивіда та суспільства.

У дослідженні також використовувались міждисциплінарні та спеціально-юридичні методи для отримання уточненої інформації про правосвідомість людини й супутні феномени. Зокрема, *порівняльно-правовий метод* був застосований для дослідження амбівалентних напрямів трансформаційних процесів у правосвідомості в інформаційному суспільстві, зіставлення правових поглядів, цінностей, уявлень різних соціальних груп.

Формально-юридичний метод дав змогу дослідити наявні у нормативно-правових актах установки та ціннісні орієнтири, які держава намагається сформувати у громадян, виокремити колізії та проблемні місця законодавства України, зіставити догматичні правові норми із практичною сферою їх застосування, відстежити зв'язок правосвідомості та правової системи, оскільки правосвідомість є результатом сприйняття та усвідомлення людиною чинних правових норм.

Серед міждисциплінарних методів було використано *синергетичний*. Обрання цього методу зумовлено тим, що правосвідомість в інформаційному суспільстві не є лінійною системою, а динамічним та дисипативним феноменом, який під впливом ЗМК хаотично змінюється, але при цьому формує власні патерни існування. Використання синергетичного методу дозволило дослідити процеси самоорганізації правосвідомості, трансформації правових орієнтацій особистості в умовах інформаційного суспільства.

У дисертації значною мірою використано науково-теоретичний та методологічний потенціал таких західних дослідників проблеми правосвідомості, як-от: І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, Ю. Габермас, Б. Мелкевік, Г. Радбрух, Дж. Ролз та ін. та вітчизняних науковців, серед яких такі дослідники, як-от: О. Бандура, В. Бебик, М. Бурдоносова, Л. Герасіна, О. Грищук, Д. Гудима, О. Данильян, О. Дзьобань, С. Жданенко, Ю. Калиновський, Г. Клімова, Д. Куковинець, Н. Кутуза, О. Макеєва, С.

Максимов, Н. Морська, В. Панкратова, В. Погрібна, П. Рабінович, Ю. Разметаєва, І. Сопілко, Д. Тельпіс, Л. Трагнюк, Н. Філатова-Білоус, І. Яковюк та ін., фахівців-дослідників технологій впливу комунікативних технологій на свідомість та правосвідомість людини інформаційної доби таких, як Г. Інніс, М. Маклюен, М. Кастельс та ін.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що представлена робота є комплексним філософсько-правовим дослідженням трансформації правосвідомості людини в умовах інтенсивного розвитку ЗМК та цифрових технологій.

У межах дисертації висунуто низку положень, які конкретизують наукову новизну.

Вперше:

– у вітчизняному філософсько-правовому науковому дискурсі обґрунтовано розуміння правосвідомості як «ціннісного бар'єру» особистості та активного чинника формування правової реальності в умовах інформаційної агресії;

– охарактеризовано сучасний інформаційний простір України як систему, що амбівалентно впливає на правосвідомість людини, поєднуючи функції правового виховання та інформування громадян з деструктивними соціальними наслідками, які репрезентовані девіантними патернами поведінки;

– обґрунтовано дуалістичність ціннісних детермінант правосвідомості громадян України в інформаційному суспільстві, яка обумовлена динамічним та дихотомічним («захід – схід») характером культурно-цивілізаційних впливів, суперечливими глобальними тенденціями розвитку інформаційних технологій, нестабільним станом вітчизняного суспільства в умовах російсько-української війни.

Удосконалено:

– обґрунтування кореляції між розвитком індивідуальної правосвідомості та особливостями реалізації права у віртуальній реальності, констатується онтологічний розрив між правовими нормами соціального світу та самовстановленими правилами поведінки, уявленнями про правові цінності у віртуальних спільнотах;

– наукові підходи до дослідження впливу інформаційних технологій на зміну правових настанов в індивідуальній та суспільній правосвідомості, які базуються на розумінні інтеграційної природи правосвідомості та сприяють визначенню характеру впливу медіа на емоційні, фізіологічні та психологічні реакції індивіда, формуванню його морально-етичних, релігійних, культурних, правових та політичних уявлень;

– методологічну базу та понятійний апарат для дослідження правосвідомості людини в інформаційному просторі шляхом комплексного поєднання гносеологічного потенціалу герменевтичного, діалектичного, індуктивного, дедуктивного, аксіологічного та порівняльно-правового методів, що дало змогу всебічно дослідити основні тенденції трансформаційних процесів у правосвідомості;

– понятійний статус, змістовне наповнення та структурні елементи дефініції «медійна правосвідомість», яка трактується як результат взаємодії впливу правового та інформаційного просторів на правовий світ людини та конкретизує видову різноманітність правосвідомості в умовах глобальної інформатизації суспільства, відображаючи її сутнісні видозміни під впливом медіатехнологій.

Набули подальшого розвитку:

– обґрунтування філософсько-правового сенсу основних ціннісних детермінант правосвідомості в інформаційну епоху, спираючись на методологічний доробок представників німецької класичної філософії права, дослідження ціннісного ядра у структурі правосвідомості у комунікативній концепції Ю. Габермаса та на сучасні вітчизняні наукові праці щодо етноментальних особливостей аксіологічної складової правосвідомості;

– дослідження проблеми деформацій правосвідомості людини, які в умовах інформаційного середовища трансформуються та набувають нових форм, серед яких симулякризація законів, морально-правовий релятивізм та «тіньова нормотворчість»;

– розуміння безпекових аспектів функціонування правосвідомості людини в інфопросторі України, що дозволило виокремити найбільш значущі небезпеки, як-от: недосконалість вітчизняної законодавчої бази, неконтрольований вплив ЗМК, тенденції монополізації владою національного інфопростору, втрата контролю над інформаційними потоками на окупованих територіях; серед загроз ключовими

визначено вплив на правосвідомість фейків та дезінформації, ворожих ІО, технічних втручань та кібертероризму, трансляцію антиправових образів та патернів у масмедіа.

Практичне значення отриманих результатів обумовлене сукупністю положень, які конкретизують наукову новизну. Результати дослідження складають теоретичну базу для розробки практичних механізмів формування демократичної правової свідомості, методів її захисту від маніпулятивних впливів в умовах інформаційного суспільства та визначення нових підходів у правовому вихованні. Основні результати й висновки дисертації можуть використовуватись:

– для розробки стратегій правової грамотності та цифрової гігієни громадян як на національному, так і на міжнародному рівнях у сфері захисту правосвідомості особистості від маніпулятивних впливів у інформаційному просторі;

– для удосконалення законодавства щодо регулювання діяльності ЗМК та соціальних мереж у царині впливу на правосвідомість громадян у цифровому середовищі;

– в експертно-аналітичній роботі як теоретичний матеріал для протидії загрозам правосвідомості у вітчизняному інфопросторі;

– державними органами та іншими суб’єктами соціального процесу для більш глибокого розуміння сутності правосвідомості, підвищення ефективності управлінських рішень у даній сфері.

Отримані результати можуть слугувати теоретико-методологічною основою для оптимізації стратегій формування правосвідомості громадян України в умовах цифровізації шляхом інтеграції розробленої концепції у зміст правоосвітньої діяльності. В освітньо-виховній царині результати дослідження можуть бути інтегровані у навчальний процес з метою поглиблення змісту й посилення практичного спрямування таких навчальних дисциплін, як «Філософія», «Філософія права», «Теорія права», «Філософія прав людини», «Філософія інформаційного права», «Філософія правового виховання», при створенні спецкурсів для аспірантів, магістрів і студентів з проблем правосвідомості.

Декларація щодо використання інструментів штучного інтелекту. Інструменти штучного інтелекту використовувались виключно як допоміжний

інструмент для попереднього пошуку інформації, уточнення термінології та технічної перевірки окремих мовних формулювань. Вони не застосовувалися для створення наукової концепції, аргументації, основного тексту, результатів або висновків дисертаційної праці.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення, рекомендації та висновки, які містяться у дисертації, обговорювалися на наукових семінарах кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, а також пройшли апробацію в рамках міжнародних та вітчизняних науково-практичних конференцій: XIX Міжнародна наукова конференція «Філософія і право» (м. Харків, 18 трав. 2023 р.), XI науково-практична конференція іноземними мовами «Science in a changing world: current studies of young researchers» (м. Харків, 17 квітня 2024), XX Міжнародна наукова конференція аспірантів та студентів «Філософія і право» (м. Харків, 22 травня 2024 р.), II Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Особистість та освіта в умовах сучасних соціокультурних викликів: ціннісно-світоглядні та науково-методичні аспекти» (м. Дніпро, 28 лютого 2025 р.), XXI Міжнародна наукова конференція аспірантів та студентів «Філософія і право» (м. Харків, 21 травня 2025 р.), XIII Міжнародна наукова конференція «Філософія і культура в антропологічних вимірах сучасності» (м. Дніпро, 20–21 листопада 2025 р.), IV Всеукраїнська наукова конференція «Науково-освітянська еліта та формування інтелектуального потенціалу української нації» (м. Харків, 27 березня 2026 р.), XXII Міжнародна наукова конференція аспірантів та студентів «Філософія і право» (м. Харків, 25 травня 2026 р.).

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять 9 підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 209 сторінок, з них основна частина – 170 сторінок (8,7 авт. арк.), список використаних джерел складає 255 найменувань.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ЛЮДИНИ: ГЕНЕЗА РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ

1.1. Правосвідомість як об'єкт філософсько-правового дискурсу.

Процес трансформації вітчизняного суспільно-правового буття демонструє тенденцію до інтеграції у європейську правову матрицю. Розуміння цих змін у державі, ролі окремого індивіда у цьому процесі спонукає до переосмислення важливості формування зрілої критичної правосвідомості громадян, заснованої на європейських ціннісних та правових детермінантах. Тому питання формування правосвідомості набуває актуальності та потребує не тільки аналізу сучасного стану правової культури, а й розуміння історичної еволюції самого поняття «правосвідомість». У цьому контексті важливим є звернення до наукових праць, які дозволяють простежити, як змінювалися уявлення про правосвідомість у різні історичні періоди та під впливом різних філософсько-правових підходів. Здійснений нами у статті «Правосвідомість як філософсько-правова категорія: історичні та сучасні інтерпретації» [7] аналіз сучасних досліджень вітчизняних науковців дає змогу простежити послідовні етапи в трансформації інтерпретації поняття «правосвідомість»: від розуміння правосвідомості як морально-філософської категорії через поєднання понять: «свідомість», «справедливість» та «право» в часи Античності, через доповнення цього поняття «духовним» компонентом у добу середньовічної схоластики, трактування правосвідомості як вияву активного аксіологічного акту індивіда під впливом ідей природного права у німецькій класичній філософії до визнання психологічної складової у структурі правосвідомості в працях дослідників початку XX ст. [7, с. 19].

Н. Бровко досліджує появу категорії «правосвідомість» в працях античних філософів [22]. У баченні мислителів Афінської школи правосвідомість тісно корелюється з ідеями моралі, справедливості та закону. «Осмислюючи питання взаємозв'язку справедливості й закону, Платон визначає справедливість як певний

баланс між творінням і несправедливістю, яка встановлюється законом. Тому закон має створити найбільш сприятливі умови для життя людей в суспільстві, й у випадку неухильного дотримання законів можна говорити про високу правосвідомість суспільства» [22, с. 98]. Розглянемо ставлення Аристотеля до права. Філософ поділяв думку Платона про важливість справедливості, але акцентував увагу на закріпленості правових норм, фактично визнаючи верховенство закону над буттям людини. «Закон повинен стояти на чолі держави, а не людина-правитель з певними нечеснотами. Тому закон має виховувати в посадових осіб розуміння духу закону, формувати такий рівень правосвідомості, який буде відповідати за прийняття правильних і справедливих рішень» [22, с. 99].

У Давньому Римі правосвідомість вважалася складовою суспільної та особистої громадянської свідомості. Розвиток римського права зумовив поважливе ставлення громадян до закону і правосуддя. Концепція «правовідносин» (ius) відображала римське розуміння права, де існували сталі правила та норми, які керували життям і взаємодією людей. У античній філософській традиції правосвідомість формувалася на основі моральних цінностей, дотримання законів та суспільного уявлення про справедливість. Важливою була також роль етики і філософії, які сприяли обґрунтуванню ідеалів справедливості та встановленню основних принципів моралі у суспільстві. «Хоча в античні часи терміну «правосвідомість» ще не існувало, однак перше усвідомлення цього філософсько-правового феномена вже виникло. Цицерон, хоча й був опонентом Платона, стверджував, що природне право значною мірою впливає на формування правосвідомості особи» [21, с. 75].

У Середньовіччі ставлення людини до права ототожнювалося з визнанням верховенства закону Божого та церковних догм, дотриманням норм феодальних відносин у суспільстві, повагою до традицій та звичаїв. У таких умовах католицька церква мала вирішальний вплив на формування правосвідомості, особливо у Західній Європі. Головною характеристикою католицького богослов’я у період Середньовіччя є схоластика. Схоластичний метод був розроблений П’єром Абеляром, який дозволив створити і застосувати раціональні критерії до вирішення питання про те, які істини

та одкровення мають універсальну цінність, а які лише відносну у свідомості людини [63, с. 113–114].

Церковне право розумілося вище світського. Відповідно, моральні уявлення ґрунтувалися на релігійних доктринах. Біблійні заповіді сприймалися як вищі моральні закони, а гріх вважався правопорушенням. Гріховність і правопорушення розглядалися в релігійному контексті, і правосуддя нерідко ототожнювалося з Божою волею. Також варто зазначити, що формувалась «феодальна» правосвідомість, яка походила із соціального статусу людей у цей період, де васали мали обов'язки перед сеньйорами, а сеньйори – перед монархами. Особисті зв'язки між феодалами визначали характер юридичних обов'язків та відповідальності. Монархи і правителі розглядалися як носії вищої влади, яка була передана їм від Бога. Поняття верховної влади нерідко обґрунтовувалося релігійними ідеями про «божественне право королів». Тому підпорядкування королю або сюзерену було важливою частиною правосвідомості середньовічної людини [63].

Особливе місце у середньовічному суспільстві посідало звичаєве право. Судові системи феодальних володінь часто функціонували незалежно від королівської влади, і судова практика базувалася на місцевих звичаях. Це були неписані закони, передані від покоління до покоління. Такі закони відображали місцеві уявлення про справедливість і порядок. Звичаєве право було важливим джерелом регулювання правовідносин і зберігалося протягом століть, аж до пізніх періодів кодифікації законів.

У Новий час, розуміння та розвиток правосвідомості відбувалося в контексті політичних, соціальних і культурних змін, які характеризували цей період. З появою нових політичних систем та держав у Європі, таких як: абсолютизм, конституційна монархія та республіканські форми уряду, – виникала потреба в систематизації та регулюванні правових відносин. Розвиток законодавства сприяв усвідомленню громадянами їх прав та обов'язків. Видатні філософи та мислителі: Джон Локк, Жан-Жак Руссо, Шарль Луї Монтеск'є та ін. зробили вагомий внесок у розуміння сутності правосвідомості. Вони розвивали теорії соціального договору, прав людини та

природного права, виходячи з яких сформувалися основні принципи справедливості та законності.

Протягом Нового часу набуває сили рух за права та свободи людини. Наприклад, боротьба за права жінок та робітників в Європі, війна за незалежність в США, боротьба проти рабовласництва. Ця суспільна та політична активність громадян сприяла поширенню ідей рівності та справедливості, що спричинило розвиток правосвідомості суспільства. Реформи правової системи, такі як кодифікація законів, реорганізація судової системи та створення конституцій зумовили зростання довіри до правової системи та зміцнення правової свідомості населення. Д. Забзалюк зазначає: «В період Нового часу змінився сам підхід до проблем свідомості як такої та правосвідомості, зокрема. Він полягав у: відмові від теологічного її сприйняття; обґрунтуванні залежності правосвідомості від досвіду суб'єкта; розмежуванні правосвідомості та світогляду; аналізі свідомості крізь призму психіки» [63, с. 115].

З початком епохи Просвітництва змінюється підхід до розуміння правосвідомості. Провідні мислителі цього періоду розглядають правосвідомість у контексті загальної свідомості людини. «Звідси і нова метафора свідомості: вона не воскова дощечка, на якій відображаються образи реальних речей, а єдина форма, у якій містяться ідеї і образи до того, як вона включається у спілкування зі світом, таке розуміння свідомості ми знаходимо у німецького філософа І. Канта» [63, с. 114]. У працях Канта свідомість стала розглядатися не лише як відображення зовнішнього світу, але і як активний процес, що формує розуміння світу як єдність, що включає апріорні знання, тобто знання, які дані людині перед будь-яким досвідом і є незалежними від конкретного досвіду. Ці апріорні знання допомагають нам організувати та інтерпретувати наш досвід світу. Оновлене розуміння свідомості відображається у тому, що ця категорія починає розглядатися як активний процес формування ідей та концепцій.

І. Кант пояснює, що право потрібне для того, щоб забезпечувати баланс індивідуальних свобод. Право презентується як справедливі правила гри у суспільстві: кожен має право робити все, що хоче, але рівно доти, доки це не порушує

права інших людей. З цієї позиції, право є розумним обмежувачем: воно стримує егоїзм кожного окремого громадянина, щоб у підсумку суспільство могло безпечно існувати. А державні (публічні) закони – це офіційні та загальноприйняті правила, які допомагають людям досягти компромісу та мирно співіснувати [21].

Досліджуючи погляди І. Канта, Н. Бровко зазначає, що призначення закону полягає у обмеженні будь-якої свободи. «Право – це обмеження свободи кожного за умови згоди його зі свободою всіх інших, наскільки це можливо за деяким загальним законом, а публічне право – це сукупність зовнішніх законів, які уможливлюють таке порозуміння» [21, с. 77].

Правосвідомість у контексті філософії Канта розглядається як складний і активний процес, що не просто віддзеркалює зовнішній світ, а й створює та упорядковує уявлення про нього. Вона поєднує внутрішні, незалежні від досвіду знання, які допомагають людині структурувати свій досвід і взаємодію зі світом. З точки зору філософсько-правових знань це означає, що свобода кожного індивіда повинна бути врівноважена загальними правилами, які забезпечують гармонію між інтересами всіх людей. Право, за Кантом, є засобом досягнення цієї рівноваги через впорядкування взаємних обмежень свободи.

У свою чергу Г. Гегель у праці «Феноменологія Духу» оперує поняттям «Дух», який проявляється в інтерсуб’єктивній єдності особистостей та закладає основи для розуміння соціальної природи правосвідомості. За Гегелем, суб'єкт починає усвідомлювати свої права та обов’язки лише тому, що він уже включений у суспільне «Ми». Таким чином, правосвідомість постає соціальною категорією, бо сам її інструментарій: поняття моральності, права, свободи, – надається суспільством. Для Г. Гегеля закони об’єктивного Духу це не просто зовнішні накази, які стримують людину. Це її власна сутність, яка об’єктивувалася у соціальних інститутах. Коли громадянин підкоряється закону, він підкоряється власному розуму та сумлінню, втіленим у суспільних нормах [33, с. 29–30].

Наступні положення нашої наукової розвідки висвітлюють природно-правові концепції у розумінні правосвідомості, що сформувались у сучасній філософії. На нашу думку, саме ідеї природного права є основою сучасних уявлень про сутність

правової свідомості людини. Філософським підґрунтям теорій природного права виступають неотомізм, неопротестантизм, неогегельянство, феноменологічні концепції, неокантіанство, екзистенціалізм, герменевтика, інтуїтивізм та філософська антропологія.

Л. Герасіна, О. Данильян та О. Дзьобань концентрують увагу на розгляді антропоцентричної моделі природного права, в контексті її популярності у ліберальних колах. В центрі цієї моделі концепція «розумної, активної, від природи наділеної правами й свободами людини, здатної до абсолютного усвідомлення й тотального перетворення суспільства на ідеях розумності, гармонійності, об'єктивного світопорядку, історичного еволюціонізму й прогресу» [178, с. 22]. Слід зазначити, що самі такі ознаки «правової особистості» і є підґрунтям формування правосвідомості.

Ю. Калиновський акцентує увагу на розумінні природного права як споконвічної й недосяжної мрії людини щодо втілення справедливості та наголошує на фрагментарній реалізації цього ідеалу у правових державних нормах [178]. При цьому виникає питання суб'єктивності уявлень про справедливість у різних верств суспільства та різну можливість впливу на формування та реалізацію тих чи інших чинників правової культури та поведінки. У цьому питанні ми доходимо до визнання діалектичного зв'язку між правосвідомістю та правовою культурою, усвідомлення онтологічної сутності правосвідомості, розуміння спроби побудови моделі юснатуралістичної ідеальної правової системи на основі симбіозу права і моралі.

На нашу думку, сучасний юснатуралістичний підхід до розуміння правосвідомості полягає у розвитку вітчизняними та закордонними авторами традиційних ідей класичної теорії природного права Г. Гроція, Т. Гоббса та Дж. Локка, що склалися в Європі у Новий час та добу Просвітництва. Це стосується декларування незмінності та універсалізму природних прав людини, визнання первинності цих прав, даних кожній людині від народження над «штучно створеними» правовими засадами державної влади. Розвиток концепції природного права наявний у працях сучасного філософа Р. Дворкіна. Вчений зазначає, що право складається не з правил, а з принципів, фундаментом для яких виступає мораль [50,

с. 47–50]. Найвищою моральною цінністю вчений вважає рівність: фундаментальне право людини на рівне піклування та повагу, що визначає етичне ставлення держави до індивіда та громадян один до одного. Правосвідомість, що формується на такій основі відкидає усі державні посягання на права та свободи людини заради «загального блага». Людська гідність в такому випадку постає абсолютною цінністю і має пріоритет над політичною доцільністю.

Використовуючи аксіологічний підхід, констатуємо процес дифузного проникнення природного права у державно-юридичну сферу, формування активістської громадянської правової свідомості, заснованої на загальнолюдських цінностях.

Натомість, теоретиками юспозитивізму І. Бентамом та Дж. Остіном правосвідомість, розуміється як інструмент реалізації й відтворення системи права й правопорядку. За «теорією наказів» Дж. Остіна закон розглядається як команда держави, якій людина обов'язково повинна підкорюватися, правосвідомість в такому випадку, розглядається як «свідомість підкорення» [229, с. 82]. Так як позитивісти акцентують увагу на тому, що правове буття суб'єкта визначається державою, то правосвідомість індивіда в такій системі спрямовується не на оцінку норми з боку внутрішніх переконань, а тільки на перевірці легітимності походження такої норми. Тригером правомірної поведінки постає раціональний страх перед санкціями, які держава може застосовувати до правопорушника. За такого підходу ціннісний аспект права нівелюється зовнішнім тиском, тобто роль правосвідомості звужується до визнання верховенства держави та беззаперечного виконання її волі.

Юспозитивістське та юснатуралістичне розуміння права та правосвідомості мають свої переваги та недоліки. Поєднавши переваги юспозитивістського та юснатуралістичного розуміння права та правосвідомості, отримуємо провідні принципи сучасної моделі європейського правового устрою, серед яких розробка системи правових норм; неможливість зведення проблематики права до державного законодавства; визнання правових настанов похідними від ціннісно-нормативного континууму світової культури та моральних норм буття людини в історичному та національному контексті; розробка філософсько-правової проблематики щодо понять

свободи, рівності, справедливості, правової держави, правового суспільства тощо; необхідність ціннісної легітимації права.

Однією з провідних філософсько-соціальних теорій XIX століття є марксизм. У річищі теорії історичного матеріалізму марксисти звертають увагу на суперечність між правовими нормами і реальними соціальними відносинами. Хоча право може офіційно декларувати рівність і справедливість, реальна правосвідомість формується під впливом економічної нерівності та соціальної боротьби. У цьому сенсі правова культура буржуазного суспільства визначається засобом маскування соціальної несправедливості, а правосвідомість стає інструментом ідеологічного контролю, віддаленим від реальних потреб і прагнень робітничого класу [178].

У марксистській традиції правосвідомість трактується як надбудова над економічним базисом, як частина суспільної свідомості, що являє собою феномен, сформований взаємодією між потребами суспільства та юридичними механізмами у ньому. Правосвідомість у цьому контексті виявляється результатом розвитку позитивного права, віддзеркаленням визнаних державою правових норм. Розвиток марксистських ідей у радянські часи призвів до формування етатистсько-нормативістського розуміння правосвідомості як певної парадигми юридичного дискурсу [178].

З нашої точки зору, позитивне право відіграло провідну роль у етатистсько-нормативістському правовому світобаченні, що виводить правосвідомість на провідні позиції у формуванні правової культури суспільства; застерігає від вульгарного трактування правосвідомості як примітивного правового відображення. Пересічні громадяни більшою мірою продовжують орієнтуватися на традиційні, вкорінені століттями звичаї задля реалізації своїх намірів у життєвому просторі [82, с. 67]. Подібні тенденції демонструють, що правосвідомість формується під впливом не лише законодавчих змін, але й історично закріплених моральних норм і традицій. Таким чином, відбувається формування уявлень про правову організацію соціуму. Марксисти наголошують також на перетворювальній функції правосвідомості, її здатності впливати на правову культуру, змінювати її в залежності від правосвідомості окремих індивідуумів або соціальних груп.

Продовжуючи дослідження сучасної філософсько-правової думки, варто визнати поліфонічність у визначенні поняття «правосвідомість» у вітчизняному науковому дискурсі.

Досліджуючи спадщину Б. Кістяківського, З. Гоменюк зазначає: «У різних контекстах правосвідомість трактується як визначальний елемент і суб'єктивна основа правової реальності, як необхідний компонент генезису, функціонування і розвитку права, адже цей компонент присутній у процесах правотворчості, правозастосування і дотримання права» [37, с. 150]. Б. Кістяківський робить акцент на терміні «правова особистість», що, на нашу думку, також заслуговує на короткий огляд та ознайомлення в контексті теми дисертації. На його думку, правова особистість це людина, у якої повинні бути такі якості: чесність та точність виконання своїх зобов'язань якої проявляються не тільки в дотриманні цих принципів, а й у способі думок, тобто в її правових установках [37, с. 150].

У розвиток даної логіки, О. Дмитрієва характеризує правову особистість визначаючи такі її підструктури:

– когнітивний рівень: це діяльність правового пізнання, яка включає пізнавальну активність, спрямовану на здобуття правових знань, їх сприйняття та усвідомлення особистої значущості правової інформації для суб'єкта;

– ціннісно-орієнтовний рівень: це компоненти, що виражають правову позицію особистості, її досвід, принципи, поняття та уявлення про право, морально-правові цінності;

– поведінковий рівень: це мотиви, цілі, які лежать в основі правомірної поведінки, настанови на соціально-правову активність, інтенсивність правової та правотворчої діяльності тощо [58, с. 57].

Отже, правова особистість – це людина із розвиненою системою правових знань та цінностей, активна у суспільно-правовій діяльності, що, на нашу думку, визначає її правосвідомість.

А. Луцький стверджує, що «правосвідомість – різновид свідомості, що дозволяє створювати суб'єктивний образ чинного або бажаного права; суб'єктивна основа права, умова його існування та розвитку» [17, с. 198]. Структура правосвідомості

представляє собою сукупність внутрішніх компонентів і зв'язків, які детермінують системну цілісність цього феномена. Окремий розгляд таких елементів теоретично доцільний, але в практичній площині всі складові правосвідомості перебувають у стані нерозривної взаємодії, що унеможливлює їхнє автономне та ізольоване існування.

В. Муж у своєму дослідженні правосвідомості звертається до наукової доктрини М. Кельмана та О. Мурашина та наводить думку науковців про значний вплив правосвідомості на організацію суспільного життя через те, що «правосвідомість введено в механізм правового регулювання як один із засобів впливу на суспільні відносини» [143, с. 299]. В. Муж зазначає, що правосвідомість в працях дослідників постає як специфічна форма суспільної свідомості. Вона включає в себе систему ідеологічних, теоретичних та психологічних компонентів, які відображають ставлення людини до правопорядку і юридичної практики [143].

Ю. Калиновський розвиває вищенаведену думку і зауважує: «Правосвідомість суспільства поєднує в собі як аксіологічний вимір (домінантні правові цінності для певного типу суспільства), так і онтологічний вимір – способи та форми буття правосвідомості у конкретних історичних умовах» [79, с. 14].

М. Штангрет та О. Броневицька у своїй науковій праці досліджують аксіологічний вимір правосвідомості крізь призму прав людини та загальнолюдських ідеалів [222]. Такий контекст наповнює категорію «правосвідомості» перш за все демократичним сенсом через оціночне ставлення до держави і влади. Базуючись на комунікативно-ціннісній природі (уявленнях про справедливість, традиції, легітимність), суспільна правосвідомість постає простором свободи для інтерсуб'єктивної взаємодії

Натомість, Н. Морська, Я. Ювсечко та І. Вербовський розуміють правосвідомість «як сукупність почуттів, інструкцій, ідей, концепцій, в яких відбивається правова реальність, формується ставлення до права і юридичної практики, визначаються цінності, пов'язані з правовою поведінкою, бачення й аспекти розвитку правової системи» [141, с. 987]. На думку даних дослідників, для формування правової культури та правосвідомості індивіда й суспільства значну роль

відіграють ЗМК: від правового інформування населення, підвищення рівня правової обізнаності до легітимізації законодавчих ініціатив через правову пропаганду.

Процес формування правосвідомості сучасного українського суспільства, на думку авторів монографії за редакцією В. Тація, є результатом послідовної праці багатьох поколінь у справі створення та розбудови національної української держави у багатовимірному аспекті: від соціально-економічного устрою до культурно-духовного виміру. Саме рівень правосвідомості суспільства є підґрунтям до спроможності громадян вирішувати екзистенційні проблеми політико-правових відносин у державі. Здобуття Україною незалежності стало каталізатором процесів створення власної правової моделі, заснованої на національних традиціях та менталітеті нації, історичному та соціальному досвіді та загальноєвропейських цінностях [178].

Для більш глибокого розуміння сутності правосвідомості пропонуємо зіставити дане поняття з концептом «правова культура». Правосвідомість і правова культура ретельно досліджуються в монографії «Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні» [178] як об’єкти філософсько-правового дискурсу у концептуальному вимірі. У вищезгаданій науковій праці визначається складна діалектична взаємодія між правосвідомістю та правовою культурою соціуму та індивідуальною правосвідомістю. Зазначається важливість цієї взаємодії у перехідних суспільствах, яким визнано, зокрема і сучасне українське суспільство. Погоджуємося з авторами монографії, які наголошують на відсутності ґрунтовних досліджень взаємозалежності природи та сутності формування правосвідомості та правової культури в умовах трансформаційного періоду української державності.

Ю. Калиновський визначає провідним напрямком дослідження соціально-філософський або філософсько-правовий аналіз правосвідомості та правової культури з розкриттям онтологічних підстав, структури, функції та динаміки розвитку цих явищ у сучасних соціальних системах у їх взаємозв’язку та взаємообумовленості [178, с. 11]. Своєю чергою, І. Яковюк визначає здатність

правової культури до збереження, селекції, генерації та ретрансляції правових цінностей у правовому житті народів, що взаємодіють [226].

Ю. Битяк та О. Данильян у монографії «Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції» [177] зазначають, що поняття «правосвідомість» має складну структуру і поділяється на різні форми. Основними формами буття правосвідомості дослідники визначають:

– інституціональну форму правосвідомості, яка існує у вигляді правових документів та виражає правову ідею через професійну діяльність юристів і правознавців;

– неінституціональну форму правосвідомості, яка не є закріпленою в правових документах і відображає суб'єктивне ставлення людей до права. Вона проявляється у правовій свідомості через уявлення, почуття та оцінки індивідів щодо існуючого права і його реалізації [177].

Неінституціональна правосвідомість поділяється на дві підкатегорії:

– буденна правосвідомість – включає в себе уявлення та емоції широких мас населення щодо права. Вона формується на основі повсякденного досвіду, включає знання про діючі закони, їх оцінку та переконання у справедливості чи несправедливості правових рішень;

– теоретична правосвідомість – охоплює правові концепції, сформовані в результаті наукових досліджень правознавців, і відображає систематичні уявлення про право, його сутність, законність та взаємні права й обов'язки у суспільстві [177, с. 90–91].

На нашу думку, поділ правосвідомості на інституціональну, буденну та теоретичну форми визначає суб'єктний склад носіїв правосвідомості. Це можуть бути юристи, філософи права та пересічні громадяни, які кожен на своєму рівні взаємодіє з правовою реальністю.

А. Луцький виокремлює повсякденну правосвідомість як особливий вид правосвідомості та характеризує її як практичну, що слугує орієнтуванню людини (соціальної групи) в нормативно-правовому полі та вибору відповідного до чинного законодавства варіанту поведінки. Жодного іншого призначення (правотворчість,

правоохоронна, правозастосування), за визначенням науковця, побутова правосвідомість мати не повинна [117, с. 14]. Це поняття включає в себе добровільну участь в охороні громадського порядку, що є відображенням високого рівня розвиненості індивідуальної практичної правосвідомості. Виходячи з цього, кожна людина повинна мати уявлення про право та свій громадянський обов'язок, але для їх формування необхідно говорити про навчання суспільства, пояснення та заохочення до здійснення правомірної поведінки. Для подолання кризових явищ правосвідомості в суспільстві варто застосовувати методи правового виховання. О. Данильян високо оцінює роль правового виховання у формуванні правосвідомості та зазначає, що початковий етап коригування поведінки людей правом – це інформування людей про складові права, про зміст правових норм [46, с. 6]. Своєю чергою, Т. Міхайліна констатує, що базовим засобом безпосереднього впливу на розвиток позитивних форм правосвідомості є правове виховання, яке реалізується у короткостроковій, середньостроковій та довгостроковій перспективі [138, с. 20].

Базуючись на розглянутих концепціях та дослідженнях, варто зробити висновок про те, що правосвідомість є важливою складовою сучасного правового устрою. Наукові праці підтверджують, що розвиток правової свідомості сприяє не лише захисту конституційних прав і свобод громадян, але й зміцненню правової держави та підвищенню її правової культури.

Таким чином, авторське бачення правосвідомості полягає у тому, що ця динамічна, багатокомпонентна філософсько-правова категорія є невід'ємним елементом правового буття індивіда та суспільства, який включає когнітивні, емоційні, інтелектуальні та вольові процеси, що базуються на правових знаннях, правових вміннях, емоціях, переконаннях та моральних установках особистості щодо мотивації та прояву правомірної поведінки. Правосвідомість відіграє ключову роль у правотворенні, правозастосуванні та підтримці правопорядку, становлячи суб'єктивну основу права.

Вважаємо, що провідними функціями правосвідомості є критична і коригуюча щодо існуючих окремих правових норм та законодавства у цілому з позицій ідеальної справедливості. Правосвідомість конституює правову реальність через

матеріалізацію об’єктивно існуючого права у правові переконання особистості, які, своєю чергою, стають основою легітимації правових норм.

Таким чином, правосвідомість особистості до певної міри формує правопорядок, а правопорядок формує правосвідомість. На наш погляд, правосвідомість – це динамічна система, що перебуває у стані постійного інтегративного синтезу об’єктивної правової реальності із суб’єктивним правовим досвідом, прагненням власної свободи та необхідністю її обмеження, який відбувається у комунікативній інтерсуб’єктивній взаємодії.

Отже, осмислення поняття «правосвідомість» як об’єкта філософсько-правового дискурсу дозволяє зробити такі висновки:

1. Через усвідомлення розуміння протиріччя у правосвідомості, що формується у сучасному українському суспільстві, між прагненням змін правової системи за європейськими стандартами та орієнтацією на традиційне уявлення про мораль та справедливість, з урахуванням складності, багатовекторності і можливості її трансформації під впливом суспільно-історичного та особистісного контекстів, категорію «правосвідомість» слід розглядати у історичному, філософському, правовому та соціально-психологічному дискурсі.

2. Формування уявлення про правосвідомість в античному суспільстві транслюється через ідеї платонівського «позитивного права» та цицеронівського «природного права». Схоластичний метод трактування «істини» Абеляром у середні віки дозволяє ототожнювати біблійні заповіді із законом, а гріховність − із правопорушенням. На формування правосвідомості у середньовічному суспільстві значний вплив здійснювало «феодальне» та «звичаєве» право. Філософи Нового часу та доби Просвітництва заклали наріжний камінь у формуванні європейського розуміння правосвідомості через теорії суспільного договору, прав людини та природного права. Реформи правової системи, кодифікація законів, реорганізація судової системи, створення конституцій − ці суспільно-політичні зміни демонструють процес симбіозу державного законотворення та народного уявлення про справедливість у формуванні правосвідомості суспільства.

3. На початку XX століття в українській філософії права правосвідомість трактується у річищі соціально-психологічної дослідницької парадигми як одна з характеристик «правової особистості». Сучасні дослідники дотримуються у трактуванні правосвідомості сукупного образу чинного та «бажаного» права у розумінні різних соціальних верств, вказують на вплив правосвідомості індивіда на суспільні відносини, наголошують на взаємозв'язку між правосвідомістю та правовою культурою. Провідною методологією дослідження категорії правосвідомість визначено філософсько-правовий аналіз.

4. Розгляд юспозитивістського та юснатуралістичного розуміння права дозволяє визначити такі передумови формування правосвідомості: паритет законності та норм природного права, визнання правових настанов похідними від моральних норм особистості та суспільства.

5. Правосвідомість є невід'ємною складовою сучасної правової реальності. Правосвідомість − це не лише інструмент інтерпретації чинних законів, а й індикатор, що дозволяє моделювати ідеальний правовий порядок. Це поняття має складну систему, що виявляється у взаємозв'язку інституціональних та неінституціональних чинників. Дієвим засобом формування розвиненої правосвідомості є правове виховання.

1.2. Понятійний апарат та обґрунтування методології дослідження трансформацій правової свідомості людини в умовах інформаційного суспільства.

Аналіз інтерпретацій поняття «правосвідомість» як філософсько-правової категорії, представлений нами у підрозділі 1.1 даного дослідження, виявляє плюралізм підходів до його концептуалізації. Враховуючи вищенаведене, у даному підрозділі ми зупинимось на розкритті базових понять нашого дослідження та визначенні сутнісних характеристик основних методів, що застосовуються у роботі.

З початку зупинимось на понятійному апараті, що описує буття інформаційного суспільства як середовища, в якому трансформується правосвідомість. На нашу

думку, слід звернути увагу на роль соціальних комунікацій у формуванні правосвідомості через використання інформаційних потоків, які, будучи керованими, спроможні модифікувати правові, аксіологічні та поведінкові орієнтири особистості. Як зазначає В. Бебик, інформаційні потоки мають потужні інструменти впливу на формування свідомості громадян на різних рівнях: індивідуальному (цілеспрямована інформаційна діяльність здатна формувати правосвідомість, впливати на правові очікування та поведінку індивідів, а також сприяти поширенню певних правових норм і цінностей); інституціональному (інформаційні потоки можуть впливати на правотворчі процеси, правозастосування та правоохоронну діяльність, а також на функціонування правових інститутів та організацій); груповий рівень (маніпуляція інформацією може призводити до поляризації суспільства, формування соціальних конфліктів на етнічному, релігійному та іншому підґрунті, а також до порушення прав і свобод окремих груп населення); міждержавний рівень (інформаційні війни та дезінформація можуть підривати міжнародну безпеку, впливати на міжнародні відносини, а також порушувати норми міжнародного права) [11, с. 42]. Ключовим концептом для розуміння розгортання вищезазначених потоків виступає інформаційне суспільство, яке потребує окремого визначення.

Хоча поняття «інформаційне суспільство» використовується в наукових колах вже понад півстоліття, його точне визначення досі залишається дискусійним. Ця неоднозначність ускладнює наукові дослідження і призводить до використання хибних термінів, зокрема, у правовій сфері. Відтак постає потреба у комплексному, інтегрованому науковому осмисленні понятійного апарату за допомогою герменевтичного методу для дослідження особливостей формування правосвідомості в інформаційному суспільстві.

За визначенням О. Данильяна та О. Дзьобаня, «інформатизація суспільства – складне явище, у якому простежується взаємозв’язок його соціальних, технологічних, економічних, політичних і культурних компонентів. Закономірним результатом цього процесу є становлення інформаційного суспільства, що принесло з собою докорінні трансформації не тільки технологічних та виробничих структур, а й,

головним чином, економічних та соціальних відносин, культури, побуту та навіть духовного життя суспільства» [47, с. 17].

Ю. Калиновський характеризує інформаційне суспільство, як перехідне та зазначає: «Якщо у індустріальному та частково постіндустріальному суспільствах більшість людей позиціонували себе тільки в межах національного соціально-політичного простору, то у інформаційному суспільстві під впливом глобалізаційних процесів відбувається «розширення політичної свідомості» за рахунок сприйняття планетарних та іноназіональних цінностей» [73, с. 14–15].

Грунтовний аналіз основних концептуальних підходів до розуміння сутності інформаційного суспільства як суспільства нового типу надає Н. Кушакова-Костицька, констатуючи, що інформаційна революція не зводиться лише до розвитку глобальних інформаційно-телекомунікаційних мереж, а призводить також до трансформацій соціальної сфери у напрямку розвитку демократичних засад суспільства (відкритості та прозорості). Серед концепцій розуміння поняття «інформаційне суспільство» авторка виокремлює точку зору М. Кастельса про організацію сучасного капіталізму за принципами децентралізації та спільної координації інтернет-мережі, яка охоплює всі сфери людської діяльності. «Інформаційне суспільство» дослідниця визначає як суспільство нового типу, формування якого відбувається в результаті нової глобальної соціальної революції, що передбачає прискорений розвиток і конвергенцію інформаційно-комунікативних технологій; суспільство знань, у якому головною умовою благополуччя кожної людини і кожної держави стає знання, отримане завдяки вільному доступу та вмінню працювати з інформацією; глобальне суспільство, у межах якого обміну інформацією не заважають ані часові, ані просторові, ані державні кордони; суспільство, яке з одного боку, сприяє взаємопроникненню культур, а з другого – відкриває кожному нові можливості для самореалізації [108, с. 149].

Наведене визначення вважаємо дещо утопічним, але погоджуємося з такими характеристиками інформаційного суспільства як прискорення розвитку комунікаційних технологій; соціальна, технологічна та інтелектуальна конвергенція.

Водночас, можемо говорити і про процес дивергенції суспільства за ознаками доступу до інформації, рівнем навичок володіння технологіями.

Отже, інформаційне суспільство можна охарактеризувати як «суспільство у суспільстві», де комунікаційні мережі трансформують і підпорядковують собі соціальні інститути. Інформаційне суспільство демонструє внутрішню сегрегацію, формуючи нову еліту, до якої залучені індивіди з певним рівнем технологічних знань, матеріальних статків (наявність гаджетів, платоспроможність для користування мережею), з високою готовністю навчатися (оволодіння певними навичками роботи з інформаційними ресурсами), з активною соціальною позицією (бажання виявляти свої погляди, залучати інших людей за допомогою інфоресурсів). Своєю чергою, брак матеріальних ресурсів, навичок користування гаджетами породжує нерівність залученості окремих груп людей (люди похилого віку, малозабезпечені особи) до інформаційного суспільства. Крім того, громадяни можуть бути обмеженими у доступі до ЗМК унаслідок бойових дій. У підсумку, частина суспільства стає обмеженою у доступі до інформації, зокрема, і правового характеру. В цьому контексті правосвідомість постає категорією, формування якої може відбуватися по-різному навіть у одній державі, в залежності від залученості громадян до інфоресурсів. Через свою дуальну природу правосвідомість стає невід'ємною частиною інформаційного суспільства як у розгляді формування правосвідомості громадян, так і у розгляді регулювання правових відносин у сфері інформаційної діяльності.

До питання характеристики правових основ інформаційного суспільства звертається О. Ярема. На думку дослідника, правові основи – це норми, які регулюють взаємодію суб'єктів інформаційних відносин, встановлюють правовий режим інформації як об'єкта цивільного права та визначають межі втручання держави в інформаційну сферу [227]. У такому ракурсі інформаційна сфера постає простором для прояву та формування правосвідомості особистості через її комунікативно-правову діяльність.

І. Солончук наголошує на відсутності уніфікованого розуміння поняття «інформаційного суспільства», що призводить до неоднозначності трактування

термінології. Дослідник називає суспільство XXI століття інформаційним, тому що «завдяки технічному прогресу широко використовуються інформаційні технології у всіх сферах життєдіяльності людини» [196, с. 48]. На нашу думку, таке бачення дещо звужує поле розуміння терміну «інформаційне суспільство» до технологічних характеристик «інформатизації» різних сфер життя суспільства.

В. Даніл'ян виокремлює декілька основних підходів для визначення поняття «інформаційне суспільство»: технологічний, антропоцентричний, економічний, культурологічний та політичний. Вичерпним вважаємо визначення поняття «інформаційне суспільство», надане автором з позицій соціально-філософського аналізу: «інформаційне суспільство – це якісно новий етап соціотехнологічної еволюції суспільства, що формується в результаті довгострокових тенденцій попереднього соціально-економічного розвитку, який передбачає збільшення ролі інформації і знань, а також формування та споживання інформаційних ресурсів у всіх системах життєдіяльності суспільства за допомогою розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, що існують у глобальних масштабах» [49, с. 22].

Аналіз наведених точок зору дозволяє констатувати, що ядром існування сучасного суспільства стає інформація, зміст цієї інформації, повнота, доступ до неї впливає на свідомість суспільства загалом і на правосвідомість зокрема.

О. Макеєва розвиває думку про взаємовплив інформаційних технологій на формування індивідуальної й суспільної правосвідомості та регуляцію змісту інформаційних потоків з боку громадян з високим рівнем правової культури й правосвідомості. На думку науковиці, вільний доступ до законодавчих актів, відкритих реєстрів судових рішень сприяє підвищенню загального рівня правосвідомості суспільства [122, с. 58]. Втім, авторка наголошує, що саме через зростання масиву правової інформації у вітчизняному медіапросторі, її доступності для широких верств населення українське суспільство стикається з проблемою незрілої правосвідомості та відсутності мотивації для зміни своєї думки про роль права в житті людини.

С. Болтівець, О. Галушко та В. Жуляєв у соціологічному дослідженні 2022 року констатують деструктивний вплив соціальних мереж на правову свідомість молоді в

Україні [19, с. 30]. Проте Майдан 2014 року та «картонковий протест» 2025 року, коли соціальні мережі стали не лише джерелом інформації, а й інструментом самоорганізації, координації та мобілізації молодих громадян, свідчить, що ЗМК можуть бути важливим інструментом розвитку правосвідомості [221]. Таким чином, констатуємо амбівалентність впливу інформаційного суспільства на правосвідомість людини.

Позитивним прикладом впливу процесу інформатизації правової сфери українського суспільства на правосвідомість громадян можна вважати створення державного мобільного застосунку «Дія». Завдяки його функціонуванню держава надає громадянам свободу правових дій: державний апарат сприймається не як корумпована бюрократизована система, а як сервіс із прозорими та зрозумілими правовими механізмами. Можливість самостійно здійснювати правові дії стимулює зростання правової обізнаності населення, громадяни звикають до того, що цифрове право – це повноцінне право, що, на нашу думку, впливає на підвищення рівня правосвідомості суб'єктів правовідносин.

В. Панкратова звертає увагу на широкі можливості залучення населення до правової діяльності та державотворення через «електронну участь». Причому авторка розглядає цей процес у широкому сенсі: як використання інформаційних та комунікаційних технологій для інтерсуб'єктивної взаємодії на різних рівнях: між державою та суспільством, суспільними об'єднаннями та владою або у міжособистісній комунікації громадян, а не лише як можливість онлайн-голосування та опитування [159]. Погоджуємося з даною думкою щодо високого потенціалу «електронної участі» у підвищенні рівня правосвідомості населення через самостійне долучення громадян до правових послуг.

Критичними щодо вищенаведених тез є погляди В. Братковського та Ю. Касаткіна, які зазначають, що низький рівень правової обізнаності суб'єктів правовідносин щодо механізмів захисту персональних даних спричиняє недостатнє державне забезпечення прав людини та громадянина [20]. Водночас, випадки втрати або викрадення інформації з державних реєстрів, зокрема, із системи «Дія», через

недостатній рівень кібербезпеки держави в умовах інформаційної війни, лише посилюють недовіру громадян до влади та сприяють деформації правосвідомості.

У контексті розгляду формування правосвідомості в інформаційному суспільстві Т. Француз-Яковець стверджує, що продуктом існування інформаційного суспільства є інформаційно-правова культура як похідна категорія, що формується в сфері суспільно-правових відносин та правосвідомості [213]. Авторка звертає увагу на поширення «емоційних фейків» як засобу впливу на свідомість громадян. «Емоційні фейки» розглядаються як інформація, що свідомо спотворює реальність та спрямована на маніпулювання правовою поведінкою індивіда. Поділяємо застереження авторки про особливу небезпеку фейків в умовах воєнного стану, оскільки вони можуть підривати довіру до державних органів, сприяти дестабілізації суспільства та становити загрозу національній безпеці, призводити до появи таких деформованих форм правосвідомості, як-от: правовий нігілізм та правовий інфантилізм [213, с. 44].

На думку О. Прудникової, інформаційне суспільство ставить перед філософією та гуманітарними науками фундаментальне питання про природу людини в умовах цифрової трансформації. Формування «людини інформаційної» вимагає переосмислення традиційних уявлень про свідомість, пізнання та соціальну взаємодію. Дослідниця вважає, що необхідно розробити нові концептуальні моделі, які дозволять адекватно описати та пояснити процеси, що відбуваються з людиною у світі інформаційних технологій, та визнає зміни самосвідомості людини в умовах інформаційного суспільства, наприклад: сублімація агресії у віртуальний простір та прояви асоціальної поведінки [186, с. 160].

Особливості свідомості «людини інформаційної» тісно пов’язані з формуванням правосвідомості, оскільки в умовах цифрової трансформації відбувається зміна підходів до сприйняття права, його норм та механізмів реалізації. Як зазначає І. Сопілко, трансформаційні процеси в українському суспільстві, зокрема, інформатизація, безпосередньо впливають на правосвідомість, змінюючи її зміст і структуру. Це зумовлено як позитивними чинниками, такими як доступність правової інформації та розвиток електронного урядування, так і негативними –

наприклад, інформаційними маніпуляціями та викривленням правових норм у медійному просторі. Ми погоджуємося зі спостереженнями авторки, що у контексті вивчення стану трансформацій українського суспільства (від тоталітарного до демократичного, від докарантинного до посткарантинного, від довоєнного до воєнного) юридична наука виявляє нові вектори досліджень, спрямовані на вивчення тенденцій, пов'язаних з інформатизацією суспільства. Дослідниця визнає вплив інформаційного суспільства на правосвідомість очевидним через збільшення обсягів інформації, розширення кола суб'єктів інформаційних відносин та динаміку розвитку інформаційних технологій [197].

Поділяємо думку В. Ковальського про важливість розвитку теоретичної бази правничої науки та аналізу впливу права на різні сфери функціонування суспільства, що дає змогу зрозуміти основні тенденції розвитку правосвідомості в інформаційному суспільстві та сприяє розумінню природи правових явищ у дослідженні зв'язку функціонального призначення права з питаннями правосвідомості та правової культури [94, с. 7]. Автор застерігає від застосування суто галузевого підходу та однобічних оцінок щодо аналізу понятійного апарату комплексних явищ, яким ми вважаємо і правосвідомість.

Таким чином, постає питання аналізу поліфонії розуміння понятійного апарату дослідження правосвідомості у розвідках сучасних науковців з огляду на визнання синтетичної природи правосвідомості як філософсько-правового феномена в умовах інформаційного суспільства. Серед теоретичних дефініцій, які належать до тематичного блоку правової свідомості та потребують методологічного аналізу у контексті трансформацій правосвідомості під впливом інформаційних потоків, пропонуємо до розгляду поняття: «право», «правові комунікації», «правове суспільство», «правова людина», «правова політика» та «правова культура».

Вважаємо базовою категорією для розуміння трансформації правосвідомості в інформаційному суспільстві поняття «право». Ключем до розуміння поняття «права» в інформаційному суспільстві є думка Ю. Матвєєвої про зміщення акцентів з текстологічної реальності на реальність комунікативну у постмодерному суспільстві, домінування комунікативних стратегій у пізнавальній діяльності людства. Право

постає різновидом соціальної комунікації, заснованої на фундаментальних правових принципах, таких як справедливість, рівність, свобода та гуманізм, які складають аксіологічну основу правосвідомості. Ці універсальні цінності, що є результатом тривалого розвитку правової культури та цивілізації, визначають незмінну сутність права та його призначення служити інтересам людини [131, с. 48].

Натомість, презентуючи філософське бачення трансформацій поняття «право»: від дотримання регламентованих державою норм до правотворчості громадянського суспільства, М. Костицький та Н. Кушакова-Костицька підкреслюють, що громадянське суспільство є первинним джерелом правотворчості, тоді як держава виконує функцію легалізації та систематизації вже існуючих суспільних норм. Саме в соціумі виникають і розвиваються правові відносини, які згодом потребують формального закріплення в правових актах. Потреба у новому правовому регулюванні є результатом еволюції суспільної та правової свідомості, що відображає зміни у соціумі. Отже, однією з характеристик сучасного інформаційного суспільства є значний вплив громадянського суспільства на правові відносини та правотворчість [100, с. 9]. Автори справедливо застерігають про загрози впливу на правосвідомість суспільства через правові комунікації з боку олігархічних кланів, які лобіюють певні політичні та економічні інтереси у парламенті та медіа.

Дослідження рушійних сил та характеру трансформацій правосвідомості людини в інформаційному суспільстві потребує визначення змісту поняття «правова комунікація» та розуміння її ролі у цьому процесі.

А. Токарська наголошує на подвійній ролі правової комунікації у демократичному суспільстві як основи формування й об’єкта застосування права та пропонує визначення правових комунікативних дій як «системи дій у межах правових норм, які регламентують поведінку суб’єктів у процесі юридичної, правоохоронної діяльності, спрямованої на усунення семантичних незгод не у словах, а у способах референції та свідомості комунікантів» [205, с. 41]. У науковій розвідці слушно зазначено, що правові комунікації не завжди є успішними, як приклад, авторка наводить комунікацію між владою та українським народом під час Майдану 2014 року. Можна стверджувати, що успішність правових комунікацій залежить від рівня

правової культури та правосвідомості сторін-учасниць. Актуальною вважаємо думку авторки про «право на комунікацію» як одного з різновидів прав і обов'язків громадянина в інформаційному суспільстві та зауваження науковиці про «протиправний», злочинний характер комунікативного впливу російської пропаганди на правосвідомість українського суспільства.

Досліджуючи комунікативну теорію права, О. Макеєва визначає правову комунікацію як «ускладнений правовими інтерпретаціями значень правових дій процес взаємодії суб'єктів, який спрямований на досягнення комунікативної рівноваги і консенсусу насамперед у структурі правового регулювання» [121, с. 37]. Авторка розвиває думку про існування двох домінуючих парадигм розуміння комунікації: інформаційної та інтерактивної. Перша парадигма акцентує увагу на обміні інформацією як основній функції комунікації, тоді як друга розглядає комунікацію як процес взаємодії, спрямований на вирішення проблем та врегулювання конфліктів. Суб'єктами правової комунікації дослідниця визнає не лише пасивних споживачів правової інформації, а й активних учасників правотворчого процесу. До них належать громадяни, які формують суспільний запит на правове регулювання, ЗМІ, що поширюють правові знання, та органи державної влади, які створюють і вдосконалюють нормативно-правову базу [121]. Поділяємо положення дослідження та наголошуємо, що досі залишається відкритим питанням про те, як ці підходи взаємодіють у конкретних комунікативних ситуаціях, зокрема у формуванні правосвідомості. В реаліях воєнного часу в інформаційному суспільстві суб'єктами комунікацій стають і агенти інфовпливу РФ, тому актуальним постає питання інформаційної гігієни та безпеки правових комунікацій.

Сутність поняття «правова комунікація» у контексті пошуку нових форм взаємодії між державою та індивідом в умовах інформатизації суспільства досліджує М. Погосян. Головним призначенням правової комунікації автор вважає забезпечення прозорості діяльності правоохоронних, правозахисних та судових органів шляхом своєчасного та об'єктивного інформування суспільства, що сприятиме формуванню позитивного іміджу цих інститутів та зміцненню довіри громадян до правоохоронної системи, утвердженню принципів верховенства права та

забезпеченню ефективного функціонування держави в умовах повномасштабної війни, що поєднує в собі як збройну агресію, так і інформаційні атаки [169, с. 26]. На нашу думку, наведене бачення правової комунікації з боку правоохоронних органів сприяє розвитку правосвідомості.

Тезу про важливу роль правової комунікації між державою та суспільством розвиває М. Хаустова та наголошує на потребі формування національної правової ідеології в умовах інформаційного суспільства, яка ґрунтується на захисті національних інтересів держави та громадян, сприяє зміцненню міжнародного авторитету України у європейському та світовому юридичному просторі. Основним шляхом трансформації правової ідеології, яку ми вважаємо базисом формування правосвідомості, авторка вбачає у проведенні відповідної «правової політики», яка здатна забезпечити ефективну взаємодію держави та громадянина. «Правову політику» дослідниця розглядає як важливий компонент процесів демократичної трансформації суспільних відносин та формування функціонування ефективної правової системи суспільства в умовах глобалізації, що визначає стратегію і напрям переформатування правової системи [214, с. 55].

Як бачимо, правосвідомість людини в інформаційному суспільстві набуває змін у процесі правової комунікації та під впливом правової політики. У цьому контексті, на нашу думку, доречно проаналізувати поняття «правова людина», яке відображає сутнісні зміни у правосвідомості особистості.

Характеристику зазначеного поняття надає Д. Гудима та визначає «правову людину» як індивіда, якому притаманні природні, невід'ємні права, що походять із самої людської сутності. Водночас, дослідник акцентує увагу на понятті «юридичної людини», яка є соціалізованою особистістю, що реалізує право як елемент державної та суспільної культури [41, с. 277]. Таке розмежування дозволяє висвітлити дуальну природу правосвідомості: з одного боку, вона ґрунтується на природному праві, з іншого – є результатом соціалізації в рамках позитивного права. Отже, «правова людина» – це індивід, який не лише знає свої права, а й активно їх реалізує та захищає у взаємодії з державними й громадськими інституціями. В інформаційному просторі «правова людина» повинна володіти не лише традиційними правовими знаннями, а й

навичками взаємодії з електронними правовими системами, цифровими правозахисними платформами, а також критичним мисленням для розпізнавання маніпулятивної інформації. Д. Гудима звертає увагу на те, що у сучасному правовому полі юридична людина все більше витісняє правову, оскільки державні інституції конструюють юридичну особистість через норми, які можуть не завжди відповідати природним правам людини [41, с. 278].

Без сформованої «правової людини» неможливе утворення правового суспільства. На нашу думку, формування правового суспільства відбувається завдяки підвищення рівня правосвідомості людини, визнанню нею принципів верховенства права, справедливості та рівності. Ю. Калиновський зазначає, що «правове суспільство є такою спільнотою, де панує право, а його існування обумовлено розвинутим законодавством та правосвідомістю громадян» [75, с. 173]. Думку науковця підтримує Г. Ковальова, і додає, що концепція «правового суспільства» характеризується також такими ознаками: гарантії та захист фундаментальних прав людини, саморегулювання соціуму через інститути громадянського суспільства [93, с. 160]. У такому суспільстві особливу увагу слід приділяти взаємовідносинам людини і держави. С. Максимов констатує: «Основними принципами взаємовідносин суб'єктів у правовому суспільстві виступають такі: для фізичних і юридичних осіб у відносинах соціального обміну – «дозволено робити все, що не заборонено правом»; для суб'єктів владних повноважень – «заборонено втручатися в діяльність підлеглих суб'єктів за межами дозволеного правом» [125, с. 17].

У контексті дослідження інформаційного суспільства необхідно розглядати його вплив на суспільство правове. Інформаційне суспільство змінює існування правового суспільства. Така зміна сприяє трансформації правосвідомості: інформаційне середовище формує нові способи отримання правової інформації, розповсюдження та інтерпретації правових знань, сприяє формуванню оціночних суджень щодо правових явищ. Ще одним аспектом взаємодії інформаційного і правового суспільства є цифровізація правових відносин. В інформаційному суспільстві новітні технології дозволяють більшій кількості громадян брати участь у

правотворчих процесах через електронне урядування, петиції тощо. Однак це може призводити до поверхневого розуміння правових процесів.

Маркером стану розвиненості правосвідомості у суспільстві, зокрема, і в інформаційному, є відповідний рівень правової культури громадян. Правова культура, як зазначається у науковій праці Н. Атаманової та О. Дяченко, є відображенням рівня правової обізнаності громадян, їхньої здатності сприймати, оцінювати та дотримуватися правових норм у повсякденному житті [4, с. 84]. З цього приводу Ю. Калиновський зауважує, що «не можна зводити правову культуру громадянина лише до правових знань, що виникають унаслідок догматичного вивчення тексту Конституції та інших законів» [81, с. 126].

З вищенаведеного можна зробити висновок, що правова культура – це система позитивних правових цінностей, створених та накопичених суспільством під час соціально-правової діяльності; вона виражає соціальну цінність права, що втілюється у сукупності чинників, які характеризують рівень правосвідомості, досконалості законодавства та дотримання правопорядку. Як бачимо, цифровізація правових процесів, можливість безпосередньої участі громадян у правотворчості в умовах інформаційного суспільства актуалізують нові виклики у формуванні правосвідомості, адже правова культура відтепер не зводиться лише до формального знання законів, а потребує навичок інформаційної гігієни та розвитку критичного мислення.

Здійснений герменевтичний розгляд наведених концептів дозволяє зауважити, що змістове наповнення понять «інформаційне суспільство», «людина інформаційна», «правова комунікація», «правове суспільство», «правова політика» та «правова культура», «правова людина» утворює смислову основу дослідження трансформацій правосвідомості людини в умовах інформатизації соціуму. Описані дефініції відображають середовище формування правосвідомості, механізми та результат впливів інформаційних потоків на структуру правосвідомості, що дозволяє розглядати трансформацію правової свідомості як складний багаторівневий процес взаємодії інформаційних технологій, правових цінностей і соціокультурних практик сучасного інформаційного суспільства.

Після опису понятійного апарату логічним вважаємо перехід до визначення методів, якими ми послуговуємось під час дослідження правосвідомості людини. «Методи правового дослідження, як відомо, – це система розумових і/або практичних операцій, принципів, прийомів і правил, які націлені на вирішення певних пізнавальних завдань у сфері права з урахуванням певної пізнавальної мети, яка зумовлена духовними й матеріальними потребами суспільства і/або внутрішніми потребами самої правової науки» [55, с. 6].

Серед загальнонаукових методів актуальними для нашого дослідження є індуктивний та дедуктивний методи. «Індукцією називають такий метод дослідження, ціллю якого є аналіз руху знання від одиничного до загального судження. Процес індукції зазвичай починається з порівняння та аналізу даних спостережень та експериментів» [153, с. 273]. Індукція слугує для того, щоб впорядковувати факти. В контексті дослідження правосвідомості індуктивний метод дає змогу дослідити уявлення окремих соціальних груп про право. Таким чином, з'являється можливість оцінити рівень інформаційних впливів на правосвідомість людини, зробити висновки і у подальшому, використовуючи отримані дані, визначити вектори трансформацій правосвідомості.

Метод індукції дозволяє дослідити процес формування загальних тенденції розвитку правосвідомості, її роль у суспільному житті та взаємозв'язок з правовою культурою. Крім того, саме індуктивний метод дозволяє оцінити вплив суб'єктів інформаційного простору на правосвідомість громадян на основі конкретних прикладів. Погоджуємося із думкою Д. Мірковця про те, що індуктивний метод не може використовуватися окремо від дедуктивного. Науковець зазначає, що індукція створює фундамент для дедукції, а дедукція, створює теоретичну базу для індукції. «Діалектичний взаємозв'язок індукції й дедукції в процесі дослідження означає, що узагальнення досвіду, фактів повинне супроводжуватися загальними положеннями, загальними законами. Не тільки від часткового до загального, але й від загального до частки – така діалектична формула пізнання» [137, с. 105]. Ми поділяємо позицію даного дослідника, тому логічним буде навести й обґрунтування застосування дедуктивного методу в контексті теми нашого дослідження.

Використання дедуктивного методу в процесі нашої наукової розвідки передбачає рух від загальних теоретичних положень про комунікативно-правову природу правосвідомості до аналізу конкретних проявів цього явища в інформаційному суспільстві. Дедукція дозволяє розглядати правосвідомість у межах традиційних та сучасних правових концепцій, визначати її основні характеристики, застосовувати ці теоретичні положення для аналізу реальних процесів, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та прогнозувати подальші тенденції її розвитку.

Реалізація потенціалу дедуктивного методу в нашій роботі включає декілька етапів. Перший етап дає змогу розглядати правосвідомість у контексті загальної теорії права, філософії права та соціології, що дозволяє встановити її структурні елементи, функції та основні закономірності розвитку. Другий етап полягає, у розгляді конкретних філософських підходів до розуміння правосвідомості людини на різних етапах розвитку суспільства. Теоретична модель правосвідомості, сформована за допомогою дедукції, дозволила виявити особливості її функціонування в інформаційному суспільстві, зокрема, описати прояви її деформацій.

З метою комплексного дослідження правосвідомості серед філософських методів нами було обрано діалектичний метод. Застосування цього методу полягає в тому, що правосвідомість розглядається нами як динамічне явище, що змінюється під впливом соціально-економічних, політичних і культурних факторів. Характеризуючи евристичний потенціал діалектичного методу А. Шульга зазначає, що «застосування категорій діалектики (загальне й особливе, необхідне та випадкове, можливість і дійсність, зміст і форма, причина та наслідок) надає змогу всебічно охарактеризувати природу правосвідомості особи, виокремити в ній в межах схематизації логіки процесу внутрішньої детермінації її правомірної поведінки низку відносно самостійних елементів, звернути увагу на самостійність, наприклад, понять «мотивація правомірної поведінки» і «психологічний механізм дії права» [224, с. 47].

Крім того, діалектичний метод дозволив дослідити правосвідомість як явище, що постійно розвивається відповідно до суспільних змін, проаналізувати трансформації антропологічних та аксіологічних основ правосвідомості,

різновекторний вплив інформаційного суспільства на її формування. Також діалектика допомогла окреслити зміни у правосвідомості в умовах переходу від авторитарних до демократичних режимів, які проявляються у формуванні нових уявлень про права людини, верховенство права та правову відповідальність. Доцільність використання діалектичного методу у описі правових процесів розкрита О. Андрущенко: «Взаємодія прав людини та демократичних цінностей розглядається як процес постійного розвитку та взаємозбагачення» [1, с. 37], тобто у діалектичній взаємодії.

Також основоположним для дослідження правосвідомості вважаємо герменевтичний метод. Д. Новіков та А. Жукова акцентують увагу на тому, що герменевтичний метод полягає у «вивченні тексту, в якому було викладене уявлення про явище, причому інтерпретація тексту повинна здійснюватися із застосуванням методів як лінгвістики, так і філософії, зокрема, подвійної і потрійної рефлексії, за якими об’єктом пізнання може бути сам спосіб пізнання, а також знання, думка або вчинок» [150, с. 152]. О. Дзьобань та В. Яроцький поділяють цю думку і зазначають, що герменевтичний метод – це метод наукового дослідження, який спрямований на розкриття змісту юридичного тексту [55, с. 8]. Погоджуємось із тезами науковців у тому, що герменевтичний метод є одним з ключових інструментів дослідження правосвідомості, оскільки він дозволяє не лише проаналізувати положення законодавства та наукових розвідок, а й розкрити їхній глибинний зміст у взаємозв’язку із суспільними уявленнями, цінностями та правовими традиціями. На користь застосування саме цього методу для дослідження правосвідомості пропонуємо наступні аргументи.

По-перше, використання герменевтичного методу виявилося доцільним для аналізу нормативно-правових актів з метою розгляду адаптації правових норм до умов інформаційного суспільства. Так, В. Бігун наголошує: «У ході офіційного тлумачення конституції відбувається процес «смислошукання» (як і процес смисловідтворення). Але об’єктом цієї діяльності є не лише сам текст: «смисл» останнього відшукується не так у ньому, як у «фактичному праві», «фактичній конституції». Стосовно ж юридичного тексту відбувається певною мірою і процес

«смислотворення», інакше кажучи – процес «приписування» йому саме того смислу, який вже відшукано у позатекстових джерелах» [15, с. 131].

По-друге, герменевтичний метод допоміг проаналізувати правові традиції суспільства, роль етноментальних компонентів у правосвідомості. Оскільки правосвідомість формується на основі історичних та культурних передумов, вказаний метод дозволяє розглядати наукові джерела в контексті правової культури певного суспільства.

По-третє, герменевтичний метод було застосовано для дослідження комунікативного впливу на правосвідомість. В. Дудченко зауважує, що «основи герменевтичної теорії дозволяють виявити принципову відмінність між «буквою» і «духом» права» [60, с. 15]. Також дослідниця описує метод «екзегези», доцільний для здійснення аналізу правових норм через граматичне, логічне, історичне та системне тлумачення, що орієнтоване на буквальний зміст закону.

Також вважаємо цінною думку Н. Сатохіної про те, що «герменевтична філософія права являє собою одну з версій некласичного динамічного праворозуміння, розглядаючи право як процес розуміння – інтерсуб'єктивного конституювання правових смислів у ході здійснення права і його осягнення водночас» [192, с. 108]. Таке твердження безпосередньо розкриває інтерсуб'єктивну та комунікативну природу правосвідомості. Правосвідомість відтворюється в правовому діалозі через постійний обмін повідомленнями та сенсами, а герменевтика, за Г.-Г. Гадамером, виходить із того, що будь-яке розуміння є діалогом між інтерпретатором і текстом (чи іншим суб'єктом, який створює текст) [192, с. 105–106]. Таким чином, герменевтика дає змогу розглянути правосвідомість в такому вигляді: індивід усвідомлює норму права через власне перед-розуміння (досвід, традиції), але при цьому узгоджує ці уявлення в процесі комунікації із суспільством.

У контексті вивчення суб'єктивної природи правосвідомості вважаємо ефективним застосування аксіологічного методу у дослідженні. Аксіологічний або ціннісний метод полягає в зосередженості на принципах і цінностях, які формують правосвідомість людини, мотивують її дотримуватись правової поведінки. О. Макеєва та М. Грищук зазначають: «Пізнаючи цінності права, людина набуває рис

суб'єкта права, усвідомлює свої права, свободи та обов'язки» [123, с. 33]. Правосвідомість в інформаційному суспільстві визначається як здатність особи усвідомлювати свої права, свободи та обов'язки в умовах глобалізації інформаційних потоків. Аксіологічний метод дозволив визначити, які цінності складають ядро правосвідомості сучасної людини, як змінюються уявлення про право під впливом цифрових технологій та які загрози це становить для правосвідомості. Зокрема, аналіз аксіологічних аспектів правосвідомості надав змогу виявити механізми формування правових орієнтирів, оцінити вплив соціальних мереж на правову поведінку та визначити напрями вдосконалення правового виховання в інформаційному суспільстві.

Ключовим інструментом для дослідження трансформацій правосвідомості в інформаційну добу постає порівняльно-правовий метод дослідження. О. Макеєва та М. Грищук наголошують на тому, що побудова інформаційного суспільства стала стратегічною метою провідних держав світу: США, Японії, Канади та країн-учасниць Європейського Союзу (ЄС). Розуміючи актуальність та важливість розвитку інформаційної сфери як запоруки конкурентоспроможності, дедалі більше країн обирають аналогічну стратегію, і Україна також [123, с. 33].

Відтак вбачаємо доцільним використання порівняльно-правового методу для дослідження впливу ЗМК на правосвідомість у вітчизняному та світовому контексті. Інформаційне суспільство характеризується поширенням цифрових комунікацій, що змінюють механізми правового регулювання та правової соціалізації: правосвідомість ґрунтується не лише на традиційних правових джерелах, а й на інформаційних потоках, правових дискусіях у соціальних мережах та міжнародному досвіді. Отже, порівняльно-правовий метод дозволив проаналізувати тенденції розвитку правосвідомості, зіставити традиційні та сучасні механізми формування правосвідомості, що надало можливість виокремити ознаки «медійної правосвідомості» як особливої форми правової свідомості людини інформаційної доби.

Як аргумент доцільності використання порівняльно-правового методу для дослідження національного законодавства наведемо думку Х. Юркевич, яка зазначає,

що «метод порівняння дає можливість на основі зіставлення відібрати кращі зразки з правового досвіду для вдосконалення національних правових систем» [225, с. 158].

Серед інших спеціально-юридичних методів важливим для нашого дослідження є використання формально-юридичного методу. Н. Бойко підкреслює, що «формально-юридичний метод полягає у вивченні юридичних понять в «чистому вигляді», їх визначенні та виявленні ознак. Іноді його називають догматичним методом, оскільки дослідження ведеться переважно на рівні абстрактних юридичних понять і категорій без урахування зовнішніх чинників – політичних, соціально-економічних, культурних» [18, с. 19]. Однією зі складових правосвідомості суспільства є правова ідеологія, яка репрезентована відповідними поняттями й категоріями, що відображуються в уявленнях людини про закони, права та обов'язки. Саме для розуміння постулатів правової ідеології доречним є використання формально-юридичного методу.

У контексті нашого дослідження формально-юридичний метод також дозволив проаналізувати юридичне закріплення прав та гарантій, які виникають в інформаційному суспільстві, простежити як особливості цифрової епохи впливають на трансформації правової системи та правосвідомості. Також формально-юридичний метод допоміг виявити прогалини в національному законодавстві у площині інформаційного, авторського права тощо. Відсутність визначеності певних інформаційних технологій у законодавстві та меж їх застосування може негативно впливати на правосвідомість людини, виключаючи фактор правової ідеології в системі правосвідомості. Загалом, цей метод дав змогу розкрити вплив змісту законодавства на правосвідомість та оцінити рівень та ефективність правового регулювання в інформаційному суспільстві.

У свою чергу міждисциплінарні методи дослідження представлені синергетичним методом. Синергетика застосовується для розгляду нелінійних систем, які самоорганізовуються через хаос. Так, І. Кривцова, акцентує увагу на ключовій ролі правосвідомості як фактору самоорганізації правової системи [101, с. 5]. Синергетичний метод дозволив розкрити особливості впливу інформаційного суспільства на ставлення до права, яке відбувається хаотично, змінюючи роль

держави у формуванні правосвідомості. В інформаційному суспільстві правова інформація поширюється через соціальні мережі, проходить процес інтерпретації, оцінювання та обговорення у спільнотах. Результатом цього є трансформація юридичного змісту правових норм у масовій свідомості під впливом цифрового комунікативного середовища, у якому відбувається постійне вироблення нових правових смислів. У такому середовищі випадок порушення прав людини, поширений у соціальних мережах, спочатку є лише одиничною інформаційною подією, а згодом здатний набути міжнародних масштабів. Завдяки своїй мультиплікативній природі соціальні мережі здатні виступати механізмом розвитку правосвідомості, переосмислення діяльності людини у правовій реальності. За синергетичною теорією, індивідуальна інформаційна подія стає точкою біфуркації, після проходження якої правосвідомість людини проходить трансформації, які характеризуються зміною правових уявлень та оцінок, підвищенням запиту до встановлення справедливості, сприяючи ознайомленню з чинним законодавством, правозастосовною практикою.

Синергетичний метод став основою дослідження правосвідомості людини в інформаційному суспільстві як дисипативної системи, що функціонує в умовах постійного інформаційного хаосу, але також має здатність до самоорганізації через взаємодію інформаційних потоків. Застосування цього методу зробило можливим дослідження процесу формування правосвідомості в цифровому комунікативному просторі, де правовий дискурс трансформується з вертикального у горизонтальний.

Отже, правосвідомість в інформаційному суспільстві зазнає глибоких трансформацій під впливом цифрових технологій, інформаційних потоків та глобалізаційних процесів, її формування відбувається у новому комунікативному середовищі, де активізується взаємодія між правом, суспільством і технологіями.

У підсумку зазначимо, що категоріальний апарат дослідження включає такі ключові поняття: «інформаційне суспільство», «людина інформаційна», «право», «правова культура», «правове суспільство», «правові комунікації», «правова політика» та «правова людина». У цифрову епоху ці поняття розширюють своє значення: право набуває рис комунікативного ресурсу, правові комунікації стають

основним механізмом впливу на правосвідомість громадян. Також трансформується поняття «правова людина», що трактується як активний суб'єкт, який реалізує свої права через цифрові інструменти. Правова культура в інформаційному суспільстві відображає рівень обізнаності громадян щодо правових норм та їх готовності діяти відповідно до принципів права. Дослідження правосвідомості у контексті цифрової трансформації суспільства дозволяє простежити, як вплив інформаційних технологій змінює правові орієнтири та поведінку громадян. Розкриття сутності кожного з зазначених понять сприяє формуванню теоретичної бази дослідження правосвідомості, а також дозволяє враховувати особливості їх розуміння в інформаційному суспільстві.

У свою чергу, методологія дослідження базується на поєднанні герменевтичного, діалектичного, індуктивного, дедуктивного, аксіологічного та порівняльно-правового методів. Герменевтика виступає основним інструментом для інтерпретації правових смислів у нових умовах інформаційного суспільства. Діалектичний підхід застосовувався для дослідження динамічної природи правосвідомості. Індукція й дедукція дали змогу теоретично осмислити структуру правосвідомості та виявити амбівалентність впливів суб'єктів інфопростору на правосвідомість. Аксіологічний підхід та порівняльно-правовий метод дозволили розкрити ціннісну природу правосвідомості, зіставити класичні та новітні механізми формування правосвідомості. Формально-юридичний метод надав змогу дослідити «ідеологічний компонент» правосвідомості, синергетичний – виокремити новітні закономірності формування правосвідомості в інформаційному суспільстві.

Враховуючи вищенаведене, треба зазначити, що тільки в єдності використання наукових методів з'являється можливість всебічного і багатовимірного дослідження правосвідомості, її складових, функцій, етапів становлення. Застосування зазначених методологічних підходів забезпечило розкриття теми дослідження з урахуванням соціально-філософських та філософсько-правових аспектів.

1.3. Комунікативно-дискурсивна природа правосвідомості.

У філософсько-правовому науковому дискурсі сьогодення спостерігається значне зростання інтересу до дослідження комунікативної взаємодії як фундаментальної основи різноманітних суспільних процесів. Цей феномен зумовлений якісними, кількісними та динамічними трансформаціями міжсуб'єктної комунікації, що відбулися на межі XX–XXI століть, зокрема, комунікативною природою сучасного інформаційного суспільства, появою нових форм та технологічних можливостей комунікацій.

У зв'язку з цим, актуальним вважаємо дослідження правосвідомості людини саме у контексті комунікативної філософсько-правової парадигми та визначаємо правосвідомість як процес та продукт комунікативно-знакової взаємодії, який має інтерсуб'єктивну природу.

На нашу думку, доцільно почати дослідження комунікативної природи правосвідомості з розгляду положень наукових праць Ю. Габермаса, який є фундатором теорії комунікативної взаємодії. Погоджуємося з тезою Л. Попсуєнко про те, що: «В ситуації комунікативної дії дійсним для координації учасників є зусилля, спрямоване на мовне взаєморозуміння, тобто єднальну силу мови як такої. Основою для комунікації є мова, а метою – взаєморозуміння. Саме комунікативна дія, на думку Ю. Габермаса, робить можливим існування та розвиток соціального ладу, оскільки в ньому містяться структури свідомого самообмеження» [173, с. 18].

Якщо застосувати теорію Ю. Габермаса до правової комунікації, то можна дійти припущення, що правосвідомість народжується в комунікації й існує лише там, де існує рівноправний дискурс щодо правових норм і цінностей. Це є основою комунікативно-дискурсивної природи правосвідомості, адже правосвідомість формується і реалізується через діалогічну взаємодію суб'єктів. Розвиваючи цю думку, зазначимо, що комунікативно-дискурсивна природа правосвідомості, відображає не лише когнітивний, а й етичний вимір права. В контексті комунікативної взаємодії кожна особа визнається не лише адресатом норми, а й її потенційним автором. Це забезпечує внутрішню легітимність права як результату спільної комунікації, що особливо важливо для демократичної правової держави. Можна зробити висновок, що правосвідомість – це інтегративне явище, в якому

раціональне знання індивіда про право поєднується з його соціальним досвідом, емоційним сприйняттям і особистим відчуттям справедливості, що формується у процесі постійного правового діалогу.

Спираючись на комунікативну теорію Габермаса, зауважимо що правосвідомість людини базується на цінностях, які укорінюються та підтримуються у спільнотах шляхом вербальної та невербальної комунікації через правові наративи, символіку, практики інтерпретації норм та оцінювання дій. Пропонуємо розглянути, як саме аксіологічний фундамент індивідів впливає на комунікативну природу правосвідомості на прикладі взаємодії демократичної правосвідомості ЄС та системи європейських цінностей, серед яких К. Король визначає: «… шість базових цінностей ЄС, а саме – повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права та повага до прав людини, включно з правами меншин» [98, с. 16].

Показовою є реакція ЄС на міграційну кризу 2015–2016 років, яка поставила складне завдання: з одного боку, дотримання міжнародних зобов'язань щодо захисту біженців (Конвенція ООН 1951 року про статус біженців) [96], а з другого – забезпечення стабільності та єдності всередині Союзу. Політика «відкритих дверей» канцлера Німеччини А. Меркель у 2015 році базувалася на ціннісному дискурсі поваги до людської гідності, тому Берлін разом із партнерами по ЄС прагнув шляхом квотування розподілити навантаження поміж всіма державами об'єднання [102, с. 131]. Це викликало неоднозначну реакцію – позицію, протилежну від німецької, зайняли уряди інших європейських країн, наприклад, Угорщини та Польщі. Суперечність у поглядах спровокувала широку європейську дискусію щодо меж прав людини, національного суверенітету та європейської солідарності, демонструючи кризові явища у ціннісному фундаменті правосвідомості. Таким чином, констатуємо конфлікт між двома типами правосвідомості: універсально-гуманістичним, який базується на наднаціональних цінностях природного права, та національно-консервативним, основу якого складають цінності національної безпеки та дотримання суверенітету.

До теоретичного дослідження комунікативної природи правосвідомості звертається Ю. Мельничук та визнає, що, відповідно до теорії Ю. Габермаса,

комунікативна дія розглядається як символічно опосередкована інтеракція. З огляду на суспільно-буттєві гносеологічні, аксіологічні та антропологічні виміри права автор визначає комунікативну природу права та правову комунікацію як фактор формування правосвідомості та зауважує на важливості обґрунтування аргументації правової норми. Успішною комунікативною дією вважається непримусова взаємодія, горизонтальний напрямок міжсуб'єктної комунікації. Наведені у науковій розвідці три типи раціональності, за Ю. Габермасом: когнітивно-інструментальна, естетико-практична та морально-практична, – можуть бути використані для опису складових формування правосвідомості в процесі інтерсуб'єктивного дискурсу [136]. Виходячи з цих положень, констатуємо, що формування суспільної правосвідомості вимагає інтеграції інтересів індивіда з ідеями легітимізації правопорядку в межах системи культурних та соціальних практик. Цей процес узгоджується з концепцією комунікативної раціональності, що передбачає пріоритет життєвого світу над системними структурами, тому раціоналізація суспільної правосвідомості досягається шляхом узгодження ціннісно-раціональних структур свідомості індивіда з інтересами суспільства.

Вітчизняні науковці А. Гетьман та О. Данильян пропонують розглядати природу правосвідомості як традиційно-позитивістську, об'єктивістську та інтерсуб'єктивну категорію. Найбільш перспективним у сучасних дослідженнях автори вважають інтерсуб'єктивний підхід. Домінування цього підходу науковці пояснюють тим, що з точки зору інтерсуб'єктивізму, правопорядок постає як комунікативний феномен, що виникає внаслідок динамічної взаємодії множини суб'єктів. Це колективне конституювання та реінтерпретація права є безперервним процесом, де правова реальність постійно твориться через інтерсуб'єктивне мислення. Правосвідомість, так само як і право, є не статичною сутністю, а відтворюється в рамках цієї динамічної взаємодії [35].

Погоджуємося з наведеними положеннями та робимо висновок: в процесі різноманітних дискурсивних практик відбувається взаємне конституювання права правосвідомістю та правосвідомості правом, що відображає їхню взаємозалежність та взаємозумовленість. Фундаментальною характеристикою демократичної

правосвідомості вищезазначені автори вважають деліберативність. Вона полягає у прийнятті установки на соціальне співробітництво, що виражається у відкритості та готовності раціонально сприймати аргументи як інших учасників дискурсу, так і власні. Таким чином, деліберативне середовище створює простір для доброчесного обміну думками, де учасники мають можливість рефлексивно артикулювати та обґрунтувати своє розуміння власних життєвих інтересів. Саме тому плюралізм думок, невизначеність, перманентність стають запорукою продуктивного дискурсу, у якому формується демократична правосвідомість, що функціонує не як енциклопедичне знання правових норм, а як володіння мета-принципами, що дозволяють інтерпретувати та оцінювати правові настанови [35]. Відтак правосвідомість суб'єкта права полягає не в знанні кожної норми, а в здатності до рефлексивного оцінювання, що дозволяє йому здійснювати правову діяльність та нести відповідальність за власні рішення. Підсумовуючи, зауважуємо, що формування демократичної правосвідомості вимагає не стільки знання конкретних норм, скільки розвитку здатності до критичного мислення, аргументації та усвідомлення етичних принципів, що становлять основу права.

Досліджуючи інтерактивні процеси у комунікативній діяльності, А. Гетьман та О. Данильян зазначають, що результатом такої діяльності є спільна інтерпретація ситуації, яка виникає в процесі комунікації та є інтерсуб'єктивною за своєю природою. Такий результат не є апріорним, тобто він не існує як чітко сформульована мета у свідомості окремих учасників до початку комунікації. Отже, комунікативна діяльність є процесом, у якому значення та розуміння виникають у результаті взаємодії між суб'єктами, а не є заданими наперед. Проблемним вважаємо питання екзистенційного прагнення справедливості, що випливає з усвідомлення подвійної ролі учасників правового дискурсу: які є одночасно авторами та адресатами правових норм і інституцій у рамках демократичної дискусії задля досягнення консенсусу на основі легітимації правової норми шляхом аргументації її справедливості та моральності. Погоджуємося з думкою авторів, що саме зацікавленість у дискурсивному вирішенні конфліктів та відтворенні прав разом з детермінацією майбутнім (бажанням жити у соціумі, створеному за законами справедливості та

моралі) та усвідомленням власної відповідальності як співвідповідальності учасника колективної дії у формі практичного правового дискурсу постають фундаментальними складовими демократичної правосвідомості. Водночас, автори нагадують про утопічність існування «ідеального дискурсу» [35, с. 10].

Важливою складовою правосвідомості людини як комунікативного феномена є правовий дискурс. Для характеристики процесу правового дискурсу пропонуємо скористатися термінами: «денотація» (для характеристики первинного значення повідомлення) та «конотація» (для характеристики вторинного, емоційно-експресивного значення повідомлення), запропонованими Р. Бартом [230].

За Р. Бартом правосвідомість постає «категорією інтерсуб'єктивного правопізнання», що інтерпретується автором як соціальна комунікативна практика. Заслуговує на увагу думка дослідника про інтерпретативний, особистісно-екзистенційний характер правових норм у сприйнятті кожного суб'єкта правовідносин, де суб'єкт створює власну конотовану версію розуміння права. Таке тлумачення права та сформовану на його основі правосвідомість автор вважає доцільним для розуміння індивідуальної правосвідомості та непридатним для характеристики суспільної правосвідомості [230]. Вихід з «герменевтичного кола» безперервних та полісемічних конотацій автор вбачає у фундаментально-онтологічній методології М. Хайдегера, що пропонує «увійти» до кола змістових інтерпретацій та визначити об'єктивну нормативну модель стереотипного тлумачення певної правової категорії у колективному мисленні суспільства та перевірити її об'єктивність шляхом деструкції [230].

Продовження думки про необхідність взаємодії індивіда та соціуму в формуванні правосвідомості знаходимо у дослідженні Ю. Калиновського, який підкреслює, що у комунікативно-дискурсивному середовищі під впливом суспільної правосвідомості формується правосвідомість особистості, яка, своєю чергою, реалізується у правосвідомості та правових діях суспільства [79].

У цьому контексті, на думку автора, магістральною проблемою пізнання комунікативно-дискурсивної природи правосвідомості постає розкриття поняття «істини досвіду» суб'єктів правосвідомості та адекватного трактування змісту

правових текстів. Дослідник зауважує, що правосвідомість, подібно до права, функціонує у процесі інтерсуб'єктивної взаємодії, фіксується у вигляді ментальних конструктів, конвенцій, текстових артефактів та емпіричного досвіду індивідів. Відповідно, авторитарне втручання влади призводить до руйнації суспільно-правової комунікації з утворення «нормативного зразку», що ґрунтується на основі природно-гуманістичного права, та призводить до деформацій правосвідомості на суспільному та індивідуальному рівнях [79]. Погоджуємося з думкою автора, що «нормативний зразок», який розуміється як консенсус між змістом закону та уявленням про справедливий закон у правосвідомості суспільства, він не повинен бути свавільно нав'язаний соціальному простору, натомість має виникати в контексті суспільної взаємодії як результат інтерсуб'єктивної комунікації.

Узагальнюючи вищенаведене, вважаємо, що у комунікативно-дискурсивній діяльності роль правосвідомості вбачається у правотворенні через осмислення власних соціально-правових потреб, культурних кодів, які втілюють поняття про справедливість та доцільність. В узгодженні з можливостями закону утворюється «нормативний зразок», який фіксується у письмовій формі, набуваючи автономії метазнаку, стаючи вільним від авторських та читацьких конотацій текстом. Відтак, інтерналізучи певні, створені у суспільній комунікації законодавчі акти, індивід формує власну правосвідомість, яка базується на «нормативному зразку», що дозволяє створити підґрунтя офіційного права, яке продукує форми правової поведінки та суспільної правосвідомості. Отже, суспільна правосвідомість артикулюється не лише через поведінкові прояви, а й через інтенціональні стани та аксіологічні оцінки суб'єкта, що виражаються за допомогою лінгвістичних кодів, які закріплені у соціальному контексті. Можна зробити висновок, що комунікація та дискусія у процесі створення та інтерпретації правового тексту виступають інструментами встановлення діалектичного зв'язку між суспільною та індивідуальною правосвідомістю.

Так, Ю. Калиновський та С. Жданенко звертають увагу на витіснення поняття «спілкування» поняттям «комунікація» як смислового та ідеально-змістового аспекту соціальної взаємодії у сучасній мовно-філософській парадигмі та на зміну ролі права

у суспільстві: від формального набору певних норм поведінки до сегменту суспільного життя, що стає можливим через комунікативну природу правосвідомості як частини свідомості індивіда та суспільства. Автори зазначають про здатність ЗМК створювати нове символічне середовище, яке постає як нова реальність, «реальна віртуальність» для споживача інформації [82 с. 68].

Символічне сприйняття поширюється і на розуміння правових відносин, що сприймаються комунікантами як «уявлення» про право, сформовані під впливом власної чи нав'язаної іншими комунікантами конотації цього поняття. Підсумовуючи, додаємо: конотоване поняття про правові відносини формує «конотовану» правосвідомість, яка може суттєво відрізнятися від реального змісту законодавчих актів. У цьому контексті Ю. Калиновський та С. Жданенко акцентують увагу на важливості прямої комунікації між владою та суспільством з метою донесення денотованих сенсів законодавчої бази до громадянського суспільства, демонстрації моральної основи правовідносин на прикладі професійної правосвідомості юристів, заснованої на морально-ціннісних засадах [82]. Погоджуємося з положеннями даної наукової розвідки, але постає питання можливості абсолютної денотації змісту повідомлення, навіть за умови самостійного читання адресатом, який обов'язково додає власну конотацію до інформації, що споживає.

У продовження наведених вище роздумів, О. Павлишин, досліджує взаємодію між владою та суспільством у контексті політико-правової комунікації. Невід'ємним чинником процесу формування правосвідомості у річищі політико-правового дискурсу автор вважає політико-правову міфологію, яку визначає як «систему наративних повідомлень, яка виражає, охороняє, зміцнює, кодифікує політичні й правові уявлення, вірування та приписи, будучи формою збереження й передачі досвіду спільноти, запорукою дієвості політико-правових ритуалів у правосвідомості» [155, с. 153]. На нашу думку, важливим є визнання взаємозв'язку між правосвідомістю та політико-правовими міфологемами: з одного боку, політико-правова міфологія створює конотацію правосвідомості, з другого – вона є продуктом конотованої правосвідомості.

Своєю чергою, А. Токарська розглядає правосвідомість як предмет міждисциплінарного дослідження крізь призму таких наук, як-от: теорія інформації, психолінгвістика, соціологія, психологія права, філософія права, враховуючи комунікативну природу цієї філософсько-правової категорії. Авторка визначає три провідних напрямки наукових пошуків із зазначеної теми: 1) загальна теорія комунікації; 2) філософсько-правові, соціологічні та психологічні дослідження комунікації; 3) культурологічні, аксіологічні, етичні та лінгвоюридичні аспекти комунікації [204, с. 32–33].

Такий широкий спектр розгляду проблеми комунікативної природи права та правосвідомості дозволяє говорити про зміщення акцентів досліджень у бік суспільних, загально ціннісних, психолого-гуманітарних, комунікаційних наук. Правосвідомість постає сферою впливу різних інформаційних каналів, тому, на думку А. Токарської, слід зосередитися на проблемі пріоритетності ідей та цінностей права у суспільній та індивідуальній правосвідомості в залежності від каналів комунікації. Характеризуючи парадигму антропологічної сутності, концепції свободи та справедливості, що конституюють онтологічні основи права, науковиця констатує, що есенція права постійно переосмислюється у відповідності до міри його релевантності домінуючим формам прояву та реалізації суб'єктивної свободи у соціумі [204]. Суперечливою вважаємо думку авторки про припинення прогресу людської цивілізації, що проявляться у переосмисленні сутності права у питанні соціальної рівноцінності кореляції «держава – громадянин». Парадигму трансформацій міжсуб'єктної комунікації у цій кореляції авторка вбачає в існуванні ціннісного конструктиву як інтегративної засади суспільного життя у радянські та пострадянські періоди (з чим, на наш погляд, складно погодитися з огляду на тоталітарний стиль управління та фактичну відсутність правової комунікації між владою та суспільством) та відзначає руйнування консенсусу між владою та суспільством, ігнорування державою інтересів особистості у сьогоденні [204].

Натомість, І. Кривцова зауважує, що запорукою збереження успішної комунікації між владою та суспільством залишається саме правосвідомість. Авторка

називає правосвідомість «внутрішньосистемною детермінантою», субстанційною основою права, здатною обмежувати вплив влади у суспільному дискурсі [101, с. 17].

Відтак Ю. Цуркан-Сайфуліна пов'язує визнання комунікативно-дискурсивної природи права з появою інтегративного підходу до розуміння права та вважає ракурс розвитку філософсько-правової думки постнауковим через втрату актуальності традиційного дискурсу правового позитивізму та юснатуралізму. Інтегральне праворозуміння, на думку авторки, не пропонує узгодженої системної моделі права, натомість вдаючись до еклектичного поєднання різних точок зору, замінює системний аналіз комплексним підходом, який передбачає одночасний розгляд правових явищ з різних методологічних позицій [216]. Висловлюючи критичне ставлення до окремих інтегративних теорій праворозуміння, дослідниця визнає, що в онтологічному плані, фундаментом інтегративної юриспруденції слугує комунікація, а комунікативну філософію Ю. Габермаса вважає провідною парадигмою в європейській філософсько-правовій думці. Згідно з цією концепцією, правова норма, втілена в тексті (результат діяльності законодавця або іншого комунікатора), спрямовується до адресатів – учасників правових відносин. Останні, інтерпретуючи текст крізь призму власної правосвідомості, трансформують його положення у власні дії.

Погоджуємося з твердженням, висловленим у даній роботі – дослідження комунікативної природи права викликають низку філософських питань щодо комунікативних процесів у функціонуванні правових інституцій. У загальному сенсі правова комунікація є складним процесом інтерсуб'єктивної взаємодії, що супроводжується проблематичними інтерпретаціями правових дій. Цей процес спрямовано на досягнення комунікативної рівноваги та консенсусу, особливо в контексті правосвідомості, яка має узгоджувати всі рівні суспільного буття. Перевагу комунікативної концепції права Ю. Цуркан-Сайфуліна вбачає у реалістичному погляді на відносини між правом і владою, визнаючи неминучий вплив держави на правову систему. Замість ігнорування цього факту, комунікативна концепція зосереджується на раціоналізації та інституціоналізації цього впливу, що відрізняє її від інших типів праворозуміння, в яких вплив влади на право традиційно вважається

небажаним та негативним [216, с. 24]. На наш погляд, зміщення акцентів з пошуків природи праворозуміння у бік соціологічних наук свідчить лише про зміну парадигми розвитку суспільства, зростання ролі комунікацій у формуванні свідомості агентів правових відносин, демократизації суспільства, а традиційний філософсько-правовий дискурс залишається базисом для сучасних досліджень у річищі правосвідомості.

Ю. Матвєєва досліджує проблему інтеграції моральної основи та формального змісту в природі права за теорією дуальної природи права Р. Алексі та констатує зміщення акцентів у розумінні природи права у добу постмодернізму з текстологічного до комунікативного. Таким чином, праворозуміння постає ітнерсуб'єктивним дискурсом, у якому народжуються правові норми [132, с. 35]. Дуальність права може бути інтерпретована як відображення діалектичної взаємодії між дискурсом правотворчості й соціальної ефективності (фактичний вимір) та дискурсом моральної коректності (ідеальний вимір). Відтак дуальна природа права вимагає розгляду права як єдності моральних та формальних елементів, де обидва аспекти є однаково важливими. Ю. Матвєєва визнає, що юридична визначеність та моральна коректність часто конфліктують, але їх збалансоване застосування можливе лише в контексті демократичного або дискурсивного конституціоналізму. Це означає, що правова система повинна забезпечувати простір для відкритого та інклюзивного діалогу, в якому різні точки зору можуть бути артикульовані та враховані [132]. Погоджуємося з тезою, що конституційні права та демократія є не лише ключовими елементами конституціоналізму, але й необхідними умовами для формування легітимної правосвідомості. Вони забезпечують можливість для громадян брати участь у формуванні та застосуванні права, а також є підґрунтям для критичного оцінювання правових норм з точки зору їх відповідності принципам справедливості та моральним цінностям.

Науковий пошук Ю. Дмитрієнка зосереджується на розгляді проблеми етноментальних особливостей правосвідомості усіх народів та національностей України як учасників правового комунікативного дискурсу [57]. Автор звертає увагу, що саме цей чинник не було достатньо висвітлено у правотворчому процесі. Погоджуємося з думкою науковця про необхідність урахування відмінностей у

світогляді й правосвідомості різних народів у внутрішньодержавній та міждержавній правовій комунікації на засадах демократії та загальнолюдських цінностей відповідно до норм природного права. Правосвідомість нації формується в безперервному внутрішньо етнічному та міжетнічному діалозі через модуси етногенезу в процесі міграції та змішування певного етносу з місцевим населенням або в автохтонному розвитку, таким чином, відбувається ототожнення, взаємопроникнення правових культур, формуються спільні засади правосвідомості на підставі запозичення духовно-культурних норм, створення універсальних уявлень про справедливість, необхідних для співіснування та взаємодії різних етносів. Ядром національної правосвідомості Ю. Дмитрієнко вважає «правову цінність» – загальнолюдські потреби та інтереси, але одночасно нагадує про необхідність розрізнення загальносоціальних та національних цінностей у правосвідомості задля успішного соціально-правового дискурсу [57, с. 702]. Солідаризуючись з думкою автора, зазначимо, що попри етноментальні розбіжності у правосвідомості представників різних народів у межах національної держави, домінуючими в інтерсуб'єктивному правовому дискурсі є правові цінності титульної нації, але для успішної загальнодержавної та міждержавної правової комунікації слід докладно вивчати та враховувати національні особливості правосвідомості кожного етносу як рівноправного суб'єкту суспільної взаємодії.

Варто додати, що характеризуючи стан правосвідомості українського суспільства, І. Дмитрієнко та Ю. Дмитрієнко визначають його як кризовий через «неформальну спадкоємність української правової свідомості та культури» [56, с. 205]. Головною причиною кризи дослідники вважають виникнення когнітивних дисонансів у правосвідомості та правовій культурі України, зумовлене екзогенними впливами, що мають ідеологічний, політичний, етнічний та лінгвістичний характер, та проявляються у формі маніпулятивних практик, спрямованих на деформацію комунікативної структури свідомості та правосвідомості. На нашу думку, вплив зазначених факторів на правосвідомість суспільства та окремих громадян зумовлений саме комунікативно-дискурсивною природою правосвідомості як філософсько-правового феномена. Також, вважаємо за необхідне визнати й ендогенний вплив

невдалого правового досвіду індивіда. Поділяємо думку авторів, що виходом з кризового стану суспільної правосвідомості є подолання суперечностей між правовою свідомістю та правовою культурою з огляду на те, що діалектичне розв'язання внутрішніх колізій у правосвідомості виступає каталізатором її еволюційного розвитку. Аналіз динаміки подолання колізій та антиномій української правосвідомості дозволяє дослідити зміну циклів та векторів соціальної активності, а також ступінь керованості їх становлення. Це відображається на формуванні та розвитку позитивного українського права як типового змістовного ядра правосвідомості української нації. Порушення демократичних засад у суспільному правовому дискурсі, прийняття законів з порушенням законодавчих процедур, вплив ендогенних та екзогенних факторів з метою маніпуляцій на національному та релігійному ґрунті призводять до маргіналізації та деформації правосвідомості [56].

Важливими для нашого дослідження є наукові ідеї Н. Коваленко. Автор аналізуючи природу правосвідомості, визначає її дискурсивність через взаємний вплив правових теорій та норм поведінки громадян, що викликає потребу в досягненні консенсусу для виокремлення певного кола прав та обов'язків агентів соціальних відносин. Комунікативна природа правосвідомості розкривається через її оціночний характер, що проявляється в емоційно-ціннісному стані учасників правових комунікацій, діалектичній єдності раціональних та психоемоційних чинників [91, с. 41].

Однією з базових властивостей комунікативно-дискурсивної сутності правосвідомості, на нашу думку, є її амбівалентність. До характеристики явища амбівалентності масової правової свідомості та розуміння причин її виникнення звертається К. Гавриловська. Авторка пропонує таке визначення поняття амбівалентності масової правової свідомості: «наявність паралельних і рівносильних настановлень (атитюдів) на реалізацію взаємовиключних або суперечливих моделей поведінки. Зокрема, амбівалентність масової правової свідомості визначається як психологічне прийняття (відсутність опору) чинного законодавства при одночасному невизнанні його легітимності, обов'язковості виконання» [31, с. 37]. Таке бачення відображає наявність суспільного діалогу, в якому не сформований консенсус щодо

відповідності «нормативного зразку» ментально-ціннісним уявленням, а інтерсуб'єктивний дискурс щодо інтерпретацій правових настанов не завершений. Серед причин такого явища дослідниця зазначає суперечливість норм поведінки, яка породжується із розбіжностей у цінностях, що декларуються, та у цінностях, що реально функціонують; для пострадянських країн це ще й наявність інерційних явищ радянської масової правової свідомості: низький рівень правової свідомості, прояви правового релятивізму. Механізм стану амбівалентності правосвідомості К. Гавриловська пояснює через теорію когнітивного дисонансу Л. Фестінгера: усвідомлення когнітивної дисонантності між двома або більше твердженнями провокує внутрішній психологічний конфлікт [31]. Це явище особливо помітне у випадках, коли суб'єкт усвідомлює невідповідність між власними діями та внутрішніми переконаннями, або коли раціональний вибір не збігається з прийнятим рішенням. На нашу думку, передумовою когнітивного дисонансу у правосвідомості індивіда постають наслідки непродуктивної правової комунікації, в процесі якої не досягнуто відповідності між морально-ціннісними настановами та нормами права.

Опрацювання положень наукових розвідок дозволяє сформулювати висновок, що комунікативно-дискурсивна природа правосвідомості постає в сучасному філософсько-правовому дискурсі як багатоаспектне явище, що розкриває її інтерсуб'єктивний, динамічний і культурно зумовлений характер. Ключовою складовою комунікативно-дискурсивної природи правосвідомості вважаємо мовленнєву взаємодію, яка базується на соціальному порядку та легітимності норм. У цьому контексті правосвідомість розуміється не як «механічне» знання правових норм, а як результат дискурсивної взаємодії суб'єктів, де мова слугує засобом координації дій, методом взаєморозуміння та досягнення консенсусу.

Таким чином, правосвідомість формується як індивідуально, так і колективно – через залучення суб'єктів до публічних дискусій, оцінювання нормативного змісту законів, співвіднесення правових норм із особистими уявленнями про справедливість, що розкриває її комунікативно-дискурсивну природу. Правосвідомість розуміється нами як інтегративний феномен, що включає раціональні, емоційні, моральні та культурні елементи. Важливо, що суб'єкт

правових відносин у комунікативному полі сприймається не лише як адресат, а й як співтворець правових смислів, що забезпечує внутрішню легітимність права. Відтак зв'язок між правосвідомістю та символічним полем, у якому правові смисли формуються в умовах комунікативної взаємодії та медійного впливу створює конотовані уявлення про право.

Вважаємо, що діалектничний характер правосвідомості, що виникає як результат когнітивного дисонансу між правовими настановами та особистими переконаннями, особливо в умовах нестабільної правової культури або нав'язаних ззовні нормативних зразків, демонструє необхідність ефективної правової комунікації, яка узгоджує нормативні й моральні орієнтири суспільства.

Отже, комунікативно-дискурсивна природа правосвідомості дозволяє характеризувати її як відкриту, динамічну систему, яка формується у процесі соціального діалогу, з урахуванням культурних кодів, правових уявлень, цінностей, контекстів та практик суспільства. Визнання комунікативно-дискурсивної природи правосвідомості відкриває нові горизонти для осмислення процесів трансформації як індивідуальної, так і колективної правосвідомості, актуалізуючи необхідність міждисциплінарного дослідження даного феномена у площині права, філософії, філософії права, теорії комунікації, етики, соціології, психології та лінгвістики.

Висновки до розділу 1

У розділі проаналізовано виникнення та еволюцію поняття «правосвідомість», описано методологічну та теоретичну базу дослідження. Також окремо досліджено комунікативно-дискурсивну природу правосвідомості.

З'ясовано, що у процесі історичної еволюції уявлень про правосвідомість − від античної ідеї природного й позитивного права до філософсько-правових концепцій Нового часу та Просвітництва сформувалися основні уявлення сучасного розуміння про правосвідомість. Дослідження позицій сучасних зарубіжних та вітчизняних філософів права дозволило розкрити специфіку сприйняття правосвідомості через призму соціально-психологічного аспекту в умовах трансформації українського

суспільства.

У методологічній частині дослідження обґрунтовано ефективність застосування герменевтичного, діалектичного, індуктивного та дедуктивного та інших методів для вивчення трансформацій правосвідомості. За допомогою герменевтичного підходу розкрито смислові аспекти правової свідомості. Діалектичний метод дозволив визначити амбівалентну сутність правосвідомості. Індуктивний і дедуктивний методи дали змогу сформулювати загальні закономірності розвитку правосвідомості та оцінити її роль у суспільних процесах. Порівняльно-правовий метод дозволив розкрити відмінність традиційних та новітніх підходів до формування правосвідомості. Формально-юридичний метод використано для аналізу нормативно-правових засад формування правосвідомості. Синергетичний метод дав змогу розглянути правосвідомість як відкриту, нелінійну систему, що самоорганізується під впливом хаотичних інформаційних потоків, цифрових комунікацій та соціальних мереж.

Окреслено понятійні межі дослідження особливостей формування правосвідомості людини в інформаційному суспільстві. З огляду на соціальний аспект правосвідомості, було визначено її безпосередній зв’язок з комунікативними процесами в інформаційному середовищі. Визнано, що правова комунікація є важливим механізмом формування правосвідомості, оскільки вона впливає на поведінку суб’єктів, правові очікування та правову культуру комунікантів. Констатовано зміну уявлень про право, яке постає не як нав’язана інституція, а як результат публічного дискурсу, у якому кожен суб’єкт водночас є і адресатом, і творцем правових смислів.

Отже, вищезазначене дозволяє сформулювати узагальнений висновок щодо комплексного осмислення феномена правосвідомості в її історично-філософському, філософсько-правовому, соціокультурному та комунікативно-дискурсивному вимірах. Правосвідомість у сучасному науковому дискурсі постає як складне, багаторівневе явище, що формується в історичному, соціокультурному, філософсько-правовому та комунікативному контекстах. Сучасна модель правової свідомості повинна враховувати як морально-ціннісні основи, закладені історично, так і

інструменти сучасної цифрової комунікації, що забезпечують нові механізми правової активності особистості. У цьому контексті визначено важливість спроможності учасників правової інтерсуб'єктивної комунікації до усвідомлення спільної громадянської відповідальності. Доведено, що подальше вивчення правосвідомості вимагає міждисциплінарного підходу, який охоплює філософсько-правову, соціологічну, психологічну, інформаційну та культурологічну перспективи. Лише у такий спосіб можливо осягнути складність та трансформаційну спроможність правосвідомості як феномена, що визначає не лише правову поведінку, а й саму легітимність правової системи у суспільстві.

РОЗДІЛ 2
ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК СЕРЕДОВИЩЕ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ЛЮДИНИ: ОНТОЛОГІЧНО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

2.1. Вплив засобів масової комунікації на правосвідомість сучасної людини.

Проблема впливу ЗМК на правосвідомість окремого індивіда та суспільства в цілому традиційно перебуває у колі розгляду іноземних та вітчизняних науковців, серед яких соціологи, політологи, філологи, психологи, економісти, історики, філософи та правники. Такий міждисциплінарний підхід свідчить про розуміння інтеграційної природи правосвідомості як філософсько-правового феномена та спонукає до розгляду багатовекторного впливу медіа на правосвідомість сучасної людини: від емоційної сфери, фізіологічних та психологічних реакцій до формування морально-етичних, релігійних, культурних, правових та політичних уявлень. Про визнання такого впливу в історичній перспективі свідчить особлива увага до образів оракулів та провидців ще у давньогрецьких міфах та гомерівських поемах, античних ораторів, біблійних пророків та богословів, політичних діячів, які своїми промовами буквально змінювали волю та долю народів, впливали на поведінку народних мас та можновладців ще до появи друкованих та цифрових медіа.

У першому десятиріччі XXI століття у вітчизняному науковому дискурсі відбувається заміна поняття «засоби масової інформації» на термін «засоби масової комунікації», отже виникає потреба визначитися зі змістом цих понять. Так, М. Пахнін, дослідивши зміст та функції понять ЗМІ та ЗМК, доходить висновку про нетотожність цих понять, ЗМК автор визначає як систему, а ЗМІ як підсистему ЗМК, інструменти якої (теле-, радіо- та текстові комунікації, преса) виступають елементами зазначеної підсистеми [163].

Н. Мусійчук та А. Слободянюк в своїх дослідженнях акцентують увагу на інформаційній функції джерел та первинних інститутів продукування інформації. ЗМК автори розглядають як механізми та платформи, що опосередковують поширення цієї інформації у суспільстві. ЗМІ здійснюють односторонню трансляцію без імпліцитної орієнтації на зворотний зв'язок з аудиторією, натомість, ЗМК характеризуються як діалогічні системи, що передбачають двосторонню взаємодію. Це не просто передача повідомлення, а скоріше процес інтеракції між комунікантом (суб'єктом, що ініціює повідомлення) та реципієнтом (суб'єктом, що сприймає повідомлення), а також, що особливо важливо, між суб'єктами всередині комунікаційного простору [147]. Таке розуміння сутності понять «ЗМІ» та «ЗМК», на наш погляд, дозволяє глибше аналізувати динаміку формування громадської думки, вплив інформації на правосвідомість та потенційні механізми участі громадян у правотворчості. Відтак вважаємо доречним використання терміну ЗМК для характеристики комунікативної системи в умовах інформаційного суспільства з його поліфонічністю точок зору, мережевістю та можливістю міжсуб'єктного впливу з боку інформаційних потоків та окремих індивідів на правосвідомість.

Розвиваючи ідею Ю. Калиновського та С. Жданенко про можливість «ретрансляції символів правосвідомості від одних суб'єктів до інших» через комунікаційні системи [82, с. 66], ми у дослідженні «Особливості впливу засобів масової комунікації на правосвідомість сучасної людини» додаємо, що ЗМК функціонують як складні інтерактивні системи, їхні функції не зводяться до односторонньої передачі інформації, а передбачають формування комунікаційного простору взаємодії, де зв'язок може бути багатостороннім. Вважаємо, що «ключовими особливостями впливу ЗМК на правосвідомість людини є багатовекторність та амбівалентність. Для характеристики багатовекторності впливу пропонуємо враховувати, що ЗМК функціонують у складному інформаційному полі, де поєднуються правопросвітницькі, аналітичні, комерційні, розважальні та ідеологічні компоненти, відповідно, вплив на формування правосвідомості відбувається у психологічній, фізіологічній, емоційно-мотиваційній, когнітивній, історико-культурологічній, суспільно-політичній, родинно-ментальній парадигмі»

[6, с. 333]. Амбівалентність впливу ЗМК на правосвідомість розуміємо як ймовірну можливість як позитивних так і негативних наслідків їх діяльності щодо даного феномена.

Виходячи з вищенаведеного, зазначимо, що для дослідження впливу ЗМК на правосвідомість сучасної людини необхідно визначити фактори такого впливу. Серед яких:

– *по-перше*, тотальна інформатизація та глобалізація: ЗМК стали невід'ємною частиною повсякденного життя, формуючи інформаційний простір та визначаючи способи сприйняття реальності, їхній вплив охоплює всі сфери суспільного життя, включно з формуванням правових уявлень;

– *по-друге*, визнання у сучасному філософсько-правовому дискурсі динамічної природи правосвідомості, яка постійно трансформується під впливом зовнішніх факторів, зокрема інформаційних потоків;

– *по-третє*, в умовах гібридних воєн та інформаційних протистоянь ЗМК часто використовуються як інструменти маніпуляції громадською думкою, що може призводити до деформації правосвідомості та підриву правопорядку;

– *по-четверте*, розвиток інтернет-комунікацій створює нові форми правосвідомості, що вимагають переосмислення традиційних правових парадигм;

– *по-п'яте*, вплив ЗМК на молоде покоління, яке є активним споживачем медіаконтенту, спонукає до розробки ефективних стратегій правового виховання та запобігання девіантній поведінці саме через ЗМК.

Вважаємо, що вищенаведені фактори дозволяють констатувати збільшення ролі впливу ЗМК на правосвідомість, дослідити механізми та вектори цього впливу, визначити стратегії захисту правосвідомості від деструктивних процесів в інформаційному суспільстві.

Підтвердження нашої думки знаходимо у дослідженні Ю. Калиновського щодо комунікативно-дискурсивної природи правосвідомості, у якому автор наголошує на важливості розуміння механізмів формування складових правосвідомості у процесі інтерсуб'єктивної взаємодії під впливом комунікативних потоків та визначення векторів такого впливу [78, с. 6].

Комунікативно-дискурсивна природа правосвідомості також постає однією з ключових тем наукової праці О. Стовби під назвою «Концепція правової реальності С. Максимова» [198]. Правова реальність у науковій розвідці трактується як динамічний і структурований процес, у якому сенс права розглядається через інтерпретацію та взаємодію індивідів. С. Максимов зазначає, що акцент робиться на розумінні права «зсередини» як на способі людського буття, заснований на співіснуванні з іншими [126, с. 13]. Отже, у контексті дослідження впливу ЗМК на правосвідомість вважаємо за необхідне враховувати не лише способи передавання інформації, а й формування смислів, зокрема правових, у просторі публічної комунікації.

Провідною ідеєю концепції правової реальності С. Максимова є визнання інтерсуб'єктивного характеру права, яке, на думку науковця, не існує поза людським буттям і свідомістю, але вкорінене у спільних соціальних практиках, смислах та діях, що транслюються через комунікаційні потоки [198, с. 338]. Отже, у світлі аргументації комунікативної природи права, окресленої С. Максимовим, доходимо висновку, що сучасна правосвідомість дедалі менше зводиться до формального знання норм закону, вона формується у процесі відкритого суспільного дискурсу, який в інформаційному суспільстві відбувається значною мірою через медіаплатформи. ЗМК відіграють роль посередників між абстрактною ідеєю права, його нормами й конкретним правовим життям, а тому є каналами, через які суспільство може узгоджувати смисли права та розширювати межі правосвідомості.

Розгляд механізмів впливу ЗМК на правосвідомість людини розпочнемо з аналізу наукових праць Г. Інніса. У його програмних дослідженнях «Імперія та комунікації» (1950) [69] та «Упередження комунікації» (1951) [70] викладено теорії впливу інформаційних потоків на різні сфери суспільства, зазначено про діалектичний зв'язок між суспільством і медіатехнологіями. Науковець стверджує, що вибір медіа в межах конкретної цивілізації впливає на структуру та характер знань, які вона продукує та передає для засвоєння у майбутньому [69].

Спираючись на концепцію Г. Інніса, про те, що медіа відіграють ключову роль не лише у формуванні суспільної свідомості населення на певному історичному етапі,

а й у способах впливу інформаційних потоків на долю держави у майбутньому через монополізацію сфери освіти та знань, можна констатувати ідентичний характер впливу ЗМК також і на правосвідомість. Письмова фіксація законів, їх оприлюднення надало можливість долучатися до правових відносин широким верствам населення, але тлумачення законодавчих актів зазвичай залишається прерогативою правлячої верхівки та слугує у подальшому збереженню влади [69], що, на наш погляд, ілюструє механізм впливу владних структур на правосвідомість населення.

Послідовне продовження ідеї Г. Інніса знаходимо у теорії «порядку денного», сформульованій М. Мак-Комбсом та Д. Шоу у 70-х роках ХХ століття. Дослідження, проведене авторами, засвідчило, що масмедіа зосереджуються на висвітленні обмеженого кола тем, які повторюються у різних інформаційних потоках. Внаслідок інтенсивного медійного висвітлення ці питання набувають суспільної значущості, навіть якщо вони не відповідають актуальним запитам та потребам аудиторії [245]. Вважаємо, що такий вплив інформаційних потоків на правосвідомість суспільства надає можливість для маніпулятивних дій з боку впливових медіаресурсів. У сучасному інформаційному суспільстві цей вплив тільки зростає з поширенням мережі комунікацій. Як приклад застосування теорії «порядку денного» для впливу на правосвідомість українського суспільства наведемо систему централізованого тиску державної влади на медіапростір, відому як «темники», яка діяла у 2001–2004 роках в Україні [65]. Ця практика демонструє механізми медіаманіпуляції, коли через директивне визначення тем і акцентів відбувалося нав’язування тенденційного дискурсу, обмежуючи свободу інформаційного поля та впливаючи на суспільне сприйняття ключових політичних процесів. Такий вектор впливу мав емоційно-ціннісний та інтелектуально-знаннєвий характер й ґрунтувався на використанні маніпулятивних технологій.

Ґрунтовний опис механізмів впливу ЗМК на суспільну свідомість представлено у дослідженнях М. Маклюена, який у 60–70-х роках ХХ століття робить висновки про перетворення інформації на товар: медіа починають «виробляти» рекламу, новини або іншу інформацію для замовника, що передбачає високу можливість маніпулятивного впливу на респондентів цієї інформації [246]. Вплив ЗМК на

правосвідомість споживача інформації, у контексті теорії М. Маклюена, вбачаємо у формуванні певної поведінкової моделі, як споживчої так і правової, що складається завдяки фрагментарним механізмам репрезентації реальності, створеної у медіа. Автор ототожнює сучасне інформаційне суспільство з «глобальним селом» через всебічний механізм інтеграції людства у систему електронних медіа [246]. Вважаємо важливим висновок М. Маклюена про те, що власники комунікаційних платформ прагнуть задовольнити суспільний запит, оскільки усвідомлюють, що їхній вплив походить не стільки з конкретного змісту повідомлень чи програм, скільки з самого механізму передачі інформації та доступу до неї [247].

У 80-ті роки XX століття актуальності набуває теорія німецької дослідниці Е. Ноель-Нойманн, у якій вона описує механізм впливу масмедіа на громадську свідомість. Теорія отримала назву «спіраль мовчання», сутність її полягає у тому, що індивіди у суспільному дискурсі та правових дебатах виявляють схильність коригувати свою поведінку відповідно до рівня підтримки їхніх поглядів більшістю [249]. Перед публічним формулюванням позиції щодо суспільно значущих питань суб'єкти правовідносин несвідомо оцінюють її відповідність панівним суспільним настроям. Якщо їхня точка зору відповідає переважаючій правовій чи соціальній доктрині, це стимулює активне й відкрито артикульоване відстоювання власних переконань. У випадку, коли правова чи соціальна позиція індивіда вважається маргінальною та підтримується лише незначною часткою суспільства, суб'єкт, побоюючись можливих репутаційних чи юридичних ризиків, утримується від публічного висловлення такої позиції. ЗМІ виступають каталізаторами процесу, прискорюючи формування так званої «спіралі мовчання», коли менш популярні думки поступово витісняються з публічного дискурсу [249]. Вектор впливу цього механізму на правосвідомість вбачаємо у втручанні у формування правових переконань індивіда. На наш погляд, послабити ефект «спіралі мовчання» дозволяє можливість анонімності у соціальних мережах.

Дослідження американського соціолога та юриста Дж. Овертона, здійснені у 90-ті роки XX століття, знайшли відображення у теорії допустимого дискурсу в суспільстві, так званих «вікнах Овертона». «Вікно Овертона» – це концепція, що

описує механізм поступової зміни суспільного сприйняття певних ідей або явищ. Вона використовується для аналізу того, як теми, які колись вважалися неприйнятними, можуть з часом стати популярними через системний вплив на громадську думку шляхом розповсюдження певних повідомлень у ЗМІ [231]. Вважаємо, що в юридичній та філософській царинах ця концепція ілюструє трансформацію норм і цінностей, як аксіологічного ядра правосвідомості. Водночас, зауважуємо, що зміна суспільних уявлень може бути як прогресивною, так і деструктивною, залежно від мети її застосування та контексту.

Так, О. Карпенко обґрунтовує ризики, пов'язані із застосуванням концепції «вікон Овертона» у процесах трансформації суспільних цінностей в Україні [85]. Погоджуємося з автором, що використання цієї моделі може сприяти маніпулятивним змінам у правовій та етичній парадигмах, що впливає на правосвідомість громадян та загальну соціальну стабільність.

О. Ваганова у своєму дисертаційному дослідженні наголошує на масштабуванні впливу ЗМК як чинника глобалізації у сучасному суспільстві, зростанні ролі, так званої, «м'якої сили» та «публічної дипломатії», як ресурсів суспільного та політичного впливу [29]. Погоджуємося з думкою науковиці про те, що у свідомості сучасної людини інформація набуває статусу глобального чинника, який фундаментально впливає на військову сферу, економічні системи, культурні парадигми та динаміку міжнародних відносин. Ця інформаційна експансія виступає вирішальним каталізатором у всебічній трансформації людського буття. Як один з проявів встановлення контролю над свідомістю громадян у тоталітарних державах авторка наводить фактор обмеження доступу громадян до альтернативної інформації. Навіть у демократичних державах відбувається «гомогенізація новин» світовими медіагігантами, що створює глобальний вплив на формування «потрібної» точки зору на певні події у свідомості великої частини суспільства, що призводить до формування так званих «віртуальних культурних діаспор», об'єднуючим фактором яких є близькі поняття про закон, право та справедливість, сформовані під впливом ЗМК [29, с. 88].

Ю. Размєтаєва, Ю. Барабаш та Д. Лук'янов звертають увагу на зростання ролі соціальних медіа в цифрову епоху, яка проявляється в їх інтеграції у правовий ландшафт, де ЗМК одночасно виступають публічними форумами для демократичного дискурсу, суб'єктами з правовим імунітетом щодо поширення чужого контенту та приватними економічними гравцями, орієнтованими на прибуток і власні правила [252]. Така роль ЗМК у сучасному суспільстві, на нашу думку, дозволяє говорити про прямий вплив медіа на правосвідомість споживачів контенту в інтересах великих політичних та економічних гравців медіаринку.

Уявлення про амбівалентність впливу ЗМК на психіку та свідомість людини у своєму дисертаційному дослідженні розвиває О. Напиральська. Науковиця зазначає, що, з одного боку, медіа функціонують як транслятори етичних норм, епістемічних знань, моральних цінностей та етнокультурних традицій, вони постають конститутивним джерелом правового інформування та чинником, що стимулює просоціальну поведінку та здоровий спосіб життя [148], що, на наш погляд, демонструє позитивний вплив ЗМК на розвиток правосвідомості. З другого боку, О. Напиральська акцентує увагу, що ЗМК також можуть продукувати девіантні патерни поведінки, сприяти дизрегуляції психоемоційного стану, підвищенню рівня вербальної та фізичної агресії, а також імплантувати деструктивні стереотипи поведінки [148], тобто здійснювати негативний вплив на правосвідомість. Погоджуємося з висновками авторки, що, інформаційне повідомлення у ЗМК потенційно виступає каталізатором зовнішнього прояву девіантності, це пояснюється тим, що вплив ЗМК проявляється, передусім, на стадіях мотивації та прийняття рішення, де формуються мотив, мета та визначення засобів її досягнення, що можуть бути охарактеризовані як злочинні. Важливим вважаємо твердження авторки, що вплив ЗМК реалізується не тільки через смисловий контекст повідомлення, а і через кумулятивний ефект повідомлень [148].

Погоджуємося з думкою А. Коваль про важливість психологічного аспекту впливу ЗМК на свідомість громадян. Авторка стверджує, що підґрунтям функціонування впливів ЗМІ на свідомість індивіда є емоційна сфера особистості, хоча формування моральних установ особистості охоплює раціональний, або

когнітивний компонент, аргументоване обґрунтування позиції, значна частина їхньої психологічної динаміки детермінована емоційним складником [92]. Важливими вважаємо положення розвідки про різновекторні наслідки такого впливу на правосвідомість людини: насамперед, поведінкові (прояви насильства, голосування за певний набір політико-правових доктрин); по-друге, когнітивні (набуття правових знань, наслідування традиційних уявлень, формування правового мислення) та фізіологічні (введення споживача інформації у стан афекту). Поділяємо думку авторки про необхідність формування інформаційного імунітету для нівелювання негативного впливу ЗМК на правосвідомість, але вважаємо суперечливим її твердження про застосування методів примусу та обґрунтованих прямих заборон до ЗМК з боку держави. З нашої точки зору, варто вибудовувати систему взаємодії держави та ЗМК таким чином, щоб останні без примусу через систему стимулів самостійно фільтрували інформаційний контент, здійснювали етичну самоцензуру тощо.

Однією з основних функцій ЗМК О. Лаже визначає «створення ідеології сучасного суспільства; вплив на формування потреб, цінностей і поведінки людей» [111, с. 129], що, на нашу думку, безпосередньо пов’язано з формуванням правової свідомості. Науковець зауважує, що найбільший резонанс та вплив на свідомість реципієнта медіаконтенту має саме «провокативний», спрямований на злам соціальних стереотипів образ реальності, що призводить до підсвідомої популяризації маргінальних образів та створенню «універсальних шаблонів» соціальної поведінки, відмінних від традиційних для певного суспільства. На нашу думку, такому впливу ЗМК підлягають саме неповнолітні особи та молодь через широку залученість до глобальної медіамережі та психофізіологічних вікових особливостей. Хоча автор зосереджується на описі негативних впливів ЗМК, він виокремлює і позитивні фактори, як-от: більш раннє залучення молоді до соціальної діяльності у соцмережах, формування «людини-діяча», яка бажає та вміє висловити свою думку, зокрема й через відчуття безпеки, спричинене анонімністю та можливістю зміни ролі від об’єкта впливу до суб’єкта впливу у медіапросторі [111]. Доходимо висновку, що ЗМК займають позицію провідного агента соціалізації

особистості, що перетворює інформаційний простір на арену для демонстрації правосвідомості індивіда.

Проявом правосвідомості особистості вважаємо участь індивіда у суспільно-політичних процесах. У цьому контексті звертаємо увагу на дослідження Л. Байрачної, яка розкриває проблему формування політичної свідомості населення за допомогою ЗМК через можливості опосередкованого впливу на електоральні процеси як ключового механізму легітимації влади [9, с. 28]. Авторка розрізняє дві основні моделі взаємодії ЗМК та владних структур, що різняться ступенем контролю та впливу: тоталітарну та плюралістичну. У першій – ЗМК перебувають під повним і безумовним контролем влади, виконуючи функцію її ідеологічного апарату. Такий всеосяжний контроль дозволяє маніпулювати суспільною свідомістю та правосвідомістю зокрема з метою сформувати бажану поведінку аудиторії, що може призвести до уніфікації думок та придушення інакомислення. Друга модель характеризується тим, що ЗМК, хоча й можуть зазнавати певного впливу з боку влади, зберігають відносну незалежність у своїй діяльності. Така ситуація сприяє наявності різноманітних точок зору та дозволяє ЗМК виконувати роль «четвертої влади», що критикує уряд, інформує суспільство та впливає на формування незалежної громадської думки [9]. Підсумовуючи, зазначимо, що вплив ЗМК на правосвідомість і поведінку аудиторії є значним, але не абсолютним, за умови розвиненого критичного мислення та сформованих засад демократичної політико-правової культури.

Своєю чергою, О. Дзьобань зауважує, що в інформаційному суспільстві ЗМК відіграють ключову компенсаторну роль, особливо там, де інші культурні засоби та блага менш розвинені або поширені [51]. Це означає, що за умов слабкої соціокультурної інфраструктури або низького рівня духовних потреб, ЗМК можуть ефективно замінити інші форми культурного споживання та слугувати каналом для передачі соціокультурного досвіду, невід’ємною частиною якого ми вважаємо правову культуру та правосвідомість.

Ю. Калиновський та Е. Кальницький визнають, що під впливом інформатизації та глобалізації відбувається суттєва трансформація уявлень суб’єктів суспільних

відносин щодо змісту, обсягу та способів реалізації власних прав і свобод. Ці процеси зумовлюють переосмислення традиційних правових парадигм та вимагають розробки нових підходів до розуміння механізмів впливу інтернет-комунікацій на правосвідомість громадян. Цікавою є теза авторів про формування ознак унікальної правосвідомості «людини віртуальної», що характеризується несистемністю, антиієрархічністю та полінормативністю [83, с. 97]. Поділяємо думку дослідників, що така еволюція правосвідомості зумовлена тим, що у віртуальному середовищі індивід часто відчуває себе необмеженим традиційними моральними чи правовими заборонами. Основними запобіжниками розповсюдження деструктивної інформації у віртуальному просторі є, насамперед, самоконтроль суб'єкта віртуальної спільноти, що ґрунтується на його релігійних та моральних переконаннях та додатково коригується реакцією інших користувачів мережі через механізми публічного осуду, скарг та блокування [83]. Узагальнюючи наведені положення, доходимо розуміння, що у системі факторів нівелювання деструктивного впливу ЗМК ключове значення належить аксіологічному компоненту правосвідомості індивіда.

Як бачимо, визнані зміни у структурі правосвідомості людини в інформаційному суспільстві вказують на те, що межа між «реальним» правовим життям та цифровим дискурсом стає дедалі прозорішою, а правові установки індивіда все частіше детермінуються не лише інституційним впливом держави, а й логікою функціонування медіаплатформ.

З огляду на викладений вище аналіз наукових розвідок, вважаємо доцільним конкретизувати поняття «медійна правосвідомість», що дозволить глибше охарактеризувати стан правових поглядів людини в епоху тотальної медіатизації суспільства. Це поняття не має чіткої дефініції та досі не отримало системного теоретичного обґрунтування. Під «медійною правосвідомістю» ми пропонуємо розуміти динамічну форму правосвідомості, що виникає та функціонує переважно в інформаційному середовищі під впливом ЗМК, соціальних мереж та алгоритмів цифрового простору.

Понятійний статус дефініції «медійна правосвідомість» визначається нами крізь призму класичного визначення правосвідомості. Змістовне наповнення цього

поняття вбирає в себе ідеї з філософії та загальної теорії права, соціології, медіафілософії та правової психології. Це поняття дозволяє пояснити появу правових поглядів індивідів під впливом медіапростору, а також відкриває нове поле для евристичних досліджень у річищі трансформацій правосвідомості в інформаційному суспільстві. «Медійна правосвідомість» конкретизує видову різноманітність правосвідомості в умовах тотальної медіатизації, відображає її трансформацію під впливом інформаційних технологій. «Медійна правосвідомість» існує у межах правової комунікації в медіапросторі, вона виникає там, де правовий досвід людини формується не через безпосередню правозастосовну практику чи вивчення нормативних актів, а через сприйняття та інтерпретацію їх симулякрів, образів і наративів у ЗМК.

«Медійна правосвідомість» постає результатом інтерсуб'єктивної взаємодії в медіапросторі, де розуміння права, законності та справедливості конструюється не лише через знання офіційних норм, а й через медійні образи, соціальні очікування мережевих спільнот та алгоритмізовані потоки інформації. Ключовими особливостями «медійної правосвідомості» вбачаємо амбівалентність як спроможність бути як інструментом консолідації громадянського суспільства через прозорість, захист прав, так і деструктивним чинником; динамічність як здатність до миттєвої реакції на «порядок денний» та швидкої трансформації під впливом вірального контенту; символізм як оперування не стільки текстами законів, скільки «символічним капіталом» – образами справедливості, що транслюються лідерами думок чи медіаресурсами, та емоційність. На відміну від класичної правосвідомості, «медійна правосвідомість» часто базується на емоційному афекті. Структурними елементи медійної правосвідомості пропонуємо вважати:

– медіаправові знання (поінформованість через призму новин та медіаконтенту);

– медіаправові установки (ставлення до закону, сформоване в інфопросторі);

– цифрову правову поведінку (реалізація прав і свобод у медіапросторі).

Конкретизація поняття «медійна правосвідомість» дозволяє виокремити медіа як автономний чинник трансформації правосвідомості, що за інтенсивністю впливу

випереджає традиційні інститути; аналізувати ризики деформації правосвідомості в інфопросторі та розробляти стратегії медіаграмотності як необхідного елемента сучасної правової культури, що є єдиним демократичним запобіжником проти маніпуляцій.

Обґрунтування поняття «медійна правосвідомість» охоплює низку взаємопов'язаних аспектів: онтологічний, що відображає трансформацію правових знань зі статичної норми у живий комунікативний процес і «медійний образ»; гносеологічний, де правове пізнання стає фрагментарним та емоційно залежним від медіаінтерпретацій, які заміщують офіційні джерела; аксіологічний, що інтегрує мережеву етику та «надправові» цінності віртуальних спільнот як пріоритетні орієнтири; а також праксеологічний, який проявляється у конкретних формах цифрової активності – від колективного медіатиску на правосуддя до діяльності «віртуальних натовпів».

З нашої точки зору, важливо дослідити особливості впливу ЗМК на правосвідомість молоді, оскільки їхня соціальна та медійна діяльність буде визначати майбутнє України. Процес трансформації правосвідомості неповнолітніх під впливом медіаконтенту, насамперед, кіно та телебачення, ілюструє дослідження С. Кушнарьова. Автор наводить висновки фахівців Американської академії педіатрії з цієї проблеми, які свідчать, що регулярний перегляд телепередач зі сценами насильства може мати негативні наслідки, серед яких такі, що впливають на формування таких деформацій правосвідомості у молодого покоління, як-от: нормалізація насильства та розвиток агресивності, схожий вплив спричиняють і відеоігри зі сценами насилля. Показовою для розуміння впливу ЗМК на формування правосвідомості суспільства, на нашу думку, є теза, наведена С. Кушнарьовим у розвідці: «рівень злочинності в тій чи іншій країні зростав через 10–15 років після появи в ній телебачення» [109, с. 29]. Привертає увагу пряма пропорційна залежність між кількістю злочинів скоєних неповнолітніми з часом, проведеним за переглядом телепередач насильницького характеру. Додамо, що неконтрольований час, який проводить дитина за переглядом телепрограм, може свідчити про недостатню увагу

до виховання з боку батьків та проблеми із соціалізацією, вважаємо, що ці фактори потенційно сприяють формуванню деформацій правосвідомості.

С. Кушнарьов аналізує зміст контенту, який є найбільш популярним серед української молоді, та фіксує значну популярність кримінальної хроніки (29% опитаних) та детективної літератури (36% опитаних) [109, с. 30]. Поділяємо думку автора про необхідність розробки правового механізму, який нівелює негативний вплив ЗМК на дітей та підлітків з огляду на те, що саме у дитячому та підлітковому віці відбувається найбільш інтенсивне формування особистості, її правових настанов та навичок правової поведінки.

Продовжуючи аналізувати вплив ЗМК на духовність людини, О. Турута та О. Устименко констатують значний їх вплив на процес формування правосвідомості та правової культури українських громадян та висловлюють традиційне для вітчизняного філософсько-правового дискурсу положення про його амбівалентність [207]. Дискутивною, на наш погляд, є теза про необхідність контролю органів державної влади за змістом інформаційних потоків як запобіжника негативного впливу ЗМІ на правосвідомість громадян. Вбачаємо у втручанні влади у діяльність ЗМІ підґрунтя для маніпуляцій суспільною свідомістю, що є ознакою тоталітаризму та автократії. Тому головним чинником нівелювання маніпулятивного впливу ЗМК на правосвідомість громадян вважаємо розвиток критичного мислення індивіда, формування гуманістичних моральних цінностей як основи уявлень про право та справедливість.

О. Мальований та Б. Абушова досліджують приклад злочинного впливу ЗМК на правосвідомість слухачів радіостанції «Вільне радіо і телебачення тисячі пагорбів» (RTLM) у Руанді під час політичної кризи 1994-го року, коли екстремістська група Hutu Power отримала контроль над інформаційним простором вищезгаданого ЗМК та мала можливість не тільки маніпулювати суспільною думкою, але й активно мобілізувати населення до насильницьких дій, що стало ключовим фактором у поширенні ідеології геноциду щодо народу тутсі та інших етнічних меншин з боку народності хуту. Автори звертають увагу, що екстремістська, антидемократична та злочинна діяльність радіостанції фінансувалася з державного бюджету, основною

функцією радіомовлення було поширення етнічної ненависті та підбурювання до насильства, такий контент сприймався як офіційна позиція влади країни, що сприяло формуванню деформованої правосвідомості й руйнації морально-етичних цінностей у великої частини громадян та зрештою призвело до вбивства близько 800 тисяч тутсі та поміркованих хуту [127, с. 89].

Серед факторів маніпулятивного впливу на свідомість слухачів вищеозначені автори називають такі пропагандистські прийоми: використання мови ненависті, демонізація окремих представників народу та етнічної групи в цілому, поширення дезінформації про підступні плани з метою створення атмосфери страху та параної, безпосереднє підбурення до геноциду із закликами до вбивства у прямій та метафоричній формі, героїзація злочинців, до того ж станція вдавалася до координації нападів на оселі та бізнеси. Як бачимо, такі методи дегуманізації свідомості та деформації правосвідомості використовують ЗМК антидемократичних режимів з метою мобілізації населення проти обраної «ворожою» нації, опозиційної партії, особи тощо. Погоджуємося з О. Мальованим та Б. Абушовою, що міжнародний судовий процес над засновниками та співробітниками радіостанції «RTLM» став показовим етапом у боротьбі з поширенням пропаганди екстремістської та злочинної ідеології. Рішення Міжнародного кримінального трибуналу ООН щодо визнання злочинів співвласників, редакторів та інших працівників радіостанції встановило важливий прецедент настання юридичної відповідальності ЗМК у зв’язку з маніпулятивним впливом на свідомість та правосвідомість суспільства [127].

Резюмуючи, констатуємо прискорення та масштабування процесів впливу ЗМК на правосвідомість особистості через використання психолінгвістичних технологій, як-от: «теорія порядку денного», «вікна Овертона», «спіраль мовчання», «темники» тощо. Вочевидь, вплив ЗМК на правосвідомість сучасної людини має амбівалентний характер: з одного боку, медіа є джерелом правового інформування та стимулом просоціальної поведінки; з другого – вони здатні продукувати девіантні патерни, посилювати агресію та імплантувати деструктивні стереотипи у суспільну свідомість (правосвідомість), зокрема через смисловий та кумулятивний ефект повідомлень.

Позитивний вплив ЗМК на правосвідомість індивідів вбачаємо у вдосконаленні та посиленні соціальних когнітивних структур і процесів та реалізації права на інформацію. З огляду на те, що функції ЗМК як агента впливу на правосвідомість відображаються, насамперед, на емоційній сфері особистості, основними запобіжниками деструктивного впливу на правосвідомість у інформаційному просторі визначаємо, самоконтроль суб'єкта комунікативної спільноти, що ґрунтується на його морально-правових переконаннях та додатково коригується у інтерсуб'єктивній взаємодії.

Доцільним вважаємо конкретизацію поняття «медійна правосвідомість», яка є динамічною формою правосвідомості, що виникає внаслідок впливу медійного середовища та інтерсуб'єктивної взаємодії учасників соціальних комунікацій на когнітивно-ціннісну сферу індивіда та його сприйняття правової реальності.

2.2. Віртуальна реальність як чинник розвитку правосвідомості людини.

Авторська концепція дослідження правосвідомості людини полягає у розумінні її як комплексу уявлень, переживань та ставлень людини до права, що формуються через соціальну комунікацію, особистий досвід та взаємодію з правовими нормами. Таке бачення базується на комунікативно-дискурсивній парадигмі, яка репрезентує інтерсуб'єктивну природу правосвідомості (Ю. Калиновський) [79, с. 94], виокремлює «соціально-інтегративу та комунікативну функції правосвідомості» (О. Дзьобань) [178, с. 65], тлумачить суспільну правосвідомість як «мовленнєво-комунікативний акт» інтерсуб'єктивної правової суспільної взаємодії (О. Данильян та О. Петришин) [48, с. 63].

У цифрову епоху значну роль у формуванні правосвідомості відіграє ВР як нове середовище взаємодії. Вона змінює умови комунікації та самі механізми правосприйняття, моральні та правові межі. Так, Н. Морська вважає, що цифровізація комунікаційного простору та ВР змінюють структуру правових відносин, перетворюючи цифрові права на логічне продовження природних прав людини (свобода слова, захист персональних даних та інтелектуальної власності тощо) [248]. На наш погляд, формування правосвідомості у віртуальному середовищі відбувається через необхідність адаптації традиційних уявлень про свободу та гідність до умов мережевості та алгоритмічного контролю, що стимулює появу нових форм правосвідомості.

З огляду на це, актуалізується необхідність глибокого філософсько-правового осмислення феномена ВР, яке має бути сфокусоване на виявленні та розробці ефективних механізмів, спрямованих на подолання проблем, пов'язаних з мінімізацією факторів, що призводять до деформацій правосвідомості, та виокремленню чинників, які сприятимуть формуванню правової культури. Це завдання вимагає міждисциплінарного підходу, що поєднує наукові напрацювання філософію права, соціології та інформаційної науки, для забезпечення адекватної реакції на виклики, які несе цифрова епоха.

У сучасному філософсько-правовому дискурсі концепт віртуальності трактується з різних методологічних позицій, проте основним залишається підхід, що визначає її як феномен людської діяльності, який базується на відтворенні реальної або створенні нової дійсності для можливості комунікації індивідів. З огляду на визнання комунікативної природи правосвідомості, пропонуємо дослідити ВР у контексті можливостей її впливу на формування правової свідомості особистості. Концепт ВР сьогодні має широке семантичне поле з розмитими межами дефініцій. Вживання терміну «віртуальна реальність» пов'язують з такими інформаційними сферами як телебачення, інтернет, електронні засоби комунікації, а також із програмним забезпеченням. Р. Павлюк визначає «віртуальність» як загальну якість реальності, яка полягає в узагальненні змінної похідної «іншості» структури реальності та протиставленні її будь-якій структурі – актуальній, стійкій [156, с. 155].

Філософський енциклопедичний словник В. Шинкарука містить таке визначення терміну «віртуальність» – «(від лат. virtualis – можливий, спроможний, здатний) – характеристика квазіреальності деяких об'єктів та їх властивостей, що використовується для пояснення, опису й аналізу як об'єктивно існуючих предметів, так і штучно створених сучасними інформаційними технологіями, зокрема, комп'ютерною технікою» [211, с. 92–93]. На наш погляд, таке тлумачення значною мірою зосереджене на ролі інформаційних технологій, що може обмежувати його застосування в інших, нетехнологічних контекстах, наприклад, у філософії чи психології.

О. Яременко досліджує філософський аспект ВР та визначає її «як інтелектуальне інформаційно-комунікаційне середовище, що штучно створене творчою працею людини за допомогою комп'ютерної техніки та програмного забезпечення, сприйняття якого та соціальна взаємодія в якому відбувається незалежно від фізичного місцезнаходження суб'єкта і опосередковується аудіовізуальними технічними засобами з електронно-цифровою природою» [228, с. 34]. Діалектичну взаємодію реального та віртуального світів автор визначає як продовження філософсько-теоретичної дискусії про матеріальність та ідеальність. Потенціал для формування правосвідомості міститься, на нашу думку, у

комунікативній та регулятивній функціях ВР, які виокремлює науковець. Виходячи з тези автора про те, що процес формування правил поведінки у віртуальному просторі є переважно спонтанним, під впливом різноманітних соціальних норм, робимо висновок про спорідненість матеріального та віртуального світів, яка дозволяє людині існувати в них одночасно, не відчуваючи межі при перетині умовного кордону між ними. Визнаючи наявність правових відносин у віртуальному світі, відтворених за зразком правовідносин матеріального світу, вважаємо цілком справедливим і визнання процесу формування правосвідомості як під час функціонування індивіда у матеріальному світі, так і під час його перебування у віртуальному просторі.

В. Волинець, характеризує феномен віртуальності як «світ, створений в уяві користувача, штучний простір, створений комп'ютерами, який має всі ознаки реальності як такої, що піддається проникненню і трансформації ззовні. При цьому у віртуальній реальності можливі комунікації не лише з іншими людьми, а й з віртуальними, штучними персонажами» [30, с. 37]. Поділяємо думку авторки про те, що віртуальність не обмежена лише поняттям технологій, віртуальна реальність здатна створюватися та існувати в уяві індивіда. Таке розуміння відсилає нас до визнання культурно-філософських витоків поняття віртуальності, які пов'язані з міфологічно-релігійними традиціями та мистецьким сприйняттям світу.

Так, С. Лем, вводить поняття «фантоматика», під яким розуміє «реальність, яка для розумних істот, що в ній живуть, не відрізнялася б від звичайної (нормальної) реальності, але водночас підпорядковувалася б іншим законам» [242, с. 187]. Отже, фантоматика – це концепт, що окреслює технологічно сконструйовану взаємодію між штучно створеною (віртуалізованою) реальністю та суб'єктом сприйняття, в якій ключовим є принцип двостороннього зв'язку. Йдеться не лише про подання симульованого середовища людині, а й про здатність цього середовища реагувати на дії, емоції та реакції користувача в режимі реального часу. На нашу думку, така взаємодія породжує нові питання для розуміння правової відповідальності, волі, наміру та юридичного значення дії, вчиненої у симульованому середовищі, що є чутливим випробуванням для правосвідомості особистості та суспільства.

Необхідно зазначити, що вперше використав термін «віртуальна реальність» Дж. Ланьє для опису сучасних соціальних процесів в умовах інформатизації суспільства. Для характеристики поняття «віртуальна реальність» автор обирає образ файлу як універсального набору філософських ідей, втілених у вічній плоті, а прототипом ВР вважає міфологію, як новий паралельний світ, створений творчою уявою людини. Існування ВР сьогодення автор пов'язує з розвитком інтернет-комунікацій, соцмереж та месенджерів [241]. Серед факторів, які впливають на свідомість людини в описаному Дж. Ланьє мережевому середовищі, ми виокремлюємо такі, що здатні впливати на правосвідомість: швидкість розповсюдження та доступність інформації, гейміфікація та інтерактивність, анонімність, «кремнієвий інфантилізм», «цифровий маоїзм» та відсутність єдиної правової регламентації поведінки індивіда та спільнот у ВР; поширення контенту провокативного та агресивного характеру з метою привернення уваги до повідомлень.

А. Куцик вважає ВР новою цифровою стадією розвитку інформаційного суспільства, коли людина більшу частину свого життя проводить у медіасередовищі. Досліджуючи природу виникнення поняття «віртуальна реальність», автор звертається до терміну М. Крюгера «штучна реальність» та поняття С. Лема «фантоматика», що описують процеси, які відбуваються у паралельній дійсності, але за певних обставин можуть стати реальними [107, с. 45].

М. Крюгер у 70–80-их роках XX сторіччя проводить теоретичні дослідження та практичні спроби створення мистецьких проєктів, заснованих на симуляції, технологічно зумовленому моделюванні певної реальності або ситуації, що створює ілюзію перебування у штучно створеному середовищі [239]. Отже, на нашу думку, ВР не лише відтворює зовнішні стимули, а й моделює реакції суб'єкта на ці стимули, тим самим формуючи повноцінну інтерактивну систему, здатну впливати на сприйняття, поведінку й потенційно – на правосвідомість індивіда у цифровому середовищі.

Розвиток технологій спричиняє перехід від індивідуалізованих віртуальних досвідів до колективних цифрових взаємодій. Віртуальне середовище стає більш

розширеним, починає виконувати не лише функції комунікації, а й більше впливати на соціалізацію та регулювання поведінки, поступово трансформуючись у кіберпростір – новий вимір буття суспільства. «Кіберпростір – всеохоплююча множина зв'язків між людьми, яка створена на основі комп'ютерів та телекомунікацій незалежно від фізичного чи географічного положення» [202, с. 78]. Законодавство України визначає дану категорію наступним чином: «Кіберпростір – середовище (віртуальний простір), яке надає можливості для здійснення комунікацій та/або реалізації суспільних відносин, утворене в результаті функціонування сумісних (з'єднаних) комунікаційних систем та забезпечення електронних комунікацій з використанням мережі Інтернет та/або інших глобальних мереж передачі даних» [184].

У філософсько-правовому вимірі феномен віртуальності аналізують О. Дзьобань та Ю. Мелякова, науковці розглядають ВР як онтологічний вимір права. Автори доводять, що властива праву деонтологічна модальність – тобто спрямованість на обов'язок і норму – консонує з онтологією ВР, де діють моделі можливих світів та імовірнісна логіка. ВР стає простором, де можна моделювати альтернативні правові світи й таким чином формувати правову уяву [54, с. 11–12]. Відтак доходимо висновку, що правосвідомість формується не лише через практичний контакт з нормами, а і через зв'язок з ідеальними правовими конструкціями і сценаріями ВР.

О. Яременко розширює дискурс, аналізуючи взаємозв'язок між реальним та ідеальним. Автор визначає інформаційно-комп'ютерні технології як фактори, що трансформують правову дійсність, визнає віртуальне інформаційне поле правовим простором, у якому застосовуються норми права, але у трансформованому вигляді. [228, с. 36]. На наш погляд, таке бачення спонукає до переосмислення формування правосвідомості у межах цифрового буття.

Як бачимо, процес віртуалізації призводить до створення нових форм соціальної взаємодії, де фізичний простір і час втрачають свою визначальну роль. У річищі формування правосвідомості, така особливість віртуальної комунікації (ВК) порушує питання юрисдикції, ідентичності та відповідальності, оскільки суб'єкти

права можуть діяти анонімно або з віддалених локацій. Ця властивість віддзеркалює трансформацію комунікації з фізичного обміну інформацією до її існування у симуляційному, але соціально значущому просторі. Одним з важливих юридичних питань сьогодення є проблема дотримання авторського права, яка безпосередньо пов'язана з індивідуальною та суспільною правосвідомістю, але нелінійність існування комунікативного об'єкту ВК означає, що інформація або ідея не має єдиного, фіксованого шляху поширення. Так, О. Дзьобань та Є. Мануйлов виокремлюють ВК як новий тип комунікації в умовах розвитку інформаційного суспільства, визначальними ознаками ВК автори вважають опосередкованість, дистантність, інтерактивність та діалогічність [53, с. 14–16]. На думку науковців, ВК не є хаотичним чи стихійним явищем, такі комунікації функціонують у межах, створених і керованих соціальними інститутами, урядовими регуляторами та іншими приватними та публічними суб'єктами [53, с. 14].

На наш погляд, формування правосвідомості у віртуальному середовищі відбувається за такою закономірністю: з індивідуальних дій та поведінки користувачів поступово формується певний набір норм, правил поведінки та стандартів комунікації, які відображають специфіку віртуальних спільнот. Цей процес аналогічний становленню правосвідомості у реальному світі. Однак, на відміну від традиційного права, правила функціонування ВК часто не є формалізованими у звичайному сенсі, а існують як неписані закони спільноти. З огляду на те, що провідною особливістю формування віртуальної спільноти є її добровільний характер, комуніканти підпадають під дію її правил не в силу територіальної юрисдикції чи громадянства, а в результаті акту «договору приєднання», який, як правило, не є предметом індивідуальних переговорів, а виражається у згоді з умовами, які вже існують і є обов'язковими для всіх нових членів групи. Це обмежує суб'єктність індивіда у формуванні правил, зводячи його роль до прийняття вже встановлених норм.

Важливою особливістю ВК, на думку О. Дзьобаня та Є. Мануйлова, є те, що в цьому середовищі ще не встигла сформуватися сувора система етико-моральної регуляції. Такі умови призводять до виникнення помітного числа етичних проблем

[53, с. 15]. Додаємо, що зазначена особливість ВК становить потенційну загрозу для ціннісної компоненти правосвідомості.

Для осмисленням впливу цифрового середовища на правосвідомість особливого значення, на нашу думку, набуває класифікація контенту у віртуальних спільнотах.

Вважаємо вдалою класифікацію віртуального контенту, яку надають Р. Паздерська та О. Марковець. Науковиці пропонують розрізняти контент за суб'єктним складом: контент приватної особи та контент компанії; за формою подання: текст, аудіо, електронні матеріали, зображення та відео; та за цільовим призначенням: освітній, розважальний, рекламний, побутовий тощо [157, с. 72]. У кожному з описаних типів контенту ми вбачаємо потенціал для розробки ефективних стратегій для формування правосвідомості та мінімізації деструктивних впливів.

Як бачимо, ВР має значний вплив на соціальне життя сучасної людини. О. Дзьобань та С. Жданенко визнають її як спосіб взаємодії з іншими сферами буття людини [52]. Н. Мурадян наголошує, що ВР повинна стати новим середовищем для формування свідомості особистості [146, с. 67]. Такий погляд на віртуальний простір дозволяє значно розширити сфери життя людини, які ми традиційно відносимо до ВР. Так, В. Климнюк пропонує розрізняти наступні типи ВР: комп'ютерне моделювання та імітація; мережева уявна дійсність; апаратні засоби кіберпростору [87, с. 207]. Таким чином, ВР охоплює значну сферу людського буття: від комп'ютерних ігор, кінофільмів, з ефектом доповненої реальності, до світу соцмереж, відеоконференцій, віртуальних подорожей, телемедицини, ШІ, голосових помічників у смартфонах тощо.

Вищезазначену думку в своїх наукових працях розвивають К. Даниленко та В. Фастовець. Дослідники зазначають, що на сучасному етапі розвитку суспільства інтернет постає як універсальний інформаційний простір, який доцільно розглядати як єдиний псевдопростір. Це утворення є інформаційною проєкцією реального простору, що інтегрує в собі всі наявні телекомунікаційні та інформаційні мережі. На думку авторів, ВР не має власної сутності, вона є синтезом матеріальних та ідеальних форм буття, що існує та розвивається за законами людської логіки; особистість у

віртуальному середовищі зберігає можливість діяти за власним вибором, у тому числі, спираючись на власні моральні та правові уявлення. Ключовими характеристиками кіберпростору дослідники визначають його зв'язність та змістовну повноту. Відтак кіберпростір не лише об'єднує різноманітні інформаційні потоки, але й відображає широкий спектр позицій та точок зору, що дозволяє формувати комплексний, хоча і віртуальний, образ світу [44, с. 20].

Підсумовуючи констатуємо, що окреслені особливості ВР вимагають переосмислення традиційних правових категорій, таких як ідентичність, відповідальність та приватність. Дії особистості у віртуальному світі, правові зокрема, можуть призводити до наслідків, які не завжди співпадають з правовими наслідками протиправної поведінки індивіда у реальному світі, до того ж у віртуальному середовищі особистість має можливість «переграти» ту чи іншу ситуацію. Така можливість з одного боку знижує межу відповідальності індивіда, призводить до правового інфантилізму, з другого боку – індивід може проаналізувати наслідки своєї протиправної поведінки та усвідомити її результати, щоб не повторювати у реальному житті.

Формування «кремнієвого» або «віртуального» інфантилізму є прямим наслідком впливу ВР на свідомість особистості через надмірне захоплення онлайн-іграми, соціальними мережами та іншими формами віртуальної діяльності, що призводить до втрати зв'язку з реальністю. Для «віртуального» інфантилізму характерні такі ознаки: залежність від віртуального світу та соціальних мереж, уникнення реальних проблем та відповідальності, створення альтернативної, віртуальної ідентичності, зниження соціальної взаємодії у реальному світі, емоційна незрілість та нездатність долати стрес, перевага віртуальних розваг над реальними [241]. На наш погляд, інфантилізація свідомості індивіда у ВР сприяє утворенню таких деформацій правосвідомості особистості як правовий інфантилізм та правовий дилетантизм.

Про інші негативні наслідки впливу ВР на свідомість користувачів соціальних мереж розмірковує Дж. Ланьє у своєму есе «Цифровий маоїзм: небезпека нового онлайн-колективізму» [240]. Вартими уваги, з точки зору впливу на формування

правосвідомості, вважаємо аргументи Дж. Ланьє про поступову зміну світогляду та соціальної поведінки користувачів соцмереж під впливом уявлень особистості про своє успішне існування у ВР, сформоване системою віртуальних заохочень та батогів як регуляторів поведінкових норм у соцмережах, що фактично постають заміною права [240]. Наприклад, усім відомо, що основою популярності у соцмережах є привертання уваги інших користувачів, рекламодавців, але найбільш привабливим виявляється контент провокативного, агресивного змісту, тому, щоб отримати віртуальну винагороду, у вигляді лайків або великої кількості переглядів, людина змушена вести себе аморально.

Слід визнати, що маргінальна, часто протиправна, поведінка індивіда у віртуальному світі сприймається не просто як норма, вона стає синонімом соціального та матеріального успіху. Прикладом такої поведінки вважаємо треш-стрімінг, який полягає у трансляції особою себе в інтернеті, з метою здійснення протиправних дій (незаконне проникнення на приватну територію, жорстоке поводження з тваринами, побиття та приниження людини) в обмін на донати від глядачів. З огляду на те, що активними споживачами провокативного контенту є молодь, то прогнозованою стає велика вірогідність формування спотвореної правосвідомості саме у цієї вікової категорії. Правосвідомість деформується під впливом контенту медіаперсон, що не цураються застосовувати елементи агресії та провокації задля монетизації власної популярності.

На наш погляд, важливим чинником впливу на формування правосвідомості є порушення особистих кордонів користувачів, яке відбувається через відстеження відвідуваних сайтів, нав’язування рекламної та новинної стрічки у віртуальному просторі. Таке втручання у свідомість індивіда здатне безпосередньо впливати на правову поведінку: користувачі потенційно можуть долучитися до забороненого за віком контенту, потрапити на гачок рекламодавців та стати жертвою кредитних організацій, шантажистів, кібершахраїв, терористів тощо. Вважаємо, що саме бажання маніпулювати людиною постає як спотворена настанова правосвідомості. У віртуальному просторі інформація, що досягає реципієнтів, є результатом складної взаємодії інтересів інших осіб: рекламодавців-маніпуляторів та власників

медіахолдингів. Така ситуація призводить до кризи істини, що сприяє процесам утворення деформацій правосвідомості під впливом недостовірної інформації, правової зокрема.

Думку про несистемність, полінормативність та відсутність національних і аксіологічних меж у віртуальному просторі розвиває Ю. Калиновський та ототожнює окремі спільноти користувачів ВР з «віртуальним натовпом». Автор визначає ВР як простір для формування віртуальної, або «надправової» правосвідомості. Цей термін вказує на наявність у мережевих спільнотах, зокрема, у «віртуальних натовпах», норм поведінки та уявлень про справедливість, які не завжди збігаються з нормами позитивного права, що діють у фізичному світі [80, с. 84]. Це не просто відсутність правового регулювання, а формування іманентних для віртуальної реальності правил, що базуються на етиці мережевої взаємодії, ігрових механіках, репутації та соціальних очікуваннях. Така «надправова» правосвідомість може бути як конструктивною, наприклад, саморегулювання спільнот, так і деструктивною – мобінг та інші прояви аморальної поведінки [80]. Отже, констатуємо виникнення онтологічної проблеми співвідношення «реального» права та «віртуального», а також аксіологічного питання про те, які цінності домінують у цих двох правових просторах. Філософське осмислення цього дуалізму дозволяє дійти розуміння, що ВР є не просто технічним інструментом, а новим онтологічним середовищем, у якому правосвідомість формується під впливом як віртуальних ірраціональних сил, так і раціональних правових механізмів.

Розглянувши основні, на наш погляд, загрози для правосвідомості у ВР визначимо шляхи подолання та запобігання деструктивних впливів. На рівні ЄС вже ухвалені ключові нормативні акти: «Загальний регламент із захисту даних», «Закон про цифрові послуги», «Закон про цифрові ринки», «Акт про штучний інтелект» та «Директива про авторське право», які охоплюють аспекти, що стосуються віртуальних світів. Ознайомлення з нормативною базою сприяє усвідомленню користувачами, що у цифровому просторі також діє право і порушення його норм матиме потенційні юридичні наслідки, це стимулює формування правосвідомості.

Законодавство України також охоплює питання діяльності людини та її безпеки у інформаційному просторі. Серед нормативно-правових актів можна виділити: Закони України: «Про захист персональних даних», «Про інформацію», «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», «Про медіа». Вважаємо за потрібне зазначити, що українське законодавство потребує більшої деталізації щодо регулювання нових видів антиправової діяльності в інформаційному просторі, наприклад, технології «deepfake». Deepfake-технології дозволяють створювати штучні згенеровані відео з будь-якою особою, зокрема представником влади або військовим, які, в умовах повномасштабної війни, можуть використовуватися для деструктивного впливу ворога на правосвідомість громадян, підриваючи віру у правові інституції та дії держави.

З цього приводу О. Предместніков, С Любченко та Д. Пугач зазначають: «Національне законодавство України не містить спеціального правового регулювання deepfake-технологій, що створює прогалини у сфері притягнення до відповідальності за їх неправомірне використання» [179, с. 2]. У своєму дослідженні автори акцентують увагу на Artificial Intelligence Act, який розроблений в ЄС. Цей документ «встановлює вимоги щодо обов'язкового маркування deepfake-контенту та інших матеріалів, створених з допомогою ШІ. Провайдери системи ШІ мають забезпечувати позначення такого контенту у машино-зчитуваному форматі, а користувачі – чітко інформувати про його штучне створення» [179, с. 12]. Таким чином, людина отримує базовий захист від негативних впливів на правосвідомість, тому що розуміє, що зображення, згенероване ШІ є несправжнім. Відтак констатуємо потребу змін в законодавстві України щодо безпеки в інформаційному просторі шляхом його модернізації з використанням європейського досвіду.

У світі, де межі між фізичним та віртуальним світами розмиваються, правосвідомість стикається з новими викликами. С. Булецька звертає увагу на важливість розробки правової парадигми, що допоможе подолати розрив між нормами законів фізичного світу та можливостями їх застосування у віртуальному світі [23]. Вважаємо, що часткова або повна неможливість застосування існуючих

норм закону або реалізації відповідної правової поведінки призводить до деформацій правосвідомості.

Як бачимо, доводиться частіше фокусуватися на негативних чинниках впливу ВР на формування правосвідомості людини, але послуговуючись принципом об'єктивності слід виокремити й позитивні аспекти такого впливу. Варто зазначити широкий спектр можливостей, які надає ВР у галузі освіти, зокрема правової. Насамперед, ВР створює простір для дистанційного навчання, дозволяючи здобувачам освіти отримувати доступ до навчання з будь-якого місця. Поділяємо думку В. Климнюка, що дистанційне навчання, доповнене елементами ВР, відкриває нові перспективи для освіти. По-перше, ВР робить якісну освіту доступнішою для широкого загалу, для здобувачів освіти з особливими потребами зокрема, по-друге, забезпечує можливість безперервного навчання впродовж усього життя, що є однією з головних вимог до сучасної освіти, проголошених ЮНЕСКО [87].

У контексті формування правосвідомості української молоді вважаємо важливим, що на державному рівні розроблена цифрова освітня екосистема для закладів освіти під назвою «Мрія», функціонує програма дистанційної інтернет-освіти для дітей, що тимчасово перебувають за кордоном, на прифронтових та тимчасово окупованих територіях з можливістю вивчення з 5-го класу «Інтегрованого курсу історії та громадянської освіти», у 9–10-их класах курсів «Основи правознавства» та «Громадянська освіта».

Позитивний вплив на стан правосвідомості обумовлений здатністю ВР створювати імерсивні симуляції, що дозволяють досліджувати юридичні поняття, процедури та наслідки правопорушень. Зокрема, імітація судового процесу може застосовуватися для підготовки студентів-правників. Так, Н. Артикуца зазначає, що у викладанні процесуальних дисциплін найкраще застосовувати метод рольової гри «Судовий процес», або метод інсценування судового засідання (Moot Court). Це може бути розгляд цивільної справи, позовної заяви в арбітражному суді; попереднє слухання або розгляд кримінальної справи [3, с. 184]. Погоджуємося з авторкою, що судовий процес, навіть у своїй традиційній формі, має ігровий елемент та елемент певного моделювання поведінки, учасники судового процесу не лише керуються

юридичними знаннями, а й переходять на рівень комунікативної взаємодії, де слова і правова аргументація стають інструментами досягнення справедливого рішення. Такий підхід дає можливість користувачам засвоювати правові норми через власний досвід: у ВР людина може спробувати різні правові ролі: судді, адвоката, свідка, обвинуваченого. Саме через ці зміни ролей людина може більше усвідомити ключові правові цінності: справедливість, відповідальність та законність.

Коло впливу ВР на формування правосвідомості через високий ступінь емоційного залучення, здатності змінювати точку зору та перспективу, персоналізувати контент дозволяє навчати правовим нормам у захопливій, інтерактивній формі, що сприяє глибокому засвоєнню матеріалу та формуванню свідомого ставлення до права. Таким чином, ВР, завдяки її інтерактивності та симулятивності, може стати повноцінним компонентом розвитку правосвідомості.

На нашу думку, інтерактивність ВР широко використовується в онлайн-симуляторах спортивних ігор та у кіберспорті. Як справедливо зазначають О. Пижов та Є. Гончаренко, сьогодні спорт постає розвинутим соціальним інститутом, що потребує правової регуляції діяльності учасників [166]. Вважаємо, такий підхід можливим і до віртуального спорту та кіберспорту. Правосвідомість як складна система поглядів, ідей, почуттів і вольових актів, що визначають ставлення індивіда чи групи до права, у сфері кіберспорту формується під впливом ігрових механік та внутрішніх ігрових правил. У цьому контексті право виступає не просто як набір норм, а як інструмент для інтеграції правових цінностей матеріального світу у ВР.

Наприклад, цивільне право регулює відносини між гравцями, командами, організаторами та розробниками ігор, що сприяє формуванню уявлень про власність (віртуальні активи), договірні зобов’язання (контракти гравців) та відшкодування збитків. Це вчить суб’єкта віртуальної спільноти відповідальності за свої дії у цифровому середовищі. Адміністративне право забезпечує контроль і нагляд за організацією кіберспортивних турнірів, що допомагає формувати розуміння важливості порядку, прозорості та підзвітності у віртуальних спільнотах.

Докладному розгляду кіберспорту як новітньої сфери діяльності людства присвячують свою наукову працю Є. Імас та О. Пижов. Дослідники констатують, що

функціонування розвинутої системи правових відносин цієї сфери кіберпростору, а саме глибоке розуміння авторських прав стосовно ігрового контенту, що виводить на перший план філософську проблему існування та захисту інтелектуальної власності в умовах, де межі між твором, його використанням та ігровим досвідом є розмитими [68].

На нашу думку, наведений даними авторами опис цільової аудиторії кіберспорту, що характеризується високою технологічною грамотністю, активністю в соціальних мережах та інтересом до інтерактивного контенту, відкриває унікальні можливості для формування правосвідомості. Замість традиційних, пасивних методів правового інформування, які часто не знаходять відгуку у молоді, кіберспорт пропонує інтерактивний підхід. Участь у голосуваннях, коментування та обговорення в соціальних мережах, які є природною поведінкою для цієї аудиторії, можуть бути використані для дискусії про правові колізії в ігровому світі: з'ясування питань авторського права на ігровий контент, дотримання умов контрактів гравцями, регулювання віртуальних валют; вирішення ігрових кейсів, які мають правовий підтекст (моделювання ситуацій, пов'язаних з шахрайством, кібербулінгом або несанкціонованим доступом до персональних даних); створення правового контенту, який відповідає інтересам учасників кіберспільноти. Коли індивід обговорює правові проблеми, що виникають в улюблених іграх, він інтерналізує правові знання. Вважаємо, що це створює унікальну можливість для формування правосвідомості, де дотримання закону сприймається не як зовнішній примус, а як органічна частина чесної гри та взаємоповаги у цифровому просторі.

Слід визнати, що здатність учасників віртуальної ігрової спільноти аналізувати договірне право та його застосування у кіберспорті, є не лише практичною навичкою, але й свідченням розуміння аксіологічної природи зобов'язань. Контракти між гравцями, командами та спонсорами виступають як інструмент встановлення справедливості та забезпечення балансу інтересів у динамічному та часто нерегульованому середовищі. Це демонструє, що принципи чесності, прозорості та взаємної відповідальності є універсальними, незалежно від того, чи реалізуються вони у реальному, чи у віртуальному світі. Необхідність орієнтуватися у правилах,

що регулюють змагання та трансляції, формує гносеологічну складову правосвідомості через досвід функціонування індивіда у світі віртуального спорту.

Констатуємо, що кіберспорт постає не просто розвагою, а «соціальним інкубатором», де суб'єкт набуває практичного досвіду взаємодії з правовими нормами, що сприяє формуванню його правосвідомості.

Необхідним також вважаємо розглянути вплив ШІ як флагманської сфери віртуального простору сьогодення на формування правосвідомості. ШІ є продуктом стрімкого розвитку технічного прогресу віртуального світу, тому цілком закономірно, що його поява випередила створення морального та правового поля його функціонування, як це часто траплялося із різноманітними феноменами цифрової доби (соцмережами, криптовалютою, онлайн-розвагами тощо).

Показово, що до зарубіжного наукового дискурсу ще у 90-ті роки XX століття запроваджена дефініція «штучна свідомість». Аналізуючи здобутки вітчизняних дослідників у сфері ШІ, А. Шевченко пропонує для розуміння сутності феномена ШІ сконцентруватися на соціально-філософському аспекті поняття «свідомість», яке автор трактує як «фундаментальну соціально-когнітивну систему, що є продуктом діяльності мозку і спроможну сприймати й розпізнавати інформацію, формувати й систематизувати знання, самонавчатися, приймати самостійні мотивовані рішення залежно від поставлених завдань і наявних обставин, враховуючи закони та правила соціуму» [200, с. 61].

Також А. Шевченко трактує категорію «свідомість» як більш загальну, ніж категорія «інтелект», категорія «свідомість» включає уявлення про мораль, волю, совість. Саме такі поняття становлять підґрунтя формування правосвідомості особистості. Цілком закономірно, що автор трактує і дефініцію «штучний інтелект» як «функцію штучної свідомості, яка представлена створеною та контрольованою нею системою алгоритмів, забезпечує самонавчання згідно з наявною інформацією, набутими знаннями, правилами, законами суспільства та своїм досвідом, створення на цій основі нових знань для виконання доручень людини, а також здатність проводити самодіагностику й обґрунтовувати прийняті нею рішення» [200, с. 61].

Саме свідомість, на нашу думку, формує особистість як суб'єкта права, але питання визнання ШІ самостійним суб'єктом права є дискусійним.

Погоджуємося з баченням В. Кобко-Одарій, яка стверджує, що «у ШІ відсутні необхідні й достатні ознаки суб'єкта права, зокрема, у нього немає потенційної можливості до самостійного набуття і реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, до несення юридичної відповідальності, самостійного ухвалення правових рішень тощо» [89, с. 33]. Також сумнівною вважаємо здатність ШІ до щирого каяття у скоєнні правопорушень.

Вважаємо, що вплив ШІ на правосвідомість є амбівалентним. Досліджуючи вплив ШІ на правосуддя, Ю. Разметаєва зазначає, що діяльність ШІ базується на пошуку шаблонів, кореляціях і статистичній ймовірності. Проте правосуддя за своєю природою не зводиться до математичних розрахунків або формальної логіки [251]. Вважаємо, що надмірна довіра до технологій може спричиняти деформацію правосвідомості правників, формуючи «алгоритмічний стиль мислення», за якого юристи починають віддавати перевагу статистичній доцільності та математичній раціональності замість морально-правових дебатів [251].

О. Радутний також концентрується на описі негативного впливу ШІ на правосвідомість: «Досягнення у розвитку штучного інтелекту можуть бути використані для вчинення злочинів, в тому числі в сфері інформаційних відносин, або сам він може являти безпосередню загрозу охоронюваним правам та законним інтересам людини, суспільства та держав» [188, с. 124]. Погоджуємося з баченням автора про можливість використання ШІ як інструменту для вчинення правопорушень та додаємо, що користувачі часто не замислюються про порушення норм авторського права у відповідях ШІ. Водночас, зазначимо і позитивний вплив ШІ на формування правосвідомості, який полягає у використанні його як юридичного консультанта, що здатен надати роз'яснення щодо діючих законодавчих актів, статей законів різних держав світу; підказати форму та зміст складання судових позовів тощо.

Отже, досліджені положення наукових розвідок дозволяють констатувати, що ВР є не просто технологічним середовищем, а новим онтологічним виміром, що

суттєво трансформує традиційні механізми формування правосвідомості особистості та суспільства в цифрову епоху. Філософсько-правовий аналіз засвідчив багатогранність феномена ВР та його амбівалентний вплив на правові уявлення, цінності та поведінку індивіда, що дозволяє зробити низку висновків:

– ВР є симулятивним простором інтерактивної міжсуб'єктної взаємодії, що породжує нові виклики для формування правосвідомості;

– ВК характеризується опосередкованістю та інтерактивністю, де правила часто функціонують як неписані закони спільноти або як результат «договору приєднання» до умов великих корпорацій, що обмежує суб'єктність індивіда у формуванні правосвідомості;

– аналіз феномена ВР та її найновіших проявів підтверджує амбівалентний вплив на формування правосвідомості, це середовище здатне як сприяти розвитку правової свідомості, так і бути підґрунтям для виникнення деформацій правосвідомості.

Ключовою проблемою визначено онтологічний розрив між існуючими правовими нормами фізичного світу та динамікою віртуального середовища, що призводить до ситуації, коли правосвідомість особистості формується під впливом нерегульованих або саморегульованих віртуальних інститутів.

Отже, постає необхідність створення етико-правового поля функціонування ВР та ШІ, яке має включати розробку національних та міжнародних правових механізмів, спрямованих на захист особистості від негативного впливу ВР та створення стратегій формування у користувачів ВР розвиненої правосвідомості, цифрової етики та усвідомлення відповідальності за власні дії у віртуальному просторі.

2.3. Деформації правосвідомості людини у глобальному інформаційно-комунікаційному континуумі.

Правосвідомість є динамічною філософсько-правовою категорією юридичної науки. Її формування відбувається під впливом соціальних процесів, політичних

трансформацій, економічних криз і культурних зсувів, за таких умов можливі як позитивні так і негативні зміни правосвідомості. У цьому підрозділі нашого дослідження ми сконцентруємо увагу саме на негативних змінах у правосвідомості, її деформаціях, що зумовлено перехідним станом українського суспільства [158] та військовою агресією РФ, яка поширюється і в інфопросторі. Саме за таких умов деструктивні впливи на правосвідомість становлять загрозу для існування громадянського суспільства. З методологічної точки зору аналіз процесу деформації правових цінностей, дає змогу дослідити роль аксіологічних детермінант у структурі правосвідомості. Крім того, виокремлення причин появи конкретних форм деформацій є необхідною умовою для розробки дієвих стратегій їх профілактики та подолання. Доцільним вважаємо охарактеризувати поняття «деформації правосвідомості», а також дослідити умови та причини, через які відбуваються негативні зміни в правосвідомості особистості в інформаційно-комунікаційному континуумі.

У розумінні поняття «глобальний інформаційно-комунікаційний континуум» ми спираємося на визначення Л. Лавринович: «континуум – термін на позначення суцільних матеріальних середовищ, властивості яких змінюються безперервно» [110, с. 90], та вважаємо за необхідне додати до цього визначення ще й наявність у цьому процесі безперервних змін перманентного впливу з боку транскордонних цифрових, медійних та соціокультурних каналів інтерсуб'єктивної взаємодії, які утворюють єдиний інформаційний простір існування сучасної людини.

Вплив інформаційно-комунікаційного континууму на умови формування правосвідомості безперечний. Н. Пархоменко визнає: «Сучасне суспільство переживає складні часи, що стали наслідком переоцінки цінностей, девальвації моралі й права. Розрив людини з найвищими духовними цінностями та заміна їх на цінності досить сумнівні призводить до різних форм деформації свідомості, що тягне за собою серйозні негативні наслідки для особистості» [162, с. 83–84]. Як відомо, сучасне суспільство за своїми ознаками інформаційним, тому доцільно розглянути деформації правосвідомості, які можуть виникати через інформатизацію та цифровізацію соціального життя, розвиток масмедіа та соціальних мереж.

Дослідження питання деформацій правосвідомості започатковується у науковому дискурсі XIX – XX століття. Хоча деформації і не виділялись як окреме поняття, науковці того часу пояснювали їх появу кризами праворозуміння та дотримання права. Так, Б. Кістяківський одним із перших на території тогочасної України починає наукове заглиблення в тему деформацій правосвідомості та звертає увагу на обмежений рівень правосвідомості інтелігенції в ті часи, що виражалось у нехтуванні і неповазі до права. Науковець вбачав проблеми не лише на рівні буденної, а й на рівні теоретичної правосвідомості [135, с. 19].

У юридичній науці деформації правосвідомості розглядаються як негативні зміни в системі правових уявлень, переконань і цінностей, що призводять до неадекватного сприйняття права та зниження мотивації до правомірної поведінки. В. Тимошенко наводить таке визначення: «Деформація правосвідомості – це стійка негативна зміна правосвідомості індивіда, пов’язана з порушенням адекватного сприйняття сфери правового світу, наданням праву неправових властивостей» [201, с. 28].

М. Козирєв визначає деформацію правосвідомості як стан, за якого у його носіїв формується «перекручена (відхилена від норми) картина правової дійсності, а також цінності, ідеї, уявлення, настрої, емоції та моделі поведінки, що можуть призвести до негативних соціальних наслідків» [95, с. 199]. Т. Марусяк додає, що деформація правосвідомості характеризується формуванням поглядів, які «спотворено відображають юридичну дійсність і виражають негативне ставлення до діючого права, законності і правопорядку» [129, с. 63].

На нашу думку, вичерпним є визначення Ю. Калиновського, який характеризує явище деформації правосвідомості як «викривлення форми та змісту правових настанов, навичок та звичок на інституційному та неінституційному рівнях, що відображається перш за все в діяльності та дискурсивних практиках суб’єктів правовідносин» [76, с. 218–219]. Також науковець фіксує основні ознаки деформації правосвідомості, як-от: «1. Будь-яка деформація правосвідомості є негативною за своєю соціально-правовою природою і становить загрозу для суспільства. 2. Деформацію правосвідомості можна виявити лише тоді, коли в суспільстві існують

усталені критерії нормальної (недеформованої) правосвідомості. 3. Деформація правосвідомості не виключає у її носіїв наявності певних правових поглядів, ідей, уявлень. 4. Деформація правосвідомості характеризується негативним ставленням її носіїв до діючого права, правосуддя та законності» [76, с. 250].

Натомість, М. Шевченко розрізняє відносну та абсолютну деформації правосвідомості. Відносні деформації правосвідомості полягають у невідповідності структури правосвідомості реально існуючій у певному суспільстві правовій дійсності. Абсолютна деформація – це невідповідність правовим координатам, які вироблені людською цивілізацією [219, с. 55], тобто людина не сприймає ключові цінності та принципи: справедливість, рівність, верховенство права.

Якщо у людини вже сформувався достатньо високий рівень правосвідомості, то її достатньо складно «деформувати». Ж. Карбоньє зазначав: «…якщо людина володіє розвиненою правосвідомістю, то їй не так вже й потрібна інформація про закон, вона зуміє зрозуміти, що є законним» [129, с. 64]. Таким чином, внутрішні переконання особи виступають у ролі орієнтира правомірної поведінки навіть за відсутності знання конкретних правових норм. При цьому зауважимо, що людина з розвиненою (недеформованою) правосвідомістю буде постійно віднаходити правові знання, дбати про підвищення особистого рівня правової культури.

На думку О. Макарової та Е. Галенко, сутність деформації полягає в існуванні правової свідомості у неправильній формі, де знання та почуття неадекватно відображають реальність [119, с. 27]. На нашу думку, деформації правосвідомості відбуваються за умови, коли один з її компонентів або відсутній, або нерозвинений, або зазнав значного деструктивного впливу з боку зовнішнього середовища.

Серед деформацій правосвідомості також виділяють колективні та індивідуальні. В. Муж зазначає, що «становлення особистості не відбувається в умовах цілковитої ізольованості» [144, с. 180]. На наш погляд, у розгляді природи колективних деформацій це означає, що соціальні групи здатні формувати уявлення про право, які нормалізують неправомірну поведінку. В такому випадку деформація не розглядається як спотворення, а навпаки набуває характеру норми. Таким чином, особливість колективних деформацій правосвідомості полягає у їх латентності – такі

деформації часто сприймаються як «звичайний» або «нормальний» спосіб ставлення до права. Наголошуємо, що колективні деформації правосвідомості тісно пов’язані з індивідуальними, а індивідуальні прояви деформації, які повторюються, здатні закріплюватися у свідомості соціальної групи.

Детальне висвітлення індивідуальних деформацій представлено у дослідженнях М. Черкас. Науковиця зауважує, що «деформація індивідуальної правової свідомості виявляється в її пізнавальних або емоційних дефектах поведінкових компонентів» [217, с. 63]. Відтак деформації можуть проявлятися як на рівні знань, наприклад, некоректне розуміння норм права чи неправильне їх тлумачення, так і на ціннісно-емоційному рівні, що може проявлятися у байдужості до права чи навпаки його ідеалізації. На поведінковому рівні такі деформації можуть проявлятися у вибірковому дотриманні правових норм.

Поява деформацій обумовлена комплексом об’єктивних та суб’єктивних чинників, які знаходять прояв у бутті конкретного індивіда у конкретних обставинах. У науковій літературі обґрунтовано підхід, відповідно до якого чинники деформації правосвідомості доцільно класифікувати за сферами суспільного життя, однією з ключових груп таких чинників є політичні.

М. Козирєв слушно зазначає, що до політичних чинників деформації правосвідомості належать прорахунки у політиці реформування держави і суспільства, зокрема помилкова ідеологія реформ, яка не спирається на реальні соціальні потреби та правові традиції [95, с. 200]. Непослідовність реформаторських кроків, гальмування назрілих правових процесів і незавершеність формування правової системи призводять до ситуації нормативної невизначеності, коли право втрачає роль орієнтира для соціальної поведінки. Політична нестабільність може трансформуватись у нестабільність правову, яка проявляється у частих змінах законодавства, суперечливості нормативних актів, дисбалансі повноважень між гілками влади [95, с. 200]. Погоджуємося з автором, що за таких умов у правосвідомості громадян формується уявлення про право як інструмент ситуативних політичних рішень, а не як систему загальнообов’язкових і справедливих норм, що постає каталізатором до формування правового нігілізму та цинізму.

У глобальному інформаційно-комунікативному континуумі зміни законодавства або суперечливі політичні рішення миттєво потрапляють у поле публічної оцінки і суджень, в той час, як у попередніх періодах існування людини могли б осмислюватися поступово і зважено. Вважаємо, що такий контекст сприяє формуванню фрагментарного та емоційного сприйняття нових правових норм, що і породжує деформації через неповне розуміння або викривлення інформації. ЗМК здатні мультиплікувати нестабільність правових настанов через багаторазові повторення в новинах, коментарях, аналітичних дописах та виступах.

На нашу думку, не менш значущими є соціально-економічні чинники деформації правосвідомості, які безпосередньо пов'язані з соціальною нерівністю, маргіналізацією та відчуженням значних груп населення від соціальних благ. Цю проблему розглядає Т. Бєлавіна, яка аналізує деформації моральних, нормативних і правових уявлень у носіїв «субкультури бідності». Науковиця підкреслює, що особи, які ідентифікують себе як бідні, безпорадні, як соціальні невдахи, значно частіше вдаються до виправдання протиправних установок, індивідуалізму та деструктивних емоцій [13, с. 12]. Така установка формує специфічний тип правосвідомості, у якому право сприймається не як засіб захисту, а як механізм соціального виключення. Бідність у цьому сенсі постає не лише економічним, а й культурно-правовим феноменом, що сприяє зростанню «соціального примітивізму громадської думки» та знеціненню правових норм [13, с. 12]. Вважаємо, що у довготривалій перспективі це зумовлює легітимацію протиправної поведінки як способу соціального виживання та спотворення правосвідомості.

Дослідження ролі соціально-економічних чинників у формуванні правосвідомості репрезентовано у працях В. Мужа. Автор зазначає, що «фінансова спроможність особи тут виступає ключовим елементом розв'язання конфліктної правової дилеми, оскільки в представників заможного класу в умовах сучасного середовища є більші можливості здобути освіту (правову), а також скористатися допомогою адвокатів чи інших платних фахівців у галузі права» [144, с. 181]. Ризик деформації правосвідомості в цьому випадку полягає в тому, що людина, яка здатна заплатити за юридичні послуги і розуміє їх недоступність для неплатоспроможних

верств населення, може зловживати правом, більш того, навіть вдаватися до корупційних дій [144, с. 181], у чому погоджуємося з автором.

Однією з ключових груп чинників появи деформацій правосвідомості є морально-психологічні, які знаходять прояв у різних сферах суспільного буття. Так, Ю. Калиновський аналізуючи процес формування тоталітарної правосвідомості, робить акцент на психологічному впливі правлячої партії на суспільство. У таких умовах деформації мають не спонтанний, а цілеспрямований характер. Науковець зауважує, що у тоталітарних режимах діяло правило «чим нижче рівень правосвідомості народу, тим простіше ним керувати» [74, с. 398]. Такий підхід демонструє фундаментальну закономірність: у суспільстві, де громадяни не можуть належним чином реалізувати власні права, де домінує страх і залежність від держави, правова система перестає бути втіленням захисту свободи, перетворюючись на механізм контролю. Морально-психологічні чинники деформації правосвідомості включають страх перед владною системою, звичку до підпорядкування, поступове руйнування меж між свободою і примусом. Зокрема у СРСР, «народ перетворювали на натовп шляхом насильницької колективізації, штучного голоду та масових репресій, унаслідок чого виникали лицемірство, пристосовництво, звичка жити за вказівкою зверху, а також підозрілість та недовіра до людей» [74, с. 399]. На наш погляд, названі вище риси є типовими показниками травмованої колективної психіки, сформованої через відчуття постійної небезпеки, що виступає руйнівним фактором для аксіологічного ядра правосвідомості.

Тему травмованої психіки, як чинника деформації правосвідомості досліджують Н. Пархоменко та В. Тимошенко. Автори визначають війну РФ проти України як істотний чинник негативних змін у правосвідомості людини. Війна випробовує правову систему на міцність, у ситуації, коли людина бачить, що нападник не несе відповідальності за злочини. У свідомості такої людини відбуваються негативні зміни, де правові переконання замінюються песимістичними або цинічними установками. Власне, у таких ситуаціях і зароджується правовий нігілізм: людина більше не вірить у сенс права, оскільки бачить навколо безкарність, насильство і хаос [162, с. 85].

Н. Пархоменко і В. Тимошенко звертають увагу на суб'єктивні чинники, зокрема інтелектуальний рівень, світогляд, самооцінку, індивідуально-психологічні особливості, психічний стан суб'єктів правовідносин. «На індивідуальній правосвідомості позначаються як психофізичні особливості індивіда, його особисті проблеми, так і різні фактори суспільного життя, у тому числі й негативні умови сучасного світу. За умов кризового стану суспільства, трансформації політико-правового мислення, переоцінки цінностей та впливу травмуючих факторів правосвідомість індивіда може зазнавати деформації та бути одним із факторів протиправної поведінки» [162, с. 83]. Як бачимо, в умовах воєнного стану деформаційні впливи на правосвідомість людини масштабуються та створюють загрози для національної безпеки.

Акцентуємо увагу на важливості правового виховання як запобіжника появи деформацій правосвідомості. Відсутність «стрункої системи правового виховання громадян, починаючи з дитсадка та закінчуючи роботою з пенсіонерами» призводить до стану правового неуцтва та несформованості правових поглядів, що стає основою для формування деформацій правосвідомості» [178, с. 236].

У науковій літературі виділяють кілька основних видів деформацій правосвідомості, які різняться за ступенем викривлення та рівнем суспільної небезпеки. На нашу думку, правовий нігілізм – це найбільш небезпечна форма деформації правосвідомості. А. Ткачук дає визначення цьому поняттю: «Правовий нігілізм – це різновид деформації правової свідомості, який виражається в наявності у носіїв зневажливого, негативного або байдужого ставлення до права і правової дійсності за відсутності умислу скоєння правопорушень» [203, с. 59]. Автор зазначає, що «для правового нігілізму характерні широка розповсюдженість, підкреслено відкритий характер, зіткнення з політичним, економічним, моральним і іншими видами нігілізму» [203, с. 59].

На переконання Г. Клімової, правовий нігілізм має «агресивний та неконтрольований характер», а також має різноманітні форми вияву [88, с. 109]. Науковиця наголошує, що правовий нігілізм може існувати як у відкритій, так і в латентній формі. У відкритому вигляді правовий нігілізм може набувати форми

правого негативізму, який проявляється у свідомому ігноруванні законів, демонстративному порушенню поведінкових норм. У латентній формі нігілізм може проявлятися у байдужості, пасивності. Водночас, дослідниця звертає увагу на «критичну функцію» правового нігілізму, який сигналізує про недосконаліть правової системи, демонструє слабкі місця, забезпечуючи таким чином пошук нових підходів для реформування правової системи [88, с. 109–110]. Вочевидь, правовий нігілізм є не тільки деформацією правосвідомості, але й суттєвою соціальною «хворобою» боротьба з якою починається з викорінення причин.

В умовах інформаційного суспільства правовий нігілізм набуває нових рис. По-перше, зростає обсяг інформації, з якою людина щоденно стикається, більш того, така інформація нерідко є фрагментарною або суперечливою. Це призводить до формування ілюзії знання та недовіри до права як системи. По-друге, ЗМІ більш активно поширюють негативну інформацію, наприклад про скоєння правопорушень або зловживання правом. Натомість інформації про дотримання правових норм значно менше. Такий підхід формує уявлення у суспільстві про неефективність права, його непотрібність, тим самим підсилює нігілістичні настрої. Також необхідно враховувати і анонімність сучасного інформаційного середовища. Анонімність виключає відповідальність, це в свою чергу дозволяє людині сприймати право як умовність, що не має реальної сили, порушення правових норм у такому випадку вважається цілком допустимим.

Більш розвиненим та специфічним видом правового нігілізму у XXI столітті М. Козирєв називає тіньову нормотворчість. Це «емпірично-інтуїтивний процес створення соціальних відносин, які неврегульовані або соціально невиправдано врегульовані чинним законодавством» [95, с. 203]. Фактично можна спостерігати, як суспільство, втомлене від бюрократії та декларативності офіційних інститутів, починає займатися «самоврядуванням», утворюючи паралельні правила існування у соціумі, що можуть нівелювати закони, яскравим прикладом такої поведінки суспільства постає лінчування у соціальних мережах. Цей процес базується на алгоритмі вірального розголосу, замість збору доказів та судового вироку. У такий спосіб, презумпція невинуватості нівелюється швидкістю репосту, а правило «хто

перший звинуватив, той і правий» стає регулятором суспільних відносин. Більш того, тіньова нормотворчість, як деформація «має здебільшого кримінальний характер, полягає у домінуванні норм кримінального середовища та аморальних принципів» [95, с. 203].

Спорідненим до правового нігілізму є інший вид деформації правосвідомості – правовий інфантилізм. Л. Герасіна та В. Погрібна надають таку характеристику правовому інфантилізму: «Поверхневе і безвідповідальне, індиферентне ставлення до вимог закону» [34, с. 219]. Як бачимо, правовий інфантилізм має схожі з правовим нігілізмом ознаки, але правовий інфантилізм є більш м'якою формою деформації правосвідомості. На відміну від правового нігілізму, який ґрунтується на активному запереченні та несприйнятті права, на нашу думку, правовий інфантилізм має більш пасивний характер. Такий вид деформації проявляється у тому, що людина не відкидає право, але вона і не сприймає його як значущу цінність, вона залишає право поза сферою повсякденного життя.

Вважаємо, що правовий інфантилізм можна розглядати як незавершеність соціалізації особистості у правовій сфері. Людина сприймає право тільки декларативно, не маючи внутрішнього, усвідомленого його розуміння. У такому стані особа залишається залежною від зовнішніх обставин, авторитетів або випадкових джерел інформації, що постає вагомою проблемою особливо в умовах глобального інформаційно-комунікаційного континууму.

М. Шевченко зазначає, що «правовий інфантилізм можна розглядати у двох аспектах: по-перше, як правову безграмотність і, по-друге, як повну відсутність оціночного правового мислення». [219, с. 55]. Отже, людина носій правового інфантилізму має лише загальні уявлення про право, вона не розуміє механізми функціонування права, не усвідомлює взаємозв'язок між правами і обов'язками, не здатна адекватно оцінити правову ситуацію. У такої людини з'являється індиферентність до права: особа не прагне захищати свої права і не відчуває потреби дотримуватися обов'язків, у неї формується ілюзія обізнаності: індивід часто вважає, що він достатньо добре знає правові норми, хоча насправді його знання є поверхневими. Це створює хибне відчуття впевненості і перешкоджає подальшому

розвитку правосвідомості. Особливістю правового інфантилізму є також його прихований характер. М. Шевченко визначає правовий інфантилізм як найбільш м'яку, початкову форму деформацій правосвідомості [219]. Правовий інфантилізм також вважається найменш небезпечною деформацією правосвідомості. На нашу думку, така деформація може проявлятись лише у певних ситуаціях та «не перешкоджати» нормальній поведінці людини, але при цьому, якщо не боротися з її проявами, то правовий інфантилізм може розвинутися у більш небезпечні форми деформацій правосвідомості.

Натомість у глобальному інформаційно-комунікаційному континуумі правовий інфантилізм стає більш поширеним, оскільки, людина вважає цифрове середовище вільним від правових норм, відповідальності за порушення права і може несвідомо скоювати протиправні дії. Наприклад, особа може використовувати «піратський» контент і не замислюватись над цим через домінування таких установок: «так роблять всі», або «в інтернеті все безкоштовно». Також індивід може шкодити самому собі через незнання основ цифрової грамотності, цілком свідомо надаючи доступ до своїх персональних даних, не розуміючи їх цінності та небезпеки такого поширення. Такі випадки нерідко трапляються, коли людина легковажно намагається брати участь у сумнівних онлайн-розіграшах чи реєстрації на маловідомих сайтах.

Концептуальною протилежністю правовому нігілізму та правовому інфантилізму можна вважати правовий ідеалізм. Як зазначає М. Козирєв: «Якщо правовий нігілізм означає недооцінку права, то правовий ідеалізм – навпаки, його переоцінку» [95, с. 203]. Правовий ідеалізм нерідко називають правовим «романтизмом», акцентуючи при цьому увагу на апологетичному ставленні особи до права. У такому випадку індивід вважає, що право – це «чудовий засіб, який здатний змінити світ, ощасливити людей, створити досконале суспільство і державу» [172, с. 506], про що зауважує І. Поляков.

Своєю чергою, М. Бурдоносова застерігає: «Видання значної кількості законів та підзаконних актів, перевищення значення нормотворчості в правовому регулюванні, нехтування одними цінностями права заради інших, заміна «старих» ідеалів «новими» без дотримання принципу спадковості в праві, призводить до

деформації в свідомості населення» [27, с. 72]. Доходимо висновку, що заміна якісного праворозвитку надмірною законотворчістю нівелює цінність права та призводить до правової дезорієнтації та деформації правосвідомості.

На нашу думку, в умовах глобального інформаційного простору ідеалізм може проявлятись у вірі осіб у можливість повної суто правової регуляції інтернет-середовища з метою усунення таких негативних явищ як маніпуляції, онлайн-насильство або кіберзлочинність. У людини може формуватися спотворене уявлення, що її дані захищені в будь-яких сценаріях її дій в інтернеті. Особа може використовувати неперевірені та шкідливі застосунки без належної системи захисту в них, і вважати, що саме існування закону захистить її дані. Отже, можемо спостерігати, як правовий ідеалізм трансформується у правовий інфантилізм.

Вважаємо, що особливої уваги заслуговує розгляд професійних деформацій правосвідомості, які є небезпечним процесом поступового викривлення поглядів та сприйняття права працівниками юридичної сфери через специфіку їх професійної діяльності. Право у таких випадках поступово може сприйматися не як цінність і гарантія справедливості, а як інструмент службового впливу або засіб досягнення мети. А. Приходько та М. Кравцова підкреслюють, що процес деформації правосвідомості на професійному рівні, полягає у руйнуванні, насамперед, морального фундаменту професійного служіння праву [180].

Найпоширенішими ознаками професійної деформації правосвідомості є формалізм, зниження емпатії, психологічна жорсткість, що формується через поступове професійне вигорання. О. Нестеренко описує процес професійної деформації правосвідомості таким чином: працівник у сфері права поступово починає сприймати людину лише як «об’єкт справи», а не як носія прав і гідності, більш того не як особистість, у якої є почуття та емоції [149, с. 11].

Саме на ґрунті професійних деформацій може виникати найнебезпечніша стадія деструктивних змін правової свідомості – переродження правосвідомості. Погоджуємося з думкою Л. Герасіної, М. Панова та М. Требіна, що переродження правосвідомості є апогеєм правового розкладу і найважчою формою деформації, що

характеризується усвідомленим запереченням закону з мотивів користі, жорстокості або жадібності [178, с. 238].

На цій стадії деформації правосвідомості особа вже не просто має байдуже та зневажливе ставлення до права – вона має злочинний намір і готовність діяти антиправовими методами. Вищеозначені автори вважають, що найбільшу соціальну загрозу становить професійне переродження правосвідомості суддів, прокурорів і слідчих. Виникає явище «корумпованої юстиції», причинами якої постають такі фактори: «Коли криміналітет почасти контролює дії судів, інших правоохоронних органів, використовує стосовно них методи шантажу, підкупу, погроз; не зупиняється і перед розправою з суддями, прокурорами, слідчими, депутатами, журналістами, банкірами, підприємцями тощо» [178, с. 227]. Масовість цього явища в перехідні періоди пояснюється втратою моральних орієнтирів у суспільстві, слабкістю та розбалансованістю правоохоронної системи. Деструкція правосвідомості правників особливо гостро впливає на суспільну правосвідомість: коли юрист не дотримується права, то і людина без професійної освіти не бачить у праві ніякої цінності.

У глобальному інформаційно-комунікаційному середовищі переродження правосвідомості знаходять прояв у злочинному використанні онлайн-платформ та ШІ. Прикладом такого явища є створення шахрайських криптовалютних бірж, що оформлені юридично правильно, тобто повністю відповідають політиці та правовим нормам, які діють у цифровому просторі, але мають на меті обман інвесторів. Випадком антиправової діяльності з використанням ШІ є поширення на платформі «Х» небезпечного контенту, створеного або зміненого за допомогою ШІ, що призвело до розслідування з боку ЄС [237].

Одним з механізмів формування деформацій вважаємо постійні маніпуляції знаками, сенсами й образами у інфопросторі. Основним інструментом вищезазначеного процесу є продукування симулякрів – образів або знаків, що не мають онтологічного виміру, але фактично заміщують собою правову реальність у свідомості людей. С. Орденов зазначає, що найбільш небезпечним проявом цієї деформації є виникнення синтетичних прав людини. Синтетичні права – це права-декларації, які можуть існувати лише у вигляді тексту або медійного образу, тобто

знаку. Такі образи створюють ілюзію правової захищеності але не мають під собою реального буття – реальних соціальних чи економічних гарантій [152, с. 178]. Відтак розповсюдженість симулякрів та поява синтетичних прав призводить до викривлення правосвідомості, оскільки людина починає взаємодіяти не з реальними правовими нормами, а з віртуальними копіями законів. На нашу думку, сприйняття таких симулякрів як дійсності може стати основою для формування правового ідеалізму. Пізніше, через неможливість реалізувати ці права, оскільки фактичне їх існування відсутнє, виникає свідоме заперечення та недотримання права, тобто правовий нігілізм.

Ще одним видом деформації правосвідомості, характерної для глобального інформаційно-комунікаційного континууму, вважаємо правовий релятивізм. Як зазначає М. Козирєв, це не просто ігнорування права, а скоріше його філософське знецінення [95, с. 203]. Правовий релятивізм дозволяє людині вибірково підходити до виконання вимог законів і принципів права, тому поступово її сприйняття права деформується [95]. Поділяємо думку автора, що правовий релятивізм провокує появу нової деформації правосвідомості – правового суб'єктивізму як усвідомлення індивідом своїх прав, але відкидання обов'язків.

На наш погляд, правовий суб'єктивізм проявляється у сприйнятті права не як непорушних норм, а як інструмента вигоди, що залежить від контексту чи ситуації. За С. Орденовим, у глобальному контексті це явище посилюється: «з відходом від метанаративів Модерну загальний процес розвитку не врегульовується ні політико-правовими відносинами, ні морально-етичними факторами, ні глобальним мисленням. Постмодерна правосвідомість заперечує саму здатність і можливість виразити абсолютну істину та є принципово антиієрархічною й антиаподиктичною» [152, с. 10].

Від характеристики видів та особливостей деформацій правосвідомості пропонуємо перейти до розгляду шляхів подолання руйнівного впливу глобального інформаційно-комунікативного континууму на правосвідомість людини. Ефективними стратегіями запобігання деструктивного впливу вважаємо державну політику реформування правової системи щодо регулювання відносин у

інформаційному просторі та освітньо-виховну діяльність з формування розвиненої правосвідомості через медійну залученість.

О. Данильян наголошує: «Безпосереднє керівництво з організації та управління правовим вихованням у розвинених країнах здійснює система державних інститутів в особі виконавчої, законодавчої і судової гілок влади, уповноважених конституцією та іншими законодавчими актами країни на здійснення функцій правового виховання та освіти» [45, с. 115]. Таким чином, виважена та системна державна політика виступає фундаментальним інструментом у запобіганні деформаціям правосвідомості. Н. Пархоменко та В. Тимошенко зазначають, що саме на державу покладається обов'язок «запобігати загрозам щодо добробуту суспільства та якості життя громадян країни» [162, с. 81].

М. Пампура зазначає, що сучасне українське суспільство є суспільством перехідного періоду, яке трансформується у напрямку демократії, тому правова політика держави має бути послідовною, соціально орієнтованою та викликати довіру і підтримку мас [158, с. 24–27]. Вважаємо, що стабільність та передбачуваність державної політики унеможливлюють правову невизначеність, що, своєю чергою, мінімізує умови для формування деформацій правосвідомості. Цей процес вимагає від держави боротьби з корупцією, незалежності судів та забезпечення принципів рівності та справедливості у суспільстві. На думку В. Тація, загальнодержавна стратегія у сфері правотворчості має бути спрямована на «найсуворіше дотримання Конституції і законів України державними органами, усіма посадовцями та громадянами» [178, с. 333].

На нашу думку, деформації правосвідомості часто є наслідками низького рівня правової освіти та правового виховання. В. Ломака О. Трагнюк, В. Ковтун, І. Яковюк, І. Жуков зауважують, що покращення юридичної освіти необхідне для формування та підтримки міцної правової культури. Серед способів підвищення рівня правової культури суспільства автори особливу увагу приділяють поглибленню знань з юридичної етики [244], що, на наше переконаня, сприяє формуванню у населення довіри до захисту власних прав через правові інституції.

Натомість М. Пампура вважає, що основу правового виховання складає інформаційний підхід, котрий ґрунтується на тому, що формування позитивної правосвідомості та подолання випадків її деформації є можливими лише за умов отримання громадянами відповідних правових знань [158, с. 28]. Проте ці знання не повинні залишатися лише сухою теорією, вони мають трансформуватися у внутрішні ціннісні установки особистості через систему, що забезпечує правову соціалізацію людини від базової шкільної освіти до фахової підготовки протягом усього життя.

Вважаємо, що ментальне здоров'я людини постає однією із запорук мінімізації негативних впливів на її правосвідомість у глобальному інформаційно-комунікативному континуумі. Оволодіння методами психологічної саморегуляції допомагають зменшити негативний вплив стресових обставин і запобігти перетворенню соціального розчарування у байдужість до права. Психологічна стійкість у цьому випадку виступає своєрідним бар'єром, що не дозволяє людині виправдовувати протиправні дії життєвими труднощами або загальним рівнем несправедливості у суспільстві. Поділяємо думку Т. Бєлавіної, про необхідність використовувати «корекційні та розвивальні методи для розвитку ресурсного ставлення людини до різних умов та обставин, ситуації невизначеності й здатності застосовувати ефективні стратегії виживання» [13, с. 11]. Виховні заходи повинні включати методи стабілізації емоційного стану, зниження рівня тривожності та формування навичок відновлення психологічної рівноваги, адже саме емоційне виснаження часто провокує агресію, байдужість та моральну деградацію.

Значний потенціал у подоланні деформацій правосвідомості вбачаємо у діяльності ЗМК. Так, М. Пампура наголошує, що «саме за ЗМІ сьогодні закріплена функція з ліквідації правового нігілізму серед населення», оскільки вони «здатні зібрати в єдиному інформаційному просторі людей, пов'язаних певною проблемою у сфері права» [158, с. 27]. Отже, ЗМК повинні не лише повідомляти про правові події, а й сприяти формуванню правової культури шляхом доступного пояснення юридичних понять, принципів і механізмів реалізації прав. Спеціальні програми, рубрики та консультаційні формати за участю фахових юристів здатні перетворити право з абстрактної системи заборон на зрозумілий інструмент повсякденного життя.

Коли громадяни починають сприймати правову норму як реальну можливість захисту, а не як загрозу чи формальність, зменшується ймовірність розвитку деформацій, оскільки право перестає асоціюватися з примусом і набуває позитивного соціального змісту.

Враховуючи вищенаведене резюмуємо, що деформації правосвідомості – це стійкі негативні трансформації цінностей людини, уявлень та знань про право. Деформації правосвідомості формуються під впливом політичних, соціально-економічних, морально-психологічних та освітніх чинників. У глобальному інформаційно-комунікативному континуумі ці процеси мають тенденцію до масштабування, що зумовлює зростання кількості випадків деформацій правосвідомості та появу нових видів деформацій. До класичних форм деформацій правосвідомості додаються специфічні постмодерні форми: симулякризація законів, фрагментарність мислення, морально-правовий релятивізм та тіньова нормотворчість, що дозволяє онлайн-спільнотам формувати власні неофіційні правила поведінки, які суперечать державним правовим нормам.

Подолання деформацій правосвідомості вимагає синергії зусиль держави та суспільства. Державна політика має відновити довіру громадян через реальне забезпечення верховенства права та рівності всіх перед законом. Важливими є психологічні фактори: розвиток рефлексії та навичок саморегуляції, що дозволяють особистості зберігати стійкість у ситуаціях невизначеності.

Суттєвим напрямом подолання деформацій вважаємо розвиток системної правової освіти. Така діяльність, має ґрунтуватися на системному впровадженні наукових знань про правові явища з метою формування правової особистості, яка здатна до критичного мислення. В умовах глобального інформаційно-комунікаційного континууму ЗМК мають сприяти поширенню правових знань, розвінчуванню та запобіганню маніпуляцій суспільною думкою, а не їх розповсюдженню. Лише за умови системної взаємодії цих елементів протидії деструктивним явищам правової реальності, можливе формування зрілої та розвиненої правосвідомості.

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи викладене, констатуємо, що стрімка медіатизація соціального простору та виникнення «надправових» віртуальних спільнот зумовлюють необхідність конкретизації у науковому дискурсі поняття «медійна правосвідомість». Під цим терміном пропонуємо розуміти специфічну форму правосвідомості сучасної людини, що утворюється у процесі інтерсуб'єктивної взаємодії у цифровому середовищі, де розуміння законності та справедливості детермінується не стільки статичними нормами права, скільки динамічними медіаобразами, потоками інформації та мережевими етичними стандартами.

У процесі дослідження обгрунтовано тезу про комунікативно-дискурсивну природу правосвідомості. Встановлено, що в умовах інформаційного суспільства активну роль у формуванні правосвідомості індивіда відіграють ЗМК, які функціонують як інтерактивні комунікативні системи, що допомагають встановлювати зв'язок між абстрактними теоретичними правовими нормами та їх застосуванням у правових діях. Констатовано амбівалентний характер впливу ЗМК на формування правосвідомості: з одного боку, медіа сприяють правовому інформуванню та консолідації громадянського суспільства, з другого – стають інструментами маніпуляції правовими переконаннями людини, провокуючи деградацію правосвідомості та подальшу її деформацію. В даному розділі окреслено та досліджено основні інструменти та алгоритми впливу ЗМК на правосвідомість людини, як-от: «теорія порядку денного», «вікна Овертона», «спіраль мовчання». Відтак ЗМК визначено провідним агентом формування правосвідомості особистості у сучасному інформаційному просторі.

ВР визначена як новий онтологічний вимір буття та окремий симуляційний простір, який дає змогу суб'єктам інтерактивно взаємодіяти у процесі формування розвиненої правосвідомості та підвищення правової культури через імерсійні освітні та розважальні програми. Водночас, встановлено, що прояви деструктивного впливу ВР здатні створювати потенційні ризики маніпуляцій та деформації правосвідомості.

Отже, вплив феномена ВР на формування правосвідомості має двоїстий та неоднозначний ціннісний характер.

Новими формами деформацій правосвідомості, що з’явилися в умовах глобального інформаційно-комунікаційного континууму визначено симулякризацію законодавства, тіньову нормотворчість, правовий релятивізм та суб’єктивізм. Запропоновано шляхи подолання деформацій правосвідомості через координацію зусиль державної політики, системи освіти та ЗМК.

РОЗДІЛ 3
ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ВПЛИВУ НА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЛЮДИНИ

3.1. Ціннісні детермінанти правосвідомості людини у вітчизняному соціумі: проблема типологізації.

Дослідження ціннісних детермінант правосвідомості у сучасному українському соціумі набуває екзистенційної актуальності. Україна перебуває на етапі глибокої та багатовекторної трансформації суспільної свідомості, де зіткнення геополітичних, соціокультурних та воєнних чинників кардинально переформатовує соціальний договір та, як наслідок, правову свідомість громадян.

Серед чинників, які впливають на типологізацію цінностей сучасного українського суспільства ми виокремлюємо наступні:

– європейський вибір України, який вимагає не лише імплементації зовнішніх правових стандартів, але й внутрішньої, аксіологічної перебудови суспільної свідомості та правосвідомості зокрема;

– криза довіри до державних інститутів, судової системи та правоохоронних органів, яка є спадщиною тоталітарного періоду та сучасних негативних тенденцій правореалізації, що створює глибокий розрив між формальним правом і суб'єктивним відчуттям справедливості;

– дихотомічний розрив «схід – захід» у етноментальній ціннісній парадигмі правосвідомості української нації;

– військова агресія РФ проти України, яка виступає як безпрецедентний ціннісний каталізатор.

З огляду на це відбувається швидке зміщення акцентів: цінності індивідуальної безпеки та добробуту нерідко підпорядковуються цінностям національної єдності, державності та колективної самопожертви. Ключовою проблемою типологізації ціннісних детермінант правосвідомості у вітчизняному соціумі сьогодення вважаємо

поєднання в одній аксіологічній системі юридичних норм держави з моральними переконаннями громадян.

З метою виявлення проблем типологізації ціннісних детермінант пропонуємо проаналізувати основні теоретичні підходи до розуміння загальнолюдських та правових цінностей як підґрунтя правосвідомості.

У філософсько-правовій думці протягом століть розглядався взаємозв'язок моралі, цінностей та права. Методологічні основи дослідження ціннісних детермінант закладені в роботах представників німецької класичної філософії права. І. Кант розмежував право і мораль, але визнавав їхню взаємозалежність через категорію обов'язку та добру волю, заклавши основу для розуміння автономної правосвідомості [235]. Поняття гідності І. Кант відносить до моралі, але визнає його фундаментом для прав людини. П. Пилипишин зазначає, що гідність, за І. Кантом, – це абсолютна, внутрішня цінність людини як морального суб'єкта та носія розумної волі, саме гідність виключає можливість розглядати людину як об'єкт або річ [167, с. 20]. Філософська спадщина І. Канта є передумовою для усвідомлення людської гідності та апріорності прав людини, а саме, визнання людини носієм розуму, морального закону і внутрішніх цінностей, що становить основу її правосвідомості [161, с. 428].

Ключовою працею для розуміння правових ідей І. Канта є «Метафізика моралі» [238]. Філософ визначає право як сукупність умов, за яких довільність, свобода вибору однієї особи, може узгоджуватись із довільністю іншої, відповідно до загального закону свободи. Таке бачення, на наш погляд, дозволяє визнати правові цінності основою правосвідомості.

Подібність до ідей І. Канта знаходимо в трактаті Г. Гегеля «Основи філософії права», правові цінності в якому переосмислюються не просто як ідеали, а постають послідовними етапами об'єктивації абсолютної свободи як ідеї права у суспільній дійсності, а правосвідомість ототожнюється зі свідомим осягненням цієї раціональної дійсності [32, с. 53].

У XX столітті Г. Радбрух констатує, що ціннісні критерії справедливості можуть детермінувати відмову від дотримання догм позитивного права, яке суперечить фундаментальним моральним засадам [235]. Ю. Габермас, через теорію

комунікативної дії, надає інструментарій для аналізу легітимації права та визначає, що право є легітимним лише тоді, коли воно засноване на раціонально-комунікативному консенсусі, що є відображенням спільних цінностей суспільства [235]. Як бачимо, у представленому філософсько-правовому дискурсі правові цінності водночас постають як метафізичний ідеал та як результат соціального договору, що не дозволяє чітко встановити ієрархію між мораллю та правом у аксіологічній складовій правосвідомості.

Логічним продовженням вищезазначених концептуальних підходів вважаємо неокантіанство. В. Бігун досліджує наукову спадщину Г. Радбруха та доходить висновків, що неокантіанство відкидає як жорсткі накази юридичного позитивізму, так і абсолютні істини природного права, трактуючи право як релятивно-ціннісний культурний факт, що перебуває у залежності від конкретних моральних цінностей суспільства [14, с. 40]. Концепція правопевності Г. Радбруха, на нашу думку, відображає критично важливе для громадян усвідомлення гарантованості та передбачуваності правового порядку як одного з основних структурних елементів правосвідомості – правової ідеології [250, с. 45].

Німецький філософ другої половини XIX століття, Р. Г. Лотце, якого вважають першим, хто використав термін «цінність», розробив концепцію, що розрізняє три сфери буття: дійсність як світ фактів, істинність як сферу пізнання та цінність. Він визначив цінності як незалежні від людської сваволі, але звернені до наших почуттів вияви буття, що включають справедливе, благо і прекрасне [10].

Розвиток ідеї важливості ціннісного ядра у структурі правосвідомості відображено у концепції Ю. Габермаса про нормативне перетворення права під впливом комунікативної раціональності, у якій зазначається, що цінності та суспільний вибір є невід’ємною складовою правового перетворення, ігнорування якої, на користь суто системної логіки, зосередженої на грошах, владі та управлінні, призводить до відчуження права і створення соціальних патологій. Увагу до цих концептуальних положень Ю. Габермаса привертає канадський науковець Б. Мелкевік, він констатує, що будь-яке теоретичне осмислення права, яке критикує нормативні положення, що містять цінності та суспільний вибір виключно на основі

логіки систем, є хибним, відчуження від цінностей є формою правового зречення і створює соціальні патології, оскільки нездатне вирішувати правові питання відповідно до справжніх потреб і вибору суспільства [134, с. 41]. Наведені положення наукових розвідок, на наш погляд, демонструють неможливість створення універсальної типології правових цінностей, тому що різні цінності виконують у правосвідомості протилежні функції, що ускладнює їх типізацію за критерієм дії: правопевність спрямована на збереження сталих норм права, а комунікативна раціональність на їх динаміку.

В українській пострадянській філософсько-правовій думці, перших років Незалежності, проблема типологізації ціннісних детермінант правосвідомості здебільшого полягала у дослідженні наслідків тоталітарної правосвідомості. Науковці характеризували українське суспільство до 2014 року як транзитивне, у якому ключові ціннісні конфлікти провокувалися або ставали наслідками переважно соціально-економічних, ідеологічних та політичних протиріч. Новітні ж праці, що аналізують вплив війни та екзистенційної кризи на ціннісну матрицю українців, ще не отримали достатнього філософсько-правового усвідомлення для побудови нової, посткризової типологізації ціннісних детермінант правосвідомості.

Вітчизняний науковий дискурс наслідує класичний європейський підхід до визнання ціннісної основи правосвідомості. Так, Ю. Калиновський у своєму баченні правосвідомості як «сукупності оціночних думок та настанов, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин до права й чинного законодавства, а також практика його (права) застосування, правових (чи неправових) звичаїв, ціннісних орієнтацій, які регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях» [178, с. 12] спирається на її аксіологічну природу.

Досліджуючи вплив буденних цінностей українського суспільства на правосвідомість, С. Куксенко робить висновки, що формування правосвідомості українського суспільства має міцні історичні, політико-правові та ментальні корені, що суттєво відрізняються від західноєвропейської традиції, яка базується на ідеях Просвітництва та природних прав людини. Багатовікова відсутність власної державності, досвіду демократії та постійне перебування в «неправовій ситуації»

(зокрема, у радянський період), де влада сприймалася як інструмент покарання, а не захисту, спричинило негативне ставлення до права та влади, а також формування рис деформованої правосвідомості, етатизму та патерналізму [104, с. 5].

За даними соціологічного дослідження, проведеного у 2017 році Інститутом Горшеніна у співпраці з Фондом ім. Ф. Еберта, низка невдалих реформ правоохоронної та судової системи, корупційні скандали вплинули на зниження авторитету фундаментальних європейських цінностей (верховенство права, демократія, прозорість та рівні можливості) у свідомості українців. Натомість, у звіті цього дослідження, визначається домінування цінностей особистого благополуччя: здоров'я, достатку, сімейного щастя та успіху, а також, хоча й рідше, інтелектуального розвитку. Наступними за важливістю йдуть цінності патерналістського спрямування [210, с. 13].

Як бачимо, прояви патерналізму для українського суспільства значною мірою є пережитком радянського періоду, коли держава тотально контролювала життя громадян, забезпечуючи мінімальний, але гарантований рівень життя. У правосвідомості сучасного українського суспільства залишаються патерни, які характеризують низькій рівень правової ініціативи, нерозвиненість демократичної правової культури: громадяни зрідка використовують правові механізми для захисту своїх інтересів, оскільки вважають, що ці механізми мають бути «запущені» державою в односторонньому порядку; громадяни не проявляють особистої відповідальності – не готові брати відповідальність за свої рішення, фінансовий стан або дотримання закону, особливо, якщо порушення виправдовується несправедливістю системи чи необхідністю «виживання»; громадяни часто-густо формально сприймають право, розуміючи його не як систему гарантій і механізмів захисту прав і свобод, а як набор директив, розпоряджень, заборон та покарань, що спускаються «зверху». Прояви патерналізму можуть підвищувати вразливість окремих груп до маніпулятивного впливу та авторитарних моделей політичної поведінки. Серед позитивних рис патерналізму можна виокремити запит на соціальну справедливість, підтримку соціальної держави, очікування соціальних гарантій.

З вищенаведеного логічним є висновок про те, що європейський вибір України вимагає переходу до західної системи правових цінностей. Про визнання важливості таких цінностей як верховенство права, захист прав людини та громадянської відповідальності у своїй науковій праці наголошують І. Яковюк, О. Трагнюк, В. Ломака та Є. Білоусов і зазначають, що українське суспільство визнає необхідність трансформації правосвідомості для подальшої інтеграції у ЄС. Зафіксований науковцями стан трансформації правосвідомості демонструє вибір суспільства на користь західної системи цінностей та позитивного сприйняття проєвропейських реформ [244, с. 412]. Потенціалом для трансформацій правосвідомості українців у бік органічного сприйняття загальноєвропейських цінностей вважаємо досвід міграції та перебування громадян України у статусі тимчасового захисту у країнах ЄС.

Американські науковці М. Янг і К. Біллінгс підкреслюють, що етноментальні чинники мають вирішальний вплив на правосвідомість, називаючи цей вплив «культурним капіталом». На думку авторів, культурний капітал визначає, як громадяни взаємодіють із правовою системою, і, подібно до звичаєвого права, впливає на реальні можливості людей скористатися своїми правами залежно від їхніх соціокультурних характеристик [255]. Вважаємо, що наведена думка свідчить, що правосвідомість формується не тільки через офіційні державні норми, а й через соціальну взаємодію та звичаї етнічної спільноти.

Так, В. Землюк досліджує етнопсихологічні й етнополітичні особливості ідентичності українців та формулює узагальнене визначення поняття менталітету як особливого, глибинного стилю світосприйняття, мислення та поведінки, властивого лише даному етносу, що відрізняє його від інших спільнот та полягає у специфічній манері світосприйняття [64, с. 98]. Погоджуємося, що етноментальні особливості є однією з визначальних детермінант національної правосвідомості, що обумовлюють її ціннісне наповнення.

Ю. Лобода також аналізує вплив етнічних особливостей народу на створену їм правову систему [114, с. 96]. Ця теза, на наш погляд, надає можливість усвідомити роль ціннісного ядра правосвідомості певного етносу для створення типології

цінностей національної правової системи, що, своєю чергою, знову повертає нас до питання складності створення універсальної надетнічної аксіологічної парадигми.

О. Данильян та Ю. Калиновський досліджують особливий шлях формування правосвідомості українців під час постійної боротьби за державність. Автори зауважують, що українська правосвідомість формувалася під впливом як європейських, так і «східних» традицій та визначають її як «межову», «міжцивілізаційну» або «маргінальну». Науковці вважають, що правосвідомість українського народу зазнала деформації під тиском російської державницької політики. Це призвело до посилення патріархальності та колективізму, що суперечило притаманним українській ментальності рисам індивідуалізму та прагненню до демократії. Дослідники підкреслюють, що на формування правової свідомості українців мали значний вплив такі історичні правові джерела, як Литовський статут, Магдебурзьке право та «козацьке право». Кульмінацією ж інституційної форми філософсько-правових засад української правосвідомості вони вважають Конституцію Пилипа Орлика [233, с. 153].

Через геополітичне положення країни правосвідомість українського народу упродовж тривалого історичного часу формувалася у дихотомії «захід – схід», що відображалося у розумінні моральних засад правосвідомості, уявлень про свободу, справедливість, особисту відповідальність та рівність. Проводячи ретельний аналіз західної та східної традицій у розумінні вище зазначених констант правосвідомості, Ю. Калиновський визначає низку етноментальних особливостей у формуванні правосвідомості українського народу серед яких:

– переважання східного вектору у формуванні моральних установ українського народу: від душі до моралі, на відміну від західного підходу: від розуму до моралі;

– наявність рис лібералізму, прагнення особистої та національної свободи;

– узагальнена недовіра до права та влади, сприйняття влади як «господаря», що характерне для «східного» типу правосвідомості;

– «високий рівень толерантності та здатності до комунікативної взаємодії на рівні суспільної правосвідомості» [79, с. 97–110].

Серед етноментальних ціннісних орієнтирів, які накладають відбиток на правосвідомість українців, В. Землюк визначає такі складові, що мають, на наш погляд, ознаки правосвідомості «східного» типу: екстраполяція родинних стосунків на суспільно політичну сферу (кумівство); «соціальний егалітаризм, громадоцентризм, провінційність, загальна аполітичність, впертість, анархічність, здатність до мімікрії та пристосування»; комплекс меншовартості [64, с. 101].

Зауважимо, що деякі наведені вище етноментальні особливості українського народу під впливом історичних, політичних, економічних та соціальних факторів можуть слугувати базою для певного кола деформацій правосвідомості, серед яких Ю. Калиновський визначає: амбівалентність як одночасне існування в суспільній та індивідуальній правосвідомості верховенства права й правового нігілізму та криміналізацію як наслідок ототожнення свободи зі вседозволеністю [79, с. 221–231].

Взаємозв’язок національної ідеї та правосвідомості через визначення системи загальнонаціональних ціннісних орієнтирів розглядає А. Романова. Поділяємо переконання авторки, у тому, що національна ідея є духовною основою життєдіяльності нації та слугує акумулятором прогресивних програм, політичних ідей і цінностей, рушієм національного прогресу та підґрунтям для національної правосвідомості, ідеології й самоідентифікації [191, с. 87].

Отже, у правосвідомості українського суспільства поєднуються різні ціннісні коди, що ускладнює типологію вітчизняної аксіологічної парадигми правосвідомості. У правосвідомості українців інтегруються цінності як західного, так і східного правового менталітету, тому постає питання визначення ієрархічності у окресленій ціннісній дихотомії. У цьому контексті вважаємо, що навіть за умови державного декларування пріоритету європейської ціннісної системи у ієрархії національних правових цінностей, вона не буде відображати реальний стан ціннісних орієнтирів індивідів.

Одним з напрямків у вирішенні питання про створення універсальної типології цінностей бачимо визнання ключової ролі загальнолюдських моральних цінностей у структурі правосвідомості. Так, М. Цимбалюк, як послідовник теорії природного права, визначає правосвідомість через «ставлення людей до права, правового способу

життя в системі правових знань, правових почуттів, переконань, вольових настанов, виходячи з вимог природного права, загальнолюдських цінностей, прав і свобод людини та громадянина» [215, с. 14].

Ціннісну природу правосвідомості досліджує і С. Куксенко який визначає правосвідомість як «одну із форм індивідуальної та суспільної свідомості, яка відображає та пізнає наявну правову й неправову реальність, включає знання, цінності, настрої, очікування та регулює людську поведінку відповідно до вимог норм, традицій та внутрішніх переконань» [104, с. 5]. Натомість, Т. Міхайліна, аналізуючи структуру правосвідомості, відносить ціннісний компонент до правової психології, яка, на думку дослідниці, не має теоретичного оформлення, а існує як сукупність внутрішніх емоційних оцінок, переживань та почуттів щодо правових явищ. [139, с. 17]. Підкреслимо, що означені вище автори констатують важливість ціннісної детермінанти у правосвідомості, але не розглядають питання її типологізації.

Спробу типологічного аналізу ціннісної структури права здійснює А. Бова. У своєму дисертаційному дослідженні він концентрується на терміні «інфраправо» для позначення сфери, що знаходиться на стику позитивного права, моралі, звичаїв і традицій. Автор загострює увагу, що правосвідомість відображає інфраправові феномени та визначає інфраправо як «офіційно не закріплені нормативні настанови (норми, установки, цінності, взірці поведінки), що конкурують за своєю силою з юридичними приписами» та пропонує доповнити структуру правосвідомості новим елементом – інфраправовою свідомістю, яка відбиває діючі аномії українського суспільства, насамперед, такі як хабарництво і протекціонізм. Важливість дослідження ціннісних детермінант у формуванні правосвідомості автор пояснює тим, що кризовий стан соціальних інститутів безпосередньо впливає на правосвідомість громадян, спричиняючи дисфункцію та деформацію ціннісних орієнтацій, а також їхню заміну новими [16, с. 10]. На нашу думку, такий стан справ відображує проблему типології аксіологічних орієнтирів правової свідомості в умовах соціальної кризи.

Вважаємо, що цінності не існують ізольовано, а формують ієрархічну структуру, ціннісну матрицю, де одна цінність домінує над іншими, визначаючи тип правосвідомості. Так, Л. Макаренко у типології цінностей надає перевагу правовим та вважає, що «правові цінності – це такі культурні духовні цінності, які використовують суб'єкти правової культури в їх правовій діяльності з метою підтримання й утілення в життя моральних та інших соціальних цінностей через правовий порядок, що орієнтується на вказані цінності» [118, с. 14].

О. Грищук, додає, що соціальні цінності, які функціонують у правовій площині, трансформуються у правові цінності, що глибоко пронизують правосвідомість суспільства і згодом кристалізуються як основні принципи права. Поділяємо думку дослідниці, що суб'єктивні цінності є необхідною умовою для існування права, оскільки вони виступають його сутнісним наповненням і визначають його основні форми регулювання: дозволи, заборони та зобов'язання [40, с. 33]. Отже, постає питання ієрархії суб'єктивних та об'єктивних цінностей у типології ціннісних детермінант правосвідомості людини.

Досліджуючи проблему типологізації ціннісних детермінант, пропонуємо визначити, які цінності превалюють у правосвідомості українців. Вважаємо ключовим імперативом для формування правосвідомості наших громадян розуміння взаємозв'язку справедливості, гідності, відповідальності та свободи.

У сучасній західній філософській думці, справедливість визнається як найбільша чеснота серед суспільних інституцій. На думку Д. Ролза, критерієм справедливості інституцій є гарантія рівності усіх громадян в основних правах, без довільної дискримінації, і чесне балансування їхніх суперницьких претензій на суспільні переваги [190, с. 29].

Вітчизняні науковці теж визнають справедливість важливою аксіологічною детермінантою правосвідомості. Так, Т. Подковенко стверджує, що справедливість є внутрішнім змістом та наповненням права, становить його безмежний гуманістичний потенціал: «Право має бути справедливим, оскільки це є одночасно вимогою моралі, природного права та сучасними вимогами існування людства» [170, с. 13].

На думку М. Бурдоносової, справедливість як правовий принцип виявляється у відповідності між законодавчо встановленими, взаємозалежними правами, свободами, обов'язками та відповідальністю за правопорушення. Авторка підкреслює особливе значення справедливості для регулювання суспільних відносин, оскільки саме несправедливість, закріплена у законодавстві, викликає найбільш суттєві соціальні наслідки [26, с. 4].

Резюмуємо, що правосвідома особистість визнає справедливість як пріоритетну цінність. Проблему типології цінностей вбачаємо у суперечливій можливості побудови внутрішньої ієрархії цінностей особистості, де право і мораль, об'єктивне та суб'єктивне здатні бути єдиним критерієм справедливості.

Визнання законності як соціальної справедливості у парадигмі правових цінностей означає згоду з процедурою, а не лише з результатом. Так, Г. Фінін, розглядаючи ціннісні детермінанти, які повинні становити наріжний камінь правового виховання, найважливішою правовою цінністю вважає повагу до права, розуміння його соціальної значущості. Важливою, на нашу думку, є теза автора про те, що «правові норми мають бути уособленням соціальної справедливості, своєрідним компромісом щодо межі між справедливим і несправедливим» [212, с. 7]. Г. Фінін фактично здійснює розвиток концепції Ю. Габермаса про необхідність легітимації права через відповідність ціннісному досвіду суспільства. Вбачаємо проблему типологізації ціннісних детермінант правосвідомості у дихотомії позитивістського та комунікативного підходу щодо визначення джерела легітимності правових норм.

У свою чергу, О. Бандура центральне місце у типології аксіологем права, згідно з положеннями німецької класичної філософії, відводить таким цінностям, як людське життя, гідність, власність, свобода, відповідальність, рівність, справедливість. Фундаментальною цінністю науковець визнає життя людини, яке невід'ємно пов'язане із суспільством, відповідно, найвища правова цінність, на думку дослідника, полягає у збереженні життя людини і суспільства [10, с. 27].

Думка про визнання гідності як однієї з найбільш вагомих правових цінностей знаходить розвиток у вітчизняному філософському дискурсі. Так, В. Рибалка

підкреслює, що гідність полягає в усвідомленні людиною цінності власної особистості [189, с. 29]. За визначенням П. Рабіновича, гідність – це «внутрішня оцінка людиною власної самоцінності, яка ґрунтується на об'єктивно існуючій цінності даної людини для інших суб'єктів» [187, с. 191].

О. Грищук зазначає: «Людська гідність, як багатоаспектна цінність людини, глибоко проникла у зміст права...Гідність є вихідною у взаємовідносинах між людьми і відображається у гідності кожного» [39, с. 81].

Констатуємо, що в умовах війни РФ проти України гідність перестає бути декларативною ціннісною детермінантою, вона трансформується в екзистенційну цінність правосвідомості громадян України. Такий процес відображає динамічність ієрархії ціннісних детермінант, що зумовлює складність їх типологізації.

Визнання зв'язку між гідністю і свободою у системі ціннісних детермінант правосвідомості є продовженням західної правової традиції. Згідно з філософською позицією Д. Ролза, свобода як правова цінність розуміється не як філософська абстракція, а як цілісна система інституцій і публічних правил, що чітко визначають права та обов'язки, яка має забезпечити рівноправність для всіх громадян [190, с. 286].

На нашу думку, свобода повинна розумітися не лише як негативна свобода, тобто свобода від примусу, але і як позитивна свобода, свобода для самореалізації, обмежена виключно законом і правами інших. Для правосвідомості вона є орієнтиром у контексті розвитку автономії особистості. Як справедливо зауважує Ю. Калиновський, розвинена демократична правосвідомість є ключовою для державотворення та вимірюється здатністю громадян розуміти і ефективно користуватися свободою. В Україні, незважаючи на здобуття незалежності та свободи, суспільна та індивідуальна правосвідомість лише поступово адаптується до демократичних реалій, оскільки громадяни ще не повною мірою навчилися реалізовувати та відстоювати свої конституційні права [72, с. 34]. Вважаємо, що у типологізації ціннісних детермінант правосвідомості постає проблема кореляції прагнення особистості до абсолютної свободи з системою соціальних норм, обмеження свободи задля рівності інших.

З нашої точки зору, показником зрілого усвідомлення свободи в системі детермінант правосвідомості індивіда виступає відповідальність. Так, І. Бех визначає відповідальність як активну причетність людини до природного і соціального світу, що є не стільки зовнішньою оцінкою, скільки її власним переконанням, моральним принципом та підсумком самоусвідомлення [12, с. 15]. Отже, правосвідомість передбачає розуміння відповідальності не лише як індивідуальної риси, але і як встановлення соціальної відповідальності.

Є. Мануйлов підкреслює, що соціальна відповідальність виникає, коли поведінка індивіда набуває суспільного значення і регулюється соціальними нормами [128, с. 5]. Відповідальність постає як ставлення індивіда до суспільних інтересів, що базується на правильному розумінні та виконанні ним своїх обов'язків. Суб'єкт повинен бути вільним у виборі поведінки, інакше він не може бути засуджений за відхилення від норм.

Однією з форм соціальної відповідальності, яка безпосередньо віддзеркалює стан правосвідомості особистості вважаємо громадянську відповідальність. Так, Н. Ісаєва (Яценко), розглядаючи сутність поняття «громадянська свідомість», визначає такі його ознаки, які, на наш погляд, ототожнюють громадянську свідомість та громадянську відповідальність: усвідомлення громадянином своєї ролі у суспільстві та інтеграція індивідуальних і колективних інтересів у межах загальнолюдських цінностей і правових норм [71, с. 39]. Проблему типологізації відповідальності як ціннісної детермінанти правосвідомості українського суспільства вбачаємо у складності переведення відповідальності з категорії зовнішнього державного примусу до категорії свідомого громадянського обов'язку.

Отже, формування зрілої правосвідомості в Україні має відбуватися у трансформації ціннісної парадигми правосвідомості через розвиток правової культури, здатної поєднати справедливість, гідність, свободу і відповідальність як базові ціннісні орієнтири.

Як бачимо, ціннісний компонент пронизує всі структурні елементи правосвідомості: у когнітивному аспекті цінності визначають релевантність інформації, ступінь легітимності закону. На емоційному рівні вони формують

позитивне чи негативне ставлення до права, обурення несправедливістю, страх перед покаранням тощо. Зрештою, цінності постають прямим мотиватором правових дій індивіда. В. Івасюк констатує, що ціннісний аспект є фундаментальною та визначальною основою для правосвідомості, оскільки основні цінності, що лежать в основі правової системи, такі як: верховенство права, свобода, рівність, справедливість і повага до людської гідності, виступають аксіологічним фундаментом усієї правової системи, наповнюючи її змістом, формуючи норми, інститути та принципи [66, с. 6–7]. У такому розумінні вбачаємо продовження філософської традиції І. Канта, який декларував, що тільки за умови, коли законність і справедливість ґрунтуються не на мінливому досвіді чи емоціях, а на апріорних, універсальних, формальних принципах розуму, які мають загально обов'язкову силу, вони набувають статусу свідомої добровільно сприйнятої суспільством моделі суспільної свідомості та поведінки [84, с. 98–99].

У цьому контексті О. Дзьобань підкреслює, що солідарність моралі та права найповніше проявляється в етико-правових конструкціях прав людини, оскільки обидві системи спільно захищають такі фундаментальні цінності, як життя, свобода та власність, виступаючи як взаємодоповнюючі норми ще з часів Античності. Значущість цієї єдності зростає в кризові моменти, адже якщо юридичні норми не спираються на етичні цінності правди та істини, їхня цінність катастрофічно падає, і в критичних ситуаціях правосвідомість починає виражати саме норми моралі, а не неефективні правові приписи [176, с. 74]. О. Данильян вважає, що вищі цінності права і моралі мають спільні ознаки, головною серед яких є свобода, а також справедливість та рівність [176].

Розглянуті положення наукових розвідок зарубіжних та вітчизняних дослідників дозволяють дійти висновку, що правосвідомість формується навколо спільного ціннісного ядра, яке об'єднує етичні та правові вимоги. Оскільки вищі цінності, такі як свобода, справедливість, гідність та відповідальність є спільними для моралі та права в українському суспільстві, ці ціннісні детермінанти створюють фундамент зрілої правосвідомості, тому що правосвідомість – це не лише знання законів, а й внутрішнє, етично забарвлене ставлення до них.

Погоджуємося з думкою Ю. Калиновського, що ключовим механізмом для інкорпорації цінностей у структуру правосвідомості є правове виховання. Правове виховання – це процес, що забезпечує не лише поінформованість, але й ціннісно-мотиваційну основу правосвідомості, перетворюючи зовнішні правові та моральні вимоги на особисте переконання та внутрішній імператив поведінки. Проте, цей процес неможливий без власних зусиль і активної позиції самого громадянина [77].

Отже, аналізуючи дослідження ціннісних детермінант правосвідомості українського суспільства у працях В. Землюка [64], Ю. Калиновського [79], О. Даниляна, О. Дзьобаня та Є. Гетьмана [233], виокремлюємо п’ять домінантних типів правосвідомості: європейсько-ліберальний, патріотично-оборонний, патерналістський, утилітарно-прагматичний і трансформаційний (гібридний). Запропонована типологізація здійснюється не за соціально-демографічними чи політичними характеристиками суб’єктів, а за домінуючим ціннісним ядром правосвідомості, тобто системою базових уявлень про співвідношення свободи, права, справедливості, рівності, відповідальності та інституційної значущості держави. Критерієм сутності вищеозначених типів правосвідомості є не тільки їх сутнісна співмірність у межах різновидів правосвідомості, а й базове домінування певної групи цінностей. Кожен з них має власний ціннісний фундамент, переваги й потенційні ризики деформацій, що зумовлює необхідність їх розгляду:

– європейсько-ліберальний тип правосвідомості ґрунтується на цінностях свободи, верховенства права, відповідальності та прав людини [64, с. 101], такий тип правосвідомості відображує превалювання цінності індивідуальної свободи людини над інституційно-процедурними повноваженнями держави;

– патріотично-оборонний тип правосвідомості відрізняється домінуванням цінностей державності, солідарності, людської гідності та самопожертви [233];

– патерналістський тип правосвідомості заснований на цінностях соціального захисту, стабільності та очікуванні державної опіки [79, с. 74];

– утилітарно-прагматичний тип правосвідомості орієнтований на цінності особистого добробуту, користі та вигоди;

– трансформаційний (гібридний) тип правосвідомості поєднує елементи європейських і патерналістських правових цінностей, що відображає перехідний стан українського суспільства.

Наразі домінуючим в українському суспільстві вважаємо саме трансформаційний (гібридний) тип правосвідомості, який ґрунтується на одночасному існуванні загальноєвропейських ціннісних детермінант, демократичних настанов та елементів патерналізму. У зв'язку з цим, ускладнюється проблема типологізації ціннісних детермінант правосвідомості українського суспільства, що пояснюється її динамічним, дихотомічним («захід – схід») характером, який зокрема пояснюється нестабільним станом вітчизняного суспільства та військовою агресією РФ.

Дослідження концептуальних ідей зарубіжного та вітчизняного філософсько-правового дискурсу щодо типології ціннісних детермінант правосвідомості української нації дозволяє зробити такі висновки:

1. Уявлення про ціннісні детермінанти правосвідомості сучасного українського соціуму перебувають у стані трансформації, каталізаторами якої виступають європейська інтеграція, криза довіри до державних правових інституцій та військова агресія, які суттєво впливають на структуру правових цінностей та їх розуміння громадянами.

2. Актуалізується потреба у створенні нової типологізації ціннісних детермінант правосвідомості, оскільки традиційні концептуальні моделі не відображають гібридного характеру сучасних правових установок українців. Суспільні зміни зумовили формування нових ціннісно-правових типів, які поєднують елементи демократичного, патерналістського і воєнно-детермінованого світогляду, що потребує оновленого методологічного підходу.

3. Ціннісна парадигма правосвідомості вітчизняного суспільства продовжує спиратися на універсальні аксіологічні категорії: свободу, гідність, повагу до прав і свобод людини, справедливість та відповідальність. Проте постає питання у визначенні ієрархії індивідуальних та суспільних ціннісних детермінант через трансформаційний стан українського соціуму.

4. Український соціум демонструє наявність деформацій ціннісних детермінант правосвідомості, насамперед прояви патерналізму, персоналістських стратегій поведінки, домінування утилітарних і матеріальних пріоритетів над принципами верховенства права. Ці деформації ускладнюють становлення автономної відповідальної правової суб'єктності та гальмують розвиток громадянської активності.

5. Формування ціннісних установок правосвідомості є результатом інтеграції моральних та правових норм, традицій, що проявляється у механізмі саморегуляції особистості та забезпечується насамперед правовим вихованням та правовою соціалізацією. Ефективність цього процесу зростає за умови, коли закон сприймається не як примус, а як справедлива внутрішня норма.

6. Правосвідомість українського суспільства має синтетичну природу, поєднуючи західноєвропейську орієнтацію на верховенство права та індивідуальну свободу з традиційно східними установками колективізму і патронатних практик. Такий ціннісний дуалізм створює внутрішні суперечності для типологізації ціннісних детермінант правосвідомості.

3.2 Суб'єкти вітчизняного інформаційного простору та їх роль у формуванні правосвідомості людини.

У сучасному суспільстві інформація стала одним з базових ресурсів соціального розвитку, а інформаційний простір набуває ознак складної соціально-правової системи, у межах якої відбувається безперервна взаємодія між державою, інститутами громадянського суспільства, медіа, освітніми структурами та окремими індивідами. Саме у цьому середовищі формується правосвідомість особистості. Метою нашого дослідження в межах даного підрозділу є розкриття ролі суб'єктів вітчизняного інфопростору у формуванні правосвідомості громадян України та виявлення механізмів їх впливу на становлення правових знань та правових настанов українців.

Дослідження ролі суб'єктів інформаційного простору у формуванні правосвідомості базується на синтезі філософських та соціокультурних підходів. Фундаментом дослідження є філософські трактування простору як середовища взаємодії, представлені у поглядах В. Шинкарука та у концепції ноосфери В. Вернадського, де інформаційний простір постає результатом глобальної інтеграції людства [124].

Натомість, М. Слюсаревський [193] у межах реляційної теорії розглядає систему взаємодії у формі «джерело – споживач», наголошуючи на психологічних аспектах сприйняття інформації, тоді як Д. Ланде та В. Фурашев розглядають людину як складну дворівневу інформаційну систему [112]. О. Швець акцентує увагу на соціальній природі інфопростору, визначаючи його як багаторівневу структуру та стратегічний ресурс національної ідентифікації [218]. О. Бунківська виокремлює атрибути національного медіапростору [24], а О. Солодка аналізує трансформацію інфосфери в умовах тотальної цифровізації та виникнення «кіберфізичного простору» [195]. Особливе значення приділяється ЗМІ як ключовим суб'єктам правової комунікації у працях О. Макеєвої [120].

Систематизація наукових підходів свідчить, що в умовах глобалізації та тотальної цифровізації національний інформаційний простір перетворився у транскордонний симбіоз технологій та соціальних комунікацій, де традиційні геополітичні межі втрачають свою визначальну роль. Зважаючи на те, що правосвідомість особистості сьогодні формується не стільки під впливом офіційного законодавства, скільки під впливом змісту, якості та кількості медійного контенту, нами розглянуто особливості діяльності ключових суб'єктів вітчизняного інфопростору.

Розгляд ролі інфопростору та його суб'єктів у формуванні правосвідомості потребує системного підходу та фундаментального аналізу категорій. Насамперед вважаємо за необхідне визначитися з розумінням поняття «простір», оскільки воно є багатозначною категорією, що в сучасній науці вийшла далеко за межі суто фізичного чи географічного виміру. У філософському енциклопедичному словнику В. Шинкарука поняття «простір» трактується як філософська категорія, що в єдності

з категорією «час» позначає «основну форму буття матерії, яка передає спосіб співіснування розмаїтих матеріальних утворень та позначає первинні загальнолюдські інтуїції, за допомогою яких сприймається та емпірично осмислюється навколишній життєвий світ людини» [211, с. 529]. У тому ж виданні знаходимо визначення поняття «соціальний простір», який трактується як «категорія, що характеризує соціальне буття як процес поєднуючих і змінюючих один одного способів діяльності людей, що діє на рівні буття соціальних індивідів як умови зв'язаності, безперервності, організованості соціального процесу, що координує (одночасно з категорією соціального часу) послідовність і поєднання людських сил, дій та їхніх втілень» [211, с. 530].

Отже, категорію «простір» ми розуміємо як середовище взаємодії, особливу сферу життєдіяльності, де перетинаються інтереси різних суб'єктів; соціальну систему моральних координат, у якій сукупність зв'язків, правил та умов, визначають межі можливої та належної поведінки комунікантів та, з рештою, як платформу для трансляції смислів: місце, де ідеї та цінності набувають суспільного значення.

Використовуючи дедуктивний метод, переходимо від поняття «простір» до визначення поняття «інформаційний простір». Сучасний вітчизняний науковий дискурс щодо трактування поняття «інформаційний простір» продовжує соціокультурну концепцію ноосфери В. Вернадського, яка характеризується як «сфера колективного розумного регулювання людиною природних і суспільних процесів» [124, с. 223].

У межах реляційної теорії, М. Слюсаревський визначає інформаційний простір не лише як середовище, а як динамічний процес безперервної взаємодії між виробником та споживачем контенту. Автор акцентує увагу на тому, що інформація існує лише в момент її сприйняття, що робить систему «джерело – одержувач» ключовою умовою функціонування цього простору. Основними критеріями оцінки тут виступають не територіальне охоплення чи обсяги виробленого продукту, а інтенсивність і психологічні аспекти споживання інформації [193]. Таке розуміння інформаційного простору дозволяє висловити гіпотезу, що оскільки існування інформації залежить від її сприйняття, рівень правосвідомості особистості чи групи

визначається соціально-психологічними характеристиками споживання інформаційного контенту, де кожен активний користувач інформації стає безпосереднім учасником відтворення правових цінностей, що відповідає комунікативній природі правосвідомості.

З огляду на метафізичне розуміння поняття простір, Д. Ланде та В. Фурашев висувають концепцію про те, що людство функціонує в межах глобального інформаційного простору, де кожна жива істота є дворівневим суб'єктом: джерелом і споживачем інформації. Ключовими складниками інформаційного простору автори визнають: інформаційні ресурси, засоби інформаційної взаємодії та інформаційну інфраструктуру [112]. Такі складники створюють середовище концентрації правових знань та цінностей, що постає базою для формування правосвідомості.

Наукові погляди О. Швеця полягають у тому, що інформаційний простір є соціальною категорією, а не лише сукупністю технологій. Ключовим суб'єктом цієї системи виступає активний учасник, який генерує, опрацьовує та акумулює інформаційні потоки. Залежно від рівня діяльності такого суб'єкта (чи то окрема особистість, бізнес-структура, чи державна інституція), можна класифікувати інформаційний простір на індивідуальний, груповий, державний чи глобальний [218, с. 110–111]. У своєму дисертаційному дослідженні О. Швець особливу увагу приділяє когнітивному виміру національної ідеї, яка транслює погляди інтелектуальної еліти та лідерів суспільної думки. Саме через цей когнітивний рівень відбувається наповнення інформаційного середовища держави глибинними сенсами для формування підвалин правосвідомості, утворюється спільна ідентичність та здійснюється інтелектуальний опір зовнішнім деструктивним впливам [218].

Думку про соціальний характер категорії «інформаційний простір» розвиває М. Шевченко та визначає інфопростір як «скоординовану, багаторівневу структуру, що акумулює результати комунікаційної діяльності суспільства, за допомогою конкретних компонентів системи інформації та зв'язку» [220, с. 105]. Категорію «національний інформаційний простір» науковиця пропонує розглядати як багатогранну та складну систему, структуру якої формує сукупність ключових активів: від безпосередніх суб'єктів діяльності до матеріально-технічної

інфраструктури та всього обсягу інтелектуально-інформаційної власності, що перебуває в їхньому розпорядженні [220].

Отже, оскільки правосвідомість є частиною «інтелектуально-інформаційної системи» суспільства, то суб'єкти інформаційного простору за допомогою правових знань та ідей представлених у професійній діяльність безпосередньо впливають на циркуляцію правових цінностей у цій складній системі. Вважаємо, що хоча термін «інформаційний простір України» вказує на територіальну сегментність, його не слід зводити лише до географічних координат, це радше визначення меж юрисдикції та соціокультурного впливу держави.

Визнання значущості вітчизняного інформаційного простору для різних сфер життя та його вплив на громадянську та правову свідомість нації підтверджується розробленою законодавчою базою, зокрема прийняттям Законів України «Про Національну програму інформатизації» [183], «Про медіа» [182], затвердженням Стратегії кібербезпеки України [199] та закріпленням статусу інформаційної безпеки як фундаментальної функції держави й обов'язку всього народу в Конституції України (ст. 17) [97], що утворює нормативний фундамент для формування демократичної правосвідомості громадян у цифрову епоху. У класичному розумінні, презентованому у Законі України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [184], національний інформаційний простір розглядається як цілісна сукупність усіх інформаційних потоків (як внутрішніх, так і зовнішніх), що функціонують на території країни. До національного інфопростору України включаються також дані, які генеруються друкованими виданнями, електронними медіа та цифровими мережами [113, с. 6].

Оскільки саме в межах інфопростору формуються правові погляди, переконання та ціннісні орієнтири особистості, виникає потреба у конкретизації поняття «інформаційний простір» та визначенні механізмів його впливу на правосвідомість. Це зумовлює необхідність детального аналізу сутності, опису структури та дослідження специфіки функціонування інформаційного простору сучасної України.

Фундатор концепції мережевого характеру інформаційного суспільства М. Кастельс вводить поняття «простору потоків» [86]. Він стверджує, що сучасний інформаційний простір – це не лише географія, а мережева структура, де вузлами є люди та інституції, що обмінюються смислами. На наш погляд, такий підхід до розуміння інфопростору доцільно визначити як соціокультурний.

К. Дубняк розвиває вищенаведену думку і зауважує, що в «інформаційному просторі немає звичних кордонів і території. Значущість в інформаційному просторі для інформаційної політики мають ті його компоненти та процеси, вплив на які засобами й методами інформаційної політики дає змогу впливати на перспективи, на осіб, які приймають рішення, контролювати системи збору, обробки, зберігання та передачі інформації, примножувати ресурси» [59, с. 23]. У свою чергу В. Бурега пропонує розглядати інформаційний простір як «частину соціальної реальності, презентованої у вигляді соціального простору, що як сукупна інформація циркулює на певній території поширення, яка утворюється, обмежується і структурується залежно від статусності суб'єктів інформаційної діяльності й насиченості інформаційними ресурсами» [28, с. 13].

Натомість О. Бунківська у дисертаційному дослідженні зазначає, що для окреслення меж національного інформаційного простору України необхідне врахування його ключових характеристик. Авторка пропонує три засадничі атрибути для визначення поняття «національний інформаційний простір», серед яких територіальна екстенсивність, системна впорядкованість та висока інтенсивність комунікації [24, с. 10]. Таке розуміння національного інформаційного простору, на наш погляд, інтегрує всі зазначені вище підходи.

Можна зробити висновок, що національний інформаційний простір України трансформувався у транскордонний симбіоз інформації, технологій та соціальних комунікацій, де стирання географічних меж унеможливлює встановлення традиційних інформаційних обмежень та розширює сфери впливу на суспільну правосвідомість. Транскордонність національного інфопростору України трансформувалась під впливом масової міграції українців під час війни – 5,7 мільйона українських біженців [253], перебуваючи за кордоном, залишаються активними

учасниками комунікаційного простору держави через державні застосунки та вебпортали, соцмережі та діяльність блогерів, інтегруючи при цьому інформаційні потоки країн перебування до загальнонаціонального контексту.

Сьогодні у національному правовому полі відсутнє визначення поняття «інформаційний простір». У тексті «Угоди про вільний доступ і порядок обміну відкритою науково-технічною інформацією держав-учасниць СНД», закріплено поняття «інформаційна сфера» (середовище), яке трактується як «сфера діяльності суб'єктів, пов'язана зі створенням, перетворенням та споживанням інформації» [208]. Сучасна інтерпретація інформаційного простору значно розширилася: вона більше не обмежується класичними медіа, а охоплює складну сукупність технологій, інфраструктури та комунікаційних зв'язків. Так, у Законі України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [184] та у спеціальному Указі Президента України [199] термін «інформаційний простір» фактично синонімічний з «кіберпростором». У цих документах кіберпостір трактується як віртуальне поле для соціальної взаємодії та комунікації, що функціонує завдяки інтегрованим системам і глобальним мережам передачі даних. Отже, на законодавчому рівні визнається, що суб'єкти інфопростору не просто пасивно «споживають» дані, а через процеси «творення та перетворення» формують власну систему правових цінностей та установок. Інформаційний простір є місцем інтенсивної соціальної взаємодії, тому, на нашу думку, саме від правової активності та відповідальності суб'єктів на етапах створення і розповсюдження контенту залежить, чи стане це середовище основою для формування розвиненої правосвідомості.

Логічним доповненням до поняття «інформаційний простір» є категорія «національна система інформації», який розуміється як структурна одиниця формування й функціонування «національного інформаційного простору», що забезпечує створення, поширення, збереження та використання інформації в межах держави [209]. Відповідно до положень існуючого законодавства, належність суб'єктів до «національних систем інформації» визначається за ознаками «громадянства і держави місцеперебування», «юрисдикцією» та «суб'єктом фінансування діяльності» [209]. Такий підхід дозволяє констатувати, що формування

правосвідомості у національному інформаційному просторі не є стихійним процесом. Державні інституції, громадяни та юридичні особи, визначені суб'єктами національного інформаційного простору, діють у визначеному правовому полі, де юрисдикція держави забезпечує стабільність інформаційних процесів.

Існування глобального інформаційно-комунікативного континууму зумовлює необхідність чіткого правового розмежування поняття «національний інформаційний простір» та інших категорій. О. Солодка надає таке визначення інформаційному простору держави: «середовище здійснення суб'єктами інформаційної сфери діяльності, пов'язаної зі створенням, збиранням, одержанням, зберіганням, використанням, поширенням, охороною та захистом інформації, що належить до національних інформаційних ресурсів України» [195]. В іншій науковій праці О. Солодка звертає увагу на трансформацію змісту цього поняття у добу тотальної цифровізації, яка призвела до виникнення «кіберфізичного простору» – нової, ще не достатньо вивченої реальності, де віртуальні процеси нерозривно сплітаються з фізичним світом [194, с. 42].

Питання визначення суб'єктного складу інформаційних відносин у сучасному науковому дискурсі залишається відкритим та перебуває у колі розгляду науковців різних галузей права. С. Пєтков та І. Іванов аналізують законодавчі акти, які регулюють відносини між суб'єктами національного інфопростору, як-от: Конституцію України (ст. 34) [97] та Закон України «Про Національну програму інформатизації» [183]. Автори вважають, що визначальним елементом суб'єктності у інфопросторі є здатність суб'єкта інформаційних правовідносин нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення, причому особливий статус у цих правовідносинах має держава, водночас дослідники визнають право кожного громадянина України бути учасником інформаційних відносин, зазначене у статті 34 Конституції України [165]. А. Марущак визначає інформаційну правосуб'єктність як «здатність суб'єкта інформаційних правовідносин мати інформаційні права а набувати своїми діями суб'єктивні інформаційні права і обов'язки, які складають зміст інформаційних правовідносин» [130, с.45].

У свою чергу, О. Гуйван, користується критерієм суб'єктності, визнаним у цивільному праві, та пропонує суб'єктами інформаційних відносин вважати власників прав і обов'язків, наділеними такими з метою реалізації повноважень, покладених на них інформаційним правом. Для конкретизації кола суб'єктів інформаційних відносин автор звертається до змісту ст. 4 Закону України «Про інформацію» [181], у якій суб'єктами інформаційних відносин визначено фізичних і юридичних осіб, об'єднання громадян та суб'єктів владних повноважень [42, с. 20].

Відтак ототожнення категорії суб'єктів інформаційних відносин із суб'єктами правовідносин дозволяє розглядати учасників вітчизняного інформаційного простору не лише як технічних розповсюджувачів даних, а як носіїв юридично значущої волі. Оскільки правосуб'єктність базується на здатності реалізовувати права та обов'язки, роль суб'єктів інфопростору у формуванні правосвідомості полягає у створенні якісного правового контенту та забезпеченні інформаційної безпеки, що впливає на рівень правової свідомості українського суспільства.

Д. Проценко розглядає правові засади діяльності ЗМІ в Україні та зазначає, що ЗМІ – це лише інструмент, знаряддя розповсюдження інформації, за своєю природою вони належать скоріше до об'єктів права, а суб'єктами інформаційного простору він вважає осіб, що володіють ЗМІ та відповідають за зміст інформації, яка розповсюджується завдяки ЗМІ [185, с. 93–93].

Своєю чергою, Л. Коваленко, акцентуючи увагу на суб'єктності в інформаційному праві, окреслює коло суб'єктів вітчизняного інформаційного простору, серед яких «юридичні особи, установчими документами яких передбачено інформаційну діяльність як основну: інформаційні агентства, друковані засоби масової інформації, видавництва, телерадіокомпанії, провайдери Інтернет, бібліотеки, архіви тощо, а також державні органи, для яких нормативно-правовими актами встановлено виконання управлінських, регулятивних чи інших функцій в інформаційній сфері» [90, с. 376–378]. На думку авторки, ключовим суб'єктом інфопростору виступає держава, яка через правове регулювання, визначення засад інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки створює умови для розвитку національного інфопростору. Завдяки активній діяльності держави в

публічно-політичній сфері та її участі в міжнародному обміні формуються стійкі комунікаційні зв'язки, що не лише впорядковують інформаційну діяльність, а й закладають підґрунтя для усвідомленого сприйняття громадянами своїх прав та обов'язків [90], що, на нашу думку, демонструє вплив державної інформаційної політики на розвиток правосвідомості.

Сучасне коло суб'єктів інформаційного простору України охоплює державні інституції, професійні медіа, глобальних або індивідуальних цифрових гравців та соцмережі. Саме в межах інформаційної інфраструктури накопичується та розповсюджується правова інформація, яка стає змістовним наповненням правосвідомості громадянина. Державні органи закладають нормативний фундамент і стандарти законності, ЗМІ та віртуальні платформи забезпечують масову трансляцію та емоційне сприйняття правових ідей, надають простір для правових дій, а інститути громадянського суспільства стимулюють практичну готовність до захисту прав. Така взаємодія дозволяє не лише інформувати населення, а й перетворювати теоретичні державно-правові цінності на стійкі внутрішні переконання особистості, що є критично важливим для формування сталої правосвідомості.

О. Макеєва визнає, що у вітчизняному законодавстві відсутнє пряме визначення поняття концепту «засіб масової інформації», та формулює власне визначення ЗМІ як суб'єктів правової комунікації – «це матеріальні та інші носії правової інформації, органи та організації (юридичні особи), зареєстровані у встановленому порядку, які забезпечують публічне поширення правової друкованої та аудіовізуальної інформації» [120, с. 34]. ЗМІ виступають ключовими суб'єктами правової комунікації, які не лише транслюють нормативно врегульовані потоки інформації, а й активно формують правосвідомість суспільства через аналіз, інтерпретацію та оцінку юридичних явищ і конфліктів, тому постає питання про правову культуру та правосвідомість журналістів та інших медіадіячів як авторів та інтерпретаторів правового контенту [120].

Як бачимо, ЗМК впливають на всі структурні компоненти правосвідомості: когнітивний, ціннісно-емоційний та поведінковий, створюючи домінуючі правові

наративи та моделі інтерпретації правових явищ, про що ми зазначаємо у відповідній науковій праці [6, с. 329].

А. Міщенко та В. Теремко досліджують вплив медіа на формування довіри громадян до влади під час війни та зауважують, що характер медійного висвітлення діяльності органів влади прямо впливає на рівень довіри громадян до права та державних інститутів [140, с. 310].

Варто констатувати, що через систематичне повторення певних правових сюжетів медіа створюють у свідомості аудиторії стійкі образи держави, суду, поліції, правосуддя загалом. До того ж медіа не лише інформують громадян про правові обмеження, нові нормативні акти чи механізми захисту прав, а й формують емоційне ставлення до них. За даними дослідження USAID-Internews 2022 року, понад 70% громадян України отримують новини переважно з інтернет-ресурсів та соціальних мереж, що істотно посилює вплив цифрових медіа на правосвідомість населення [254]. Така концентрація правової інформації в цифровому середовищі зумовлює як позитивні, так і негативні наслідки: з одного боку підвищується доступність правових знань, з другого – зростає ризик маніпуляцій та поширення дезінформації, що сприяє формуванню викривлених правових уявлень.

Отже, ЗМІ виконують не лише інформативну, а й оціночну функцію, формуючи правові судження та правові очікування особи. Ціннісно-емоційний компонент правосвідомості значною мірою залежить від оціночної функції ЗМІ. Через тональність повідомлень, добір фактів і коментарів медіа формують емоційне ставлення громадян до судів, поліції та органів влади. Наприклад, систематичне висвітлення корупційних скандалів без належного аналізу позитивних прикладів правозастосування може знижувати рівень довіри до права загалом.

Поглиблення вищезазначеної тенденції демонструють результати соціологічного опитування «Медіаспоживання 2025», здійсненого компанією «Gradus» щодо уподобань українців у медіапросторі, які демонструють, що сучасний комунікаційний ландшафт України характеризується остаточним утвердженням смартфона як домінантного інформаційного екрана [133]. Спостерігається тенденція до фонового споживання контенту, де медіаінструменти інтегруються у повсякденну

рутину користувачів. Дослідження фіксує високий рівень цифрової залученості населення. Понад три години щодня у месенджерах проводять 44% респондентів, на відеоплатформах – 36%, у соціальних мережах – 30%. Натомість лінійне телебачення зберігає високу інтенсивність перегляду лише для 17% аудиторії. Смартфон виступає універсальним терміналом для 91% громадян, що свідчить про стирання вікових бар'єрів у використанні мобільних технологій [133].

Традиційні інститути, такі, як державне телебачення, які раніше були основними трансляторами правових норм та державної політики, втрачають аудиторію, їх витісняють цифрові платформи. Месенджери стають ключовим каналом новинної дистрибуції для 75% респондентів, лідером є Телеграм з тижневим охопленням 92% аудиторії користувачів месенджерів [133]. Телеграм як цифрова комунікаційна платформа створює умови для оперативного поширення правової інформації та формування суспільних оцінок правових подій.

Отже, месенджери постають потенційним інструментом впливу на формування правосвідомості, але через короткі, часто емоційно забарвлені повідомлення, характерні для контенту цих платформ, розуміння юридичних процесів може бути поверхневим. Зростання ролі месенджерів у національному інфопросторі вказує на те, що ці інструменти доцільно використовувати у правовій просвіті.

Відтак В. Ломака та І. Яковюк акцентують увагу на зростаючій ролі застосунку «TikTok»: «Здатність TikTok спонукати людей витрачати значний час на перегляди розміщених роликів, турбує експертів та політиків. Сьогодні мільйони людей (перш за все покоління Z) зізнаються, що дізнаються про новини переважно з TikTok. Як наслідок, під впливом отриманого враження значною мірою формується їхня політична та правова свідомість» [115, с. 11]. Погоджуємося з авторами і вважаємо, що суб'єкти, які створюють динамічний контент (відеороз'яснення, подкасти, рілси), мають більше шансів вплинути на правові установки індивіда, ніж офіційні текстові ресурси. На нашу думку, формування правосвідомості людини сьогодні має відбуватися через «м'яку силу»: сатиру, аналіз правових кейсів у форматі стендапу або обговорення юридичних аспектів у тематичних програмах.

Водночас вплив динамічного контенту може бути деструктивним через відсутність ефективного механізму контролю діяльності суб'єктів інфопростору. Н. Філатова-Білоус зауважує на необхідності розробки державної правової бази захисту прав користувачів платформ. Авторка обґрунтовує необхідність нормативного регулювання тим, що за відсутності належного контролю діяльність глобальних платформ опиняється під впливом суб'єктивних чинників та зовнішньополітичних інтересів, наприклад, політика модерації та протидії мові ворожнечі на платформі «Х» може бути зумовлена особистими переконаннями її власника, тоді як контент-політика додатка TikTok виявляє ознаки впливу з боку уряду Китаю [234, с. 61].

Як бачимо, роль суб'єктів сучасного інформаційного простору України змістилася від вертикальної трансляції (держава – громадянин) до горизонтальної дифузії (платформа – користувач). Формування правосвідомості стає персоналізованим, мобільним та медіазалежним, де ключовим фактором впливу є не авторитет інституції, а алгоритмічна релевантність та швидкість подачі інформації у смартфоні. Відповідно, для підвищення рівня правосвідомості громадян у сучасних умовах, суб'єктам владних повноважень та громадським організаціям слід розглянути можливість запровадження наступних рекомендацій:

– правове інформування має здійснюватися через мобільні інтерфейси, розробку чат-ботів у Телеграм та застосунків, які надають юридичні консультації у форматі «запитання-відповідь», адаптованих під вертикальні екрани;

– використання інструментів візуального сторітелінгу. Враховуючи популярність відеоплатформ, тексти нормативно-правових актів повинні супроводжуватися роз'яснювальним медіаконтентом. Доречним може бути створення серій коротких експлейнерів, у яких складні юридичні терміни пояснюються через життєві ситуації. Це особливо актуально для охоплення TikTok -аудиторії;

– інтеграція правового контенту у розважальні сегменти через ефективність непрямої агітації: співпраця з лідерами думок та авторами подкастів для інтеграції правових меседжів у популярні шоу дозволяє формувати правові установки завдяки емоційному залученню, а не через примус.

Теоретичне осмислення ролі медіа у формуванні правосвідомості можливе крізь призму теорії культивації Дж. Гербнера. Відповідно до цієї теорії, тривалий і систематичний вплив медіа формує у людини уявлення про соціальну реальність, які вона сприймає як об'єктивні. «Так, теорія культивування передбачає три порядки впливу: перший – опис зміни поведінки людей під впливом ЗМІ; другий – охоплює цінності та ставлення глядачів залежно від специфіки та характеру контенту; третій – опис зміни поведінки глядача в процесі спостереження» [164, с. 232]. На наш погляд, у правовому вимірі це означає, що медіа не лише інформують, а й «культивують» певний тип правового мислення.

Як зазначає О. Макеєва, у суспільстві інформаційного типу правова поінформованість стає базовою умовою формування зрілої правосвідомості [122, с. 57]. І. Антошина обґрунтовує таке бачення щодо досліджуваної проблематики: «У суспільстві була сформована думка, згідно з якою знання правових норм – це справа юристів. Однак, можна констатувати той факт, що правові знання роблять людину (незалежно від того, має вона юридичну освіту чи ні) повноправним, соціально цінним членом суспільства та є його орієнтиром у різних життєвих ситуаціях, допомагають зіставляти свою поведінку з інтересами суспільства, мати чітку уяву про те, що заборонено, і те, що дозволено, знати засоби захисту своїх прав» [2, с. 138].

О. Жук констатує, що інформація стає «тим «ґрунтом», на якому формуються правові переконання і установки населення» [62, с. 64]. Важливою вважаємо тезу дослідника, що у трансформаційному суспільстві, яким є сучасне українське суспільство, правосвідомість залишається діалектично суперечливою: вона поєднує старі й нові цінності, де патерналізм і звичаї часто домінують над законом. Погоджуємося з визнанням автором того факту, що комунікаційна складова інформації забезпечує обмін правовими даними, де ефективність взаємодії прямо залежить від рівня правосвідомості комунікантів. Цей процес в Україні ускладнений розмиттям меж між правом і політикою: через схильність суспільства до емоційного сприйняття, правові явища часто стають об'єктом правової демагогії та політичних маніпуляцій [62]. Хоча технічна трансформація юридичної практики, так звана

діджиталізація судочинства, наразі супроводжується певними викликами та критикою щодо ефективності, розвиток е-демократії безпосередньо формує правосвідомість громадянина Суб'єкти вітчизняного інформаційного простору, зокрема органи державної влади та розробники державних цифрових сервісів, забезпечують інтегративну функцію права через створення інструментів на кшталт платформи «ВзаємоДія» та систем електронного судочинства [62, с. 67]. У процесі формування правосвідомості громадян, на нашу думку, заслуговує уваги також і діяльність державних інституцій та медіаплатформ, які впроваджують концепцію «цифрових прав», серед яких «Дія», «Детектор медіа», «Резерв+» тощо.

Аналізуючи діяльність ключових суб'єктів вітчизняного інформаційного простору, С. Горова визначає тенденції негативного впливу на формування правосвідомості українського народу [38]. Серед яких авторка виділяє поширення неправдивої інформації та контенту маніпулятивного характеру, що сприяє викривленню громадської думки через психологічний тиск і сугестивні методи. «Як правило, всі ці негативні прояви обумовлюються невідповідністю темпів правотворчої роботи до швидкості розвитку інформаційних технологій, повільним розвитком стратегії протистояння негативним проявам в інформаційній сфері, відсутністю належної виховної роботи серед громадян, що вже де-факто стали членами інформаційного суспільства, але де-юре цього статусу ще достатньою мірою не закріпили і в свідомості не зафіксували» [38, с. 175].

Відтак Н. Оніщенко критично оцінює сучасний національний інфопростір першого десятиріччя XXI століття та вважає деякий телевізійний контент правобезграмотним або навіть принципово шкідливими, наводячи, як приклади, колишні вітчизняні телепроєкти: «Вагітна в 16» та ток-шоу «Шустер лайф», де автори відверто толерують неприйнятні антиправові стереотипи, існування яких виправдовується необхідністю так званого соціального компромісу у суспільстві [151].

Отже, у межах вітчизняного інформаційного простору державні органи, медіа, громадські об'єднання та посадові особи постають як ключові суб'єкти правового виховання, чия правосуб'єктність реалізується через цілеспрямований вплив на

свідомість та інтелект людини. На думку К. Глущенко, специфіка взаємодії цих суб'єктів полягає у координації зусиль для здійснення правової інформованості – від прямої пропаганди та навчання до опосередкованого впливу через юридичну практику [36, с. 90]. Оскільки формування правосвідомості безпосередньо залежить від передачі та сприйняття інформації про право, вважаємо, що заклади освіти, медіаплатформи, індивідуальна діяльність блогерів мають стати визначальним джерелом правових знань, перетворюючи інформаційний простір на комунікаційне середовище, у якому взаємодія суб'єкта та об'єкта правового виховання формує здатність особистості адекватно оцінювати та реалізовувати правові явища.

Сучасний вітчизняний інформаційний простір інтегрує в собі освітню компоненту як фундаментальний майданчик для правової соціалізації, де суб'єкти правничої освіти та інституції, що впроваджують новітні медіатехнології, відіграють ключову роль у безперервному формуванні правосвідомості громадян. Погоджуємося з тезою І. Коршунової, що оскільки процес соціалізації триває протягом усього життя індивіда, активна участь суб'єктів інфопростору у створенні якісного соціокультурного середовища є необхідною для підготовки як фахівців-правників, так і пересічних членів суспільства [99, с. 21]. Вважаємо, що через постійну взаємодію особистості з джерелами правової інформації в цифровому полі забезпечується сталий розвиток людини як суб'єкта права, що робить інформаційно-освітній сегмент впливовим чинником трансформації суспільної правосвідомості.

Підсумовуючи викладене, зазначаємо, що складність структури сучасного інформаційного простору та різноманітність його суб'єктів вимагають перегляду традиційних підходів до розуміння впливу національної медіасфери на формування правосвідомості громадян. Це дає підстави для формулювання низки висновків:

1. Доведено, що сучасний інформаційний простір перестав бути лише технічним каналом передачі даних і перетворився на специфічне середовище взаємодії, де через обмін смислами та цінностями формується правовий світогляд особистості.

2. Встановлено правову колізію: чинне законодавство часто помилково розглядає ЗМІ як самостійних суб'єктів права. Проте аналіз наукових праць свідчить, що ЗМІ визнаються інструментом розповсюдження інформації (об'єктом права). Як правило,

ЗМІ не є автономними суб'єктами, оскільки зміст інформаційного продукту може визначатись поглядами власників медіа, а не діяльністю конкретних фізичних та юридичних осіб, які здійснюють редакційну політику та несуть відповідальність за поширення інформації.

3. Визначено, що серед суб'єктів вітчизняного інфопростору провідну роль відіграють не лише державні інституції та традиційні медіа, а й новітні цифрові платформи та лідери думок, діяльність яких визначає вектори правової соціалізації громадян.

4. Констатовано зміну парадигми споживання інформації: соціальні мережі та месенджери стають флагманами інфопростору. Це зумовлює необхідність розробки нових правових механізмів регулювання цифрового контенту, оскільки саме через ці канали сьогодні можливий найбільш інтенсивний вплив на правосвідомість.

Ці висновки підкреслюють, що формування високого рівня правосвідомості громадян України залежить від здатності держави збалансувати інтереси всіх суб'єктів інфопростору, забезпечивши відповідальність за якість інформаційного продукту.

3.3. Загрози та небезпеки правосвідомості людини в інформаційному просторі сучасної України.

З огляду на комунікативну природу правосвідомості, особливої гостроти набуває проблема про фундаментальну трансформацію її ціннісних детермінант під впливом факторів інфопростору. В умовах постправди, інформаційної надмірності та інформаційної війни у інфопросторі України можна визначити низку екзистенційних загроз та небезпек для правосвідомості громадян через спотворення правової дійсності, руйнацію довіри до державного та військового керівництва, виправдання агресії псевдоісторичними повідомленнями тощо. Відтак цей підрозділ присвячено аналізу деструктивних факторів, що загрожують нормативній, аксіологічній та регулятивній функціям правосвідомості особистості в інформаційному просторі України, провокують дезорганізацію суспільства, соціальні та політичні кризи.

Досліджуючи деструктивні чинники впливу на правосвідомість особистості в сучасному інформаційному просторі, вважаємо за доцільне чітко розмежувати загальні небезпеки та безпекові загрози. Пропонуємо під небезпеками для правосвідомості розуміти системні недоліки політичного устрою, законодавства, стану суспільства, особливості інформаційного простору, які здатні створювати потенційний деструктивний вплив на правосвідомість. Своєю чергою, загрози проявляються у безпосередніх діях, використанні механізмів та інструментів для спотворення правосвідомості.

Однією з небезпек для правосвідомості громадян України вважаємо недосконалість національної законодавчої бази у сфері інформаційного права, яка свідчить про формальне визнання на державному рівні необхідності правового регулювання інформаційного простору України. Цю позицію підтверджує наявність нормативно-правових актів, як-от: Закон України «Про Національну програму інформатизації» [183], Стратегія кібербезпеки України [199] а також конституційне закріплення інформаційної безпеки як найважливішої функції держави у ст. 17 Конституції України [97]. Проте на практиці реалізація цих законодавчих актів демонструє суттєвий дисбаланс. На наш погляд, чинні правові механізми захисту переважно зосереджені на технічній безпеці даних та інфраструктури, а також на кримінально-правовій протидії класичним формам кіберзлочинності. Водночас, питання захисту суспільної свідомості та правосвідомості від неправомірних когнітивних впливів та інформаційних маніпуляцій залишається на рівні загальних положень про права людини. За винятком норм, що стосуються наклепу чи образи, у національному праві відсутні специфічні механізми протидії когнітивним інформаційним загрозам. Ця ситуація формує очевидну правову прогалину у протидії впливам, які спричиняють деформації ціннісно-когнітивного ядра правової свідомості громадян України.

Потенційно небезпечним вважаємо тотальний та перманентний вплив окремих суб’єктів інфопростору, який поширюється на всі складові правосвідомості: когнітивну, ціннісно-емоційну та поведінкову. Згідно з позицією А. Луцького, правосвідомість слід розглядати як інтегративну систему: зміна одного елемента,

наприклад, рівня правових знань, неминуче спричиняє системні трансформації в інших компонентах: ціннісних орієнтирах або правовій поведінці [116]. Виходячи з цього, правосвідомість людини цифрової доби слід визначити як нову модифікацію традиційної правосвідомості, що є результатом формування ціннісно-правових настанов під впливом електронних комунікацій та правової рефлексії у мережевому інформаційному середовищі, яке характеризується транснаціональністю та відсутністю традиційних безпекових бар'єрів. Для визначення такої модифікації правосвідомості вважаємо доцільним використовувати поняття «медійна правосвідомість», конкретизоване у підрозділі 2.1 нашого дисертаційного дослідження. О. Макеєва справедливо констатує, що сьогодні людина підпадає під детермінуючий вплив процесів тотальної інформатизації та технологічного тиску, які, інтегруючись у суспільні відносини, стають ключовим чинником соціальних трансформацій. Такий вплив інфопростору нерідко має виражений негативний характер, зокрема в умовах російської агресії особливо активізувалися інформаційні атаки спрямовані на суспільну та індивідуальну правосвідомість. Тому розвинена правова свідомість є критично важливим засобом для ефективного захисту суб'єктів інформаційного простору [122, с. 58].

Думку про те, що сучасна соціальна формація кардинально відрізняється від попередніх експоненційним зростанням обсягів інформаційних потоків та технологічних засобів їхнього розповсюдження висловлює Т. Француз-Яковець та зазначає, що цей процес генерує нові правові та етичні колізії, зокрема посилює вплив на динаміку інформаційної культури та еволюцію інформаційного суспільства через процеси інтеграції та глобалізації. Дослідниця підкреслює, що інформаційна культура особистості базується на її інформаційно-правовій культурі, яка, своєю чергою, формується під безпосереднім впливом правосвідомості [213, с. 43].

Досліджуючи небезпеки для правосвідомості в сучасному інформаційному просторі варто нагадати, що мільйони громадян України перебувають у різних країнах світу внаслідок повномасштабної агресії РФ [253]. Така ситуація створює високий ризик для формування змін правосвідомості українських громадян. Відкритість до різнорідних правових культур та інформаційних потоків у країнах

перебування може спричинити суттєві трансформації правової свідомості – від асиміляції до правових норм іншої держави до правової дезорієнтації. Головною безпековою загрозою, на наш погляд, є потенційний безпосередній вплив пропагандистського проросійського контенту на правосвідомість цих громадян. Через відсутність ефективних фільтрів у міжнародному медіасередовищі, ворожа пропаганда може безперешкодно поширюватися через анонімні інформаційні канали та закриті групи, підриваючи легітимність української правової системи та створюючи підґрунтя для правового нігілізму та деформації ціннісних орієнтирів.

Про інформаційну війну, спрямовану на деформацію ціннісних орієнтирів, нівелювання морального духу, та трансформацію суспільної свідомості з метою її адаптації до імперських амбіцій РФ розмірковує А. Токарська та звертає увагу, що внаслідок втрати контролю над українськими частотами та вежами зв'язку в 2014 році окуповані РФ території України залишилися в інформаційній ізоляції без доступу до вітчизняного телебачення, це створило умови для деформації правосвідомості населення через трансляцію антиправових та антидержавних наративів [206, с. 79].

Ключовими небезпеками для правосвідомості громадян вважаємо також політичну заангажованість вітчизняних ЗМК, випадки викривлення правової реальності у медіапросторі, монополізацію інформаційного простору. Про перманентний характер небезпечних впливів на правосвідомість свідчить аналіз інформаційного простору України початку XXI століття, здійснений Ю. Калиновським, у якому констатовано наявність певних позитивних змін, проте водночас акцентовано увагу на низці тенденцій, які створюють ризики для правосвідомості громадян, якими визначаються політична заангажованість та прагнення до сенсацій, через які ЗМК спотворюють об'єктивне сприйняття правової реальності, підривають довіру до інститутів права, формуючи підґрунтя для правового скептицизму та дезорієнтації, що є критичними для функціонування правової держави [79, с. 250].

На жаль, у свідомості громадян України викриття фактів топ-корупції, неправомірних дій представників державних органів замість визнання дієвості антикорупційних структур та прояву демократичних змін, які сприяють зміцненню

ціннісного ядра правосвідомості, часто призводить до тотального скептицизму та зневіри у здатність держави забезпечити правопорядок, що деформує ціннісний каркас правосвідомості. Маніпуляції та сенсаційний контент викривляють фактичний стан правової дійсності, як наслідок, громадяни втрачають здатність адекватно рефлексувати на правові події та оцінювати власну правомірну поведінку, що, відповідно, спричиняє правову дезорієнтацію та правовий інфантилізм.

Показовим прикладом монополізації вітчизняного інфопростору з боку діючої влади є ситуація з національним телемарафоном «Єдині новини». Цей проєкт, започаткований як ключовий інструмент інформаційної безпеки та протидії пропаганді в умовах повномасштабної війни, став об'єктом гострої критики з боку громадянського суспільства [105]. І. Бурдига та А. Шепелева констатують, що домінування представників влади та непрозорість використання бюджетних коштів викликають сумніви щодо відповідності телемарафону демократичним стандартам, піднімаючи питання самоцензури та використання його як інструменту політичної лояльності, а не інформаційного захисту [25].

На нашу думку, такі спроби держави монополізувати національний інфопростір становлять загрозу деструктивного впливу на правову свідомість громадян, який здатен призвести до підриву довіри до державних і правових інститутів, посилюючи правовий нігілізм та відчуження від права. Спроба монополізації інфопростору з боку влади висвітлює складну внутрішню дилему філософсько-правового характеру: подолання дихотомії між необхідністю вільного розвитку інформаційного простору країни та необхідністю захисту національного інформаційного суверенітету. У загальному філософському контексті ця проблема постає як визначення сутності свободи та її меж у формі контролю та відповідальності у відповідних соціальних системах.

Як відомо, громадянська свідомість і правосвідомість є системно пов'язаними категоріями, причому правосвідомість виступає ключовою, спеціалізованою складовою громадянської свідомості. Саме тому вважаємо обґрунтованими визначені У. Ільницькою загрози та небезпеки, які деструктивно впливають на громадянську свідомість українців у національному інфопросторі та є руйнівними і для

правосвідомості громадян [67]. Серед загрозливих впливів У. Ільницька виокремлює внутрішні чинники, як-от: обмеження свободи слова, викривлення, спотворення чи замовчування інформації, несанкціоноване її поширення, а також пропагування у ЗМІ культу насильства та жорстокості. Зовнішніми ключовими чинниками загроз визначені інформаційна експансія та руйнівне інформаційне вторгнення з боку потужніших держав, використання ними дезінформації та непідконтрольних інформаційних потоків у національному медіапросторі України для розширення власного впливу [67, с. 31]. Через безпосередній вплив на ставлення людини до права загрозами для формування правосвідомості у національному інфопросторі ми вважаємо дезінформацію та фейки, технічні втручання та кібертероризм, ворожі ІО, спотворення правової реальності, трансляцію сумнівних медіаобразів, які спотворюють сприйняття права як цінності.

Слід визнати, що сучасний український інформаційний простір перестає бути лише середовищем комунікації, він постає стратегічною зоною ризику, що генерує значні безпекові загрози для правосвідомості громадян. В. Шугало у своєму дослідженні обґрунтовує виражений негативний потенціал впливу цифрових технологій на формування правосвідомості. До ключових деструктивних факторів, які безпосередньо загрожують цілісності правосвідомості, науковець відносить комерційну перенасиченість контенту, поширення фейкових новин та маніпулятивних наративів, замовну діяльність «інфлюенсерів» та організовані інформаційні напади [223]. Поділяємо думку автора та вважаємо, що такі фактори діють синергічно та призводять до системної ерозії правосвідомості, що проявляється у підриві довіри до права та спотворенню уявлень про правову дійсність.

Узагальнюючи результати досліджень загроз правосвідомості людини в інформаційному просторі сучасної України зазначимо, що дезінформація в них розглядається не просто як окремий феномен, а як ключовий складник ІО, різновидом яких є інформаційно-психологічні спеціальні операції (ІПСО), які є невід'ємною частиною сучасних війн. Згідно з доктринальними підходами НАТО, на які посилається Л. Компанцева, ІО це «скоординовані операції, метою яких є створення впливу на дії командування зі сторони ворога … шляхом викривлення інформації,

завдавання шкоди інформаційним процесам і, водночас, безпечного використання та захисту своїх даних та процесів» [8, с. 89–90]. Оцінка загроз для правосвідомості людини в інформаційному просторі сучасної України свідчить, що ІО є стратегічними інструментами, які безпосередньо впливають на ціннісно-нормативне поле українського суспільства, маючи потенційний руйнівний вплив на основи правосвідомості. Ворожі ІО ставлять за мету деформацію національного духовного простору та підрив довіри до державного курсу, що прямо загрожує легітимності правопорядку й провокує формування правового нігілізму.

Про вразливість інформаційного простору України через комплексну ІО, ініційовану Кремлем, спрямовану на підтримку ескалації конфлікту на сході України зазначав ще у 2014 році експерт Центру військово-політичних досліджень з питань інформаційної безпеки, представник групи «Інформаційний спротив» В. Гусаров [43]. Погоджуючись з думками експерта, додамо, що такі ІО становлять системну загрозу правосвідомості громадян шляхом поширення дезінформації, що має на меті делегітимацію української публічної влади та її військово-політичного керівництва, формування правового нігілізму через нав’язування поглядів про неспроможність держави керувати та приймати раціональні рішення, а також підрив довіри до міжнародного правосуддя через недієвість механізмів притягнення до відповідальності.

Сучасний інфопростір України характеризується високим ступенем децентралізації та складністю державного контролю, тому одним із запобіжників деформацій громадської свідомості постає правосвідомість громадянина, його моральні та ціннісні орієнтири, критичне мислення. В умовах розвитку інформаційного та мережевого суспільства О. Полтораков розглядає агресію Росії проти України як прояв «світової гібридної війни» з критично важливим інформаційно-комунікаційним виміром. Ключовим механізмом небезпечного впливу на свідомість громадян України у медіапросторі автор визначає стратегічні комунікації, які тлумачить як безперервний, системний процес передачі цільовій аудиторії підібраних даних (фактів, інтерпретацій) для формування бажаної «картинки» подій [171]. Поділяємо таке бачення та акцентуємо увагу на морально-

етичній відповідальності суб’єктів інфопростору України, оскільки використання ними дезінформації, навіть як контрзахід, може призвести до втрати довіри як всередині країни, так і серед міжнародних партнерів.

Н. Кутуза та Д. Тельпіс визначають дезінформацію як спеціально поширену неправдиву інформацію через будь-які канали комунікації, метою якої є викривлення реальності та корекція картини світу цільової аудиторії відповідно до потреб комунікатора чи замовника. Інші терміни: фейк, фейкові новини та несвідома дезінформація (імітація) – дослідниці вважають значно вужчими і розглядають як конкретні прийоми (або прояви) дезінформації. За визначенням авторок, фейк є емоційно насиченою неправдивою інформацією, поширюваною переважно в соціальних медіа для неадекватного опису світу; фейкові новини – це поширення неправдивої інформації під виглядом новин або ретрансляція фейків у медіа; тоді як несвідома дезінформація відрізняється ненавмисним характером поширення неправдивої інформації, що впливає на сприйняття аудиторії [106, с. 287].

Загрозливі наслідки фейкових повідомлень в інформаційному просторі сучасної України досліджує І. Мудра. Основна мета фейків, які, за визначенням науковиці, є інструментом інформаційної війни, полягає у підриві довіри, дезінформації, пропаганді, сіянні паніки та агресії, а також у спонуканні аудиторії до певних дій чи зміни усталеної думки, що безпосередньо шкодить правосвідомості, заснованій на факті та законі. Авторка класифікує фейкові повідомлення за такими критеріями – за методом поширення: масмедійні фейки та мережеві чутки; за формою: фотофейки, відеофейки, фейкові журналістські матеріали. Вона констатує, що різноманітні за формою та змістом фейкові повідомлення, активно циркулюють як у соціальних мережах, так і через традиційні ЗМІ. Замість прямої боротьби, ефективною тактикою проти них дослідниця вважає спростування неправдивої інформації або її висміювання, оскільки гумор, на її думку, є потужною зброєю та найкращим методом нейтралізації в умовах інформаційної війни [142].

На думку Г. Почепцова, який глибоко досліджує внутрішню природу дезінформації, фейків, неправдиві повідомлення поширюються у мережі значно швидше, ніж правда, оскільки вони більше відповідають очікуванням та спрощеним

уявленням людини про світ. Як наслідок, втрата розуміння реальності та потреба у системному спрощенні світу штовхає людей довіряти не лише фейкам і конспірології, а й вдаватися до різних магічних практик, навіть серед освічених верств населення, що демонструє глибоку кризу критичного сприйняття. На тлі колосального обсягу інформації, який людина фізіологічно не здатна перевірити, системна дезінформація, часто маскуючись під випадкові фейки та поширюючись керованими «тролями» через численні джерела («дисперсні комунікації»), створює у споживача ілюзію правдивості та підтримки його поглядів, адже «багато хто так говорить» [174]. На нашу думку, це робить традиційні методи підвищення медіаграмотності менш ефективними. Пересічний споживач не схильний самостійно перевіряти джерела чи читати спростування, що у підсумку руйнує раціональну основу правосвідомості, а також потребу у правових знаннях, заснованих на достовірних фактах і об'єктивній дійсності.

На підставі моніторингу публікацій у низці проросійських телеграм-каналів, за перший рік повномасштабного вторгнення Н. Кутузою та Д. Тельпіс пропонується авторська класифікація видів дезінформації РФ у війні проти України, що включає воєнну, соціальну, культурну та коаліційну дезінформацію [106]. Аналіз кожного зазначеного сегмента дезінформаційних впливів дозволяє дійти висновку про багатоаспектний характер загроз для правосвідомості людини: воєнна дезінформація підриває довіру до військового командування та законності бойових дій, породжує сумніви у правомірності використання сили для захисту держави, сприяє правовому нігілізму серед військовослужбовців та військовозобов'язаних; соціальна – дестабілізує внутрішній правопорядок, викликає соціальну напругу, масові заворушення, недовіру до правоохоронних органів, підриває готовність дотримуватися законів та рішень влади; культурна – підриває основи конституційних цінностей (суверенітет, унітарність), ускладнює формування єдиного правового простору; а коаліційна – дискредитує міжнародно-правову підтримку України, послаблює міжнародну довіру, формує відчуття ізольованості, знецінює боротьбу за міжнародне правосуддя та відповідальність агресора.

Кейс із затриманням громадян України, які були завербовані спецслужбами РФ через Телеграм для здійснення терактів, слугує тривожним індикатором деструктивного впливу на правову свідомість українців у інфопросторі та вимагає глибокого аналізу на кількох рівнях [168]. Вважаємо, що подібні факти демонструють не просто порушення правових норм, а глибоку екзистенційну та ціннісну дезорієнтацію індивідів, що проявляється як правовий інфантилізм та відображає сутнісну деформацію усвідомлення правової, моральної та національної відповідальності. Громадяни, шукаючи «легких заробітків» у соціальних мережах, імпліцитно редукують тяжкість державної зради, тероризму та співучасті у злочинах агресора до рівня квазіекономічної транзакції або ігрового перформансу в кіберпросторі. Надважливою постає проблема кризи правосвідомості, відсутності у індивідів стійкого імунітету до маніпуляцій та неусвідомлення особистої відповідальності перед державою. Означена проблема є викликом для правової системи та сучасної гуманітаристики (філософії права зокрема), вимагаючи не лише юридичної кваліфікації злочинів, але й глибинної превентивної роботи з відновлення ціннісного та правового фундаменту правосвідомості громадян України.

Деформація правосвідомості в умовах інформаційної війни переходить від індивідуального правового нігілізму до рівня загрози національній безпеці. Адже особа, яка втратила довіру до правової системи та має викривлене уявлення про право, стає вразливою мішенню для ворожої пропаганди. Г. Муляр підкреслює, що нормативна незавершеність та слабкість інституційних механізмів у сфері інформаційної безпеки створюють пряму загрозу для правосвідомості, через відсутність чітких правових фільтрів у інфопросторі та недосконаліть комунікаційної інфраструктури суспільна свідомість стає вразливою до деструктивних впливів, що нівелюють правові цінності та підривають внутрішню автономію особистості як суб’єкта права [145].

Загрозою для правосвідомості вважаємо також вплив антиправових медіаобразів та патернів, які транслюються масмедіа, через те, що «інформаційне суспільство виводить масмедіа на позицію провідного агента соціалізації особистості, включення її до правового дискурсу…» [6, с. 333]. На думку Г. Почепцова, якщо в

минулому людство часто застосовувало фізичну зброю для утвердження своєї правоти, то сьогодні домінує нейтральна, на вигляд, інформаційна та віртуальна зброя. Як віртуальну зброю автор розглядає масову культуру, зокрема телесеріали, які перебрали на себе роль книг і формують моделі світу для цілих поколінь [175]. З нашої точки зору, у контексті впливу на правосвідомість українців, серіали та кінофільми можуть містити приховані деструктивні меседжі та викривляти уявлення про національну ідентичність, право на самовизначення та територіальну цілісність, ностальгію за часами СРСР, що є прямою загрозою для формування правової ідеології.

У статті, присвяченій розгляду безпекових загроз для правосвідомості громадян України, нами, визначено, що найбільший деструктивний вплив на правосвідомість людини, з огляду на комунікативну природу правової свідомості, несе інформаційний контент. Наявність неперевіреної та маніпулятивної інформації безпосередньо впливає на ціннісні орієнтири та установки громадян щодо сприйняття права, посилюючи ризики їх деформації. Особливу небезпеку становить цифровий контент, створений користувачами соціальних мереж за допомогою технологій ШІ [5].

Здійснюючи аналіз безпекових загроз для правосвідомості в національному інфопросторі, Д. Куковинець акцентує увагу на трансформації соціальних медіамереж від демократичної комунікаційної платформи до простору, насиченого неперевіреною інформацією, стан якого вона слушно називає «редакційним вакуумом» із розмитими межами істини та фальші, що є фундаментальною загрозою для правосвідомості громадян [103]. Погоджуємося з думкою авторки про небезпеку для правосвідомості діпфейку – синтетично створеного за допомогою ШІ медіаконтенту.

Загрозливий вплив діпфейків на репутацію демократичних суспільств розглядають Д. Байман, Ч. Гао, К. Мезерол та В. Субрахманян [232]. Ця загроза є особливо небезпечною в інфопросторі України, оскільки діпфейк прямо скерований проти демократії, формування якої відбувається в умовах збройного та інформаційного протистояння агресії РФ. З нашої точки зору, використання діпфейків в інформаційному просторі України має глибокий деструктивний вплив як

на індивідуальну, так і на колективну правосвідомість: на особистісному рівні діпфейки створюють умови для суспільно небезпечної діяльності (шахрайство, кібербулінг, фальсифікація особистості), що криміналізує цифровий простір і викликає у жертв та суспільства загалом страх, недовіру до цифрового середовища та породжує правовий нігілізм, перешкоджаючи формуванню інформаційно-правової культури. На колективному рівні діпфейки руйнують суспільну злагоду через поляризацію думок, дискредитацію лідерів та спотворення правового й морального обґрунтування військових дій, що дозволяє легітимізувати війну та заколоти. Таким чином, діпфейки є прямим викликом здатності суспільства диференціювати правду від брехні, руйнуючи цілісність та стійкість правосвідомості.

Застереження американського дослідника Г. Халла про те, що сучасні соціальні мережі, зокрема Фейсбук, становлять фундаментальну загрозу для основ демократії, можна віднести і до інформаційного простору сучасної України. Автор вважає, що соціальні мережі активно руйнують «уявну спільноту» (спільне відчуття єдності та загальних інтересів, яке раніше формувалося медіа), створюючи «фільтрувальні бульбашки» через алгоритми персоналізації та мікромаркетингу. Всередині цих бульбашок користувачі отримують лише ту інформацію, яка відповідає попереднім переконанням, що робить індивідів надзвичайно вразливими до фейкових новин та цілеспрямованої дезінформації для посилення партійної та соціальної поляризації [236].

Загрози для правосвідомості також становлять технічні впливи та кібертероризм. Констатоване Т. Дунаєвою трикратне зростання кібератак в інфопросторі України у 2022 році, спричинене агресією РФ, має деструктивні наслідки [61, с. 173]. Кібератаки на критичну інфраструктуру та державні реєстри, випадки технологічного тероризму, що безпосередньо загрожують життю, створюють відчуття паніки та правової аномії у населення, стираючи межі між традиційним і цифровим терором.

Сучасна війна, де інформаційний простір України виступає як ключова арена протистояння, визначає критичну важливість аксіологічного та праксеологічного аналізу безпекових загроз, що виникають унаслідок впливу на правосвідомість.

Н. Оніщенко наголошує: «Глобальна кропітка просвітницька робота, підвищення загальнокультурного рівня та рівня правової культури, «загартування» правових емоцій, вироблення сталих стереотипів правомірної поведінки – аж ніяк не повний перелік кроків, необхідних для вдосконалення інформаційного правового середовища та санації інформаційного правового простору» [151, с. 23].

В. Панкратова розвиває попередню тезу та вважає правосвідомість «ключовим чинником національної стійкості» [160, с. 47], ефективність якої забезпечується через дотримання законів і стабільність правопорядку, довіру громадян до державних інституцій, громадянську активність і відповідальність населення та підтримку демократичних цінностей широкими верствами суспільства. Поділяємо думку авторки про те, що розвиток правосвідомості та правової культури постає стратегічним завданням держави у протистоянні внутрішнім і зовнішнім загрозам.

Отже, захист національного інфопростору від маніпуляцій є невід'ємним елементом забезпечення правового суверенітету та формування стійкої правосвідомості громадян України як основи правової держави. К. Остапко зазначає, що саме держава повинна забезпечити правове поле та ресурсний фундамент через розробку та адаптацію правової бази, фінансування програм з інформаційної безпеки та кіберзахисту, а також координацію та розбудову національної системи кібербезпеки [11]. Зі свого боку наголошуємо на необхідності розробки та імплементації національної стратегії, сфокусованої безпосередньо на захисті правосвідомості громадян від маніпулятивного впливу в інформаційному просторі.

На основі філософсько-правового аналізу загроз та небезпек правосвідомості людини в інформаційному просторі сучасної України, можна сформулювати наступні ключові висновки до підрозділу:

1. Сучасна епоха мережевого суспільства та гіперкомунікацій фундаментально трансформує не лише механізми формування правосвідомості, але й її структурну цілісність та якісні характеристики.

2. У інфопросторі України існують екзистенційні загрози для втрати правосвідомістю її ключової функції як внутрішнього, ціннісно-орієнтованого

регулятора соціальної поведінки, оскільки вона стає зовнішньо керованою або деформованою під впливом маніпулятивних наративів.

3. Небезпеки для правосвідомості у національному інфопросторі полягають у формальному характері законодавчої бази, неконтрольованому детермінованому впливі інформаційних потоків, спробах монополізації владою національного інфопростору, випадках викривлення реального правового буття у ЗМК, втрату контролю над інформаційними потоками на окупованих територіях та нерозвиненості механізмів захисту від деструктивних впливів на правосвідомість.

4. Ключовими загрозами правосвідомості визначено фейки та дезінформацію, ворожі ІО, технічні втручання та кібертероризм, трансляцію антиправових образів та патернів у масмедіа.

5. Визнання деструктивних тенденцій в інформаційному просторі диктує необхідність активної протидії. Це вимагає посилення ролі держави у забезпеченні інформаційного імунітету громадян та формування стійких моральних переконань, заснованих на загальнолюдських та демократичних цінностях, розвиненій інформаційній культурі та правовій медіаграмотності, які мають стати основою для стійкої правосвідомості нації.

Викладені положення поглиблюють розуміння важливості феномена правосвідомості як складової національної безпеки в умовах сучасних загроз та розробку ефективних механізмів її захисту. Подальші напрями досліджень у галузі визначення загроз та небезпек правосвідомості людини в інфопросторі сучасної України вбачаємо у детальному вивченні методів та наслідків деструктивного впливу соцмереж як безпосередньої правової загрози, що цілеспрямовано руйнує правосвідомість.

Висновки до розділу 3

У межах даного розділу доведено, що сучасний український інфопростір є не лише середовищем комунікації, але й постає у ролі визначального соціально-

правового чинника, який забезпечує формування уявлень про правові норми, ціннісні орієнтири і моделі соціально-правової поведінки.

В ході дослідження визначено, що ціннісні детермінанти сучасної правосвідомості українців формуються в умовах євроінтеграції, кризи довіри до державної влади та повномасштабної війни з РФ. З'ясовано, що аксіологічне ядро правосвідомості складають універсальні правові цінності: свобода, гідність, справедливість, відповідальність та комунікативна рівність. Відкритим залишається питання ієрархії індивідуальних та суспільних ціннісних детермінант у зв'язку з трансформаційним станом українського соціуму.

Також встановлено, що у вітчизняній суспільній правосвідомості наявні різноманітні ціннісні деформації, з яких найбільш небезпечними постають патерналізм, персоналістські стратегії поведінки, домінування утилітарних і матеріальних пріоритетів над принципами верховенства права. Доведено, що правосвідомість українського народу має дуалістичну природу – вона сформована під впливом західноєвропейської традиції поваги до права та особистої свободи та містить традиційні східні цінності колективізму та очікуванні державної опіки.

Окреслено коло суб'єктів вітчизняного інформаційного простору та розкрито їх роль у формуванні правосвідомості українців. В процесі дослідження виявлено, що сучасний інформаційний простір не може бути зведений лише до територіального середовища передачі даних, оскільки він є багаторівневою соціально-правовою системою, в межах якої відбувається постійна взаємодія суспільних смислів, цінностей та нормативних орієнтирів. Встановлено, що інформаційний простір України функціонує як стратегічний ресурс державності, оскільки саме в ньому відбувається становлення світогляду особистості, її правових установок та моделей соціальної поведінки. Доведено, що правосвідомість формується через влив інформаційного контенту, який у переважній більшості продукується медіа. Виявлено, що правосвідомість утворюється не стільки через офіційне ознайомлення громадян із законодавством, скільки через постійне споживання інформаційного контенту, який часто містить інтерпретації права, оцінки діяльності державних інститутів та емоційні соціальні наративи. Встановлено зміну підходу до споживання

інформації, де ключову роль відіграють соціальні мережі, месенджери та цифрові медіа, лідери думок. Зазначено, що виникає необхідність створення нових механізмів державного регулювання, які мають враховувати сучасний характер цифрового інформаційного середовища, де увага держави має концентруватися на переході від регулювання технічних каналів інформації до правового контролю діяльності суб'єктів інформаційної сфери та підвищення стандартів якості правового контенту.

Здійснено філософсько-правовий аналіз небезпек і загроз існуванню демократичної правосвідомості в інформаційному просторі України. Доведено, що сучасний інформаційний простір спричиняє трансформацію механізмів формування правосвідомості через посилення залежності від зовнішніх інформаційних потоків. Виявлено, що становлення правосвідомості може відбуватися не через власний морально-ціннісний вибір суб'єкта, а через нав'язані наративи, які підміняють та спотворюють уявлення про право.

Визначено основне коло загроз правосвідомості у інфопросторі, серед яких фейки та дезінформація, ворожі ІО, технічні втручання та кібертероризм та трансляція антиправових образів та патернів у масмедіа. Розглянуто особливості впливу ІО РФ, які спрямовані не лише на деморалізацію населення, але й на дискредитацію українських державних і правових інститутів, підрив довіри до правосуддя, справедливості та законності.

Констатовано, що в умовах воєнного стану виникають внутрішні когнітивні небезпеки, які пов'язані з прагненням держави до гіперконтролю над інформаційним простором, що може вступати у суперечність із демократичними стандартами свободи слова та прав людини. Отже, проблема захисту правосвідомості громадян постає як складна дилема між національною безпекою та гарантіями свободи. Зазначено, що інформаційна гігієна та медіаграмотність повинні стати невід'ємними складниками правової ідеології сучасної людини, як однієї зі складових її медійної правосвідомості. Держава має виступати не як монополіст інформації, а як модератор системи «цифрових прав», де критичне мислення громадянина є головним бар'єром проти маніпуляцій, спрямованих на деформації його правосвідомості.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та вирішення наукового завдання, яке полягає в отриманні нових наукових висновків стосовно сутності феномена правосвідомості людини як інтегративного складника філософсько-правової реальності. Акцент зроблено на визначенні теоретико-методологічних засад розвитку правосвідомості в умовах цифровізації, розкритті її сутнісних характеристик та комунікативної природи в умовах інформаційного суспільства, а також на виявленні глибинного впливу інформаційно-комунікаційних технологій та медіасередовища на ціннісно-правові переконання особистості як аксіологічного ядра правової свідомості. В результаті дослідження зроблено такі висновки.

1. Правосвідомість у сучасній філософсько-правовій думці еволюціонувала від статичної рецепції нормативних приписів класичного позитивізму до складного філософсько-правового феномена. Історико-філософська ретроспекція − від античних витоків природного права до концепцій Просвітництва − засвідчила, що правосвідомість є фундаментом суспільного договору. В сучасному науковому дискурсі вона постає не просто як сукупність знань про закон, а як онтологічна основа легітимності правової системи, що інтегрує ціннісні коди минулого з динамічними запитами інформаційної епохи.

2. Для дослідження правосвідомості як складної системи, що перебуває під постійним впливом інформаційних потоків та симулякрів, необхідним є застосування міждисциплінарного методологічного інструментарію, що поєднує індуктивний, дедуктивний, діалектичний, аксіологічний, герменевтичний та порівняльно-правовий, формально-юридичний та синергетичний методи. Теоретичний апарат дослідження дав змогу охарактеризувати поняття та явища, які впливають на формування правосвідомості людини, насамперед поняття «інформаційне суспільство», яке характеризується як новий етап соціотехнологічної еволюції, де головною умовою благополуччя постає знання та вільний доступ до інформації.

3. В інформаційному суспільстві правосвідомість набуває ознак «мережевості»: правові смисли формуються не ієрархічно (від держави до громадянина), а

горизонтально – у процесі дискурсивної взаємодії суб’єктів. Це створює нові форми правового буття, де межа між фізичним і цифровим правом стає прозорою. В умовах інформаційного суспільства правосвідомість набуває виразного інтерсуб’єктивного характеру. Вона перестає бути виключно індивідуальним когнітивним актом, трансформуючись у продукт публічного дискурсу. Ключовим стає принцип деліберативності − етичної та аргументованої правової комунікації, де суб’єкт виступає одночасно і адресатом, і творцем правових смислів. Відтак правосвідомість визначається не лише через лояльність до норм, а через комунікативну спроможність особистості до раціонального діалогу, критичного мислення та відповідальної участі у цифровому правовому полі. Легітимність правосвідомості в цифрову епоху забезпечується через раціонально-комунікативний дискурс, де правові норми сприймаються не як зовнішня нав’язана воля, а як результат інтерсуб’єктивного консенсусу щодо суспільних цінностей.

4. ЗМК виступають не тільки трансляторами інформації, а впливовими інструментами конструювання правових смислів. Вплив ЗМК має амбівалентний характер: з одного боку, вони сприяють правовому інформуванню; з іншого – здатні «імплантувати» деструктивні стереотипи та девіантні патерни поведінки через смислове наповнення та кумулятивний ефект повідомлень. Конкретизація сутнісних аспектів поняття «медійна правосвідомість», яке визначається як результат критичного осмислення правової інформації у медіасередовищі та специфічний сегмент правосвідомості, який реагує саме на цифрові та медійні впливи, доводить, що правосвідомість більше не існує автономно від інформаційного середовища, вона постає специфічною формою суспільної та індивідуальної правосвідомості, що формується під домінуючим впливом ЗМК та цифрових платформ.

5. ВР трансформує правосвідомість через особливості своєї природи, які проявляються в інтерактивності, анонімності та дистанційності. Отже, ВР створює новий онтологічний вимір буття, де практично відсутня межа між соціальним і цифровим світом. Віртуалізація соціальної взаємодії вносить зміни у сприйняття права, через що традиційні поняття юридичної науки потребують переосмислення з урахуванням особливостей впливу ВР на формування правосвідомості, який має

амбівалентний характер. Негативний ефект полягає в ігноруванні індивідом традиційних для соціального світу запобіжників правопорушень, як-от: мораль, відповідальність, закони, що обумовлює неправомірну поведінку індивіда. Натомість позитивний потенціал ВР проявляється в царині правової соціалізації та освіти, що полягає в активному розвитку дистанційного навчання, використанні імерсивних симуляцій у юридичній освіті, залученості до кіберспорту та інших аспектів соціального буття у ВР, які здатні допомогти отримати знання про право та досвід правової діяльності. Це дозволяє трансформувати абстрактні правові норми у внутрішні переконання людини, сприяючи формуванню розвиненої правосвідомості.

6. Деформації правосвідомості виникають під впливом багатьох чинників, з яких особливо значущими є психічні, освітні, економічні та політичні. В інформаційному просторі традиційні типи деформацій правосвідомості зазнають змін. Одним з деструктивних елементів у цьому контексті визначено симулякризацію прав людини – заміну реальних правових гарантій віртуальними образами («синтетичними правами»), що створюють ілюзію захищеності без фактичного соціального наповнення. Одним із нових видів деформацій правосвідомості постає «тіньова нормотворчість», що проявляється у створенні віртуальними спільнотами власних неофіційних правил (наприклад, практики «цифрового лінчування»), які часто суперечать офіційному правопорядку та ігнорують презумпцію невинуватості. Не менш соціально загрозливою формою деформації правосвідомості є професійне переродження правосвідомості юристів, яке супроводжується усвідомленим використанням юридичних знань для розробки маніпулятивних схем та корупційних практик у віртуальному просторі, що підриває довіру суспільства до правових інститутів. Шляхами подолання деформацій правосвідомості є розвиток державної правової політики, правового виховання та поширення правових знань у ЗМК.

7. Архітектоніка правосвідомості базується на засадничих аксіологічних детермінантах: справедливості, гідності, свободі та відповідальності, які визначають перехід права від суто інструментального механізму державного примусу до способу ціннісного самовизначення особистості. «Зрілість» правосвідомості визначається мірою кореляції позитивного права з внутрішніми моральними інтенціями суб’єкта.

Специфіка вітчизняної суспільної правосвідомості як складного інтегративного утворення розкривається у дихотомії західноєвропейського індивідуалізму та східних патерналістських переконань. Провідною детермінантою національного правового буття є етноментальний код, який зумовлює пріоритетність морально-етичних імперативів над формально-юридичними приписами. Проблема типологізації ціннісних детермінант правосвідомості полягає у складності визначення ієрархії індивідуальних та суспільних правових цінностей, протиставленні позитивістського та комунікативного підходів, перехідному стані українського суспільства.

8. Суб'єкти вітчизняного інформаційного простору мають трирівневу структуру: державні інституції, професійні медіа та глобальні цифрові системи. В умовах інформаційного суспільства держава втрачає монополію на інформаційний вплив, перетворюючись з прямого транслятора норм на одного з багатьох учасників мережевого діалогу. Зазначено, що більшість громадян споживає інформацію про право фрагментарно через соцмережі. У таких реаліях зростає роль нових суб'єктів впливу, серед яких лідери думок та медіаплатформи. Їхня діяльність може як сприяти правовій освіті, так і культивувати негативне ставлення до інститутів влади через емоційну та незбалансовану подачу фактів. Сьогодні ефективність формування високого рівня правосвідомості прямо залежить від усвідомлення соціальної відповідальності власників ЗМК та здатності суб'єктів медіа простору створювати якісний правовий контент. Окремої уваги заслуговує дослідження впливу ШІ на правосвідомість людини через те, що розвиток ШІ випереджає створення відповідного морально-правового поля. Взаємодія з інтелектуальними системами як «квазісуб'єктами» вимагає формування нових патернів правосвідомості, здатних критично оцінювати алгоритмізовані рішення та розрізняти межі відповідальності між людиною та машиною. ШІ може виступати як позитивний фактор формування правосвідомості людини, так і джерело деформацій та інструмент вчинення правопорушень.

9. Правосвідомість українців у період війни перебуває у стані інтенсивної трансформації, де питання національної безпеки та правової ідентичності набувають екзистенційного значення. Формування стійкої правосвідомості громадян України

залежить від здатності держави збалансувати інтереси суб'єктів інфопростору та забезпечити відповідальність за якість інформаційного продукту. Небезпекою для формування правосвідомості визначено ризик монополізації медіасередовища через державний гіперконтроль, що здатен призводити до правового нігілізму та відчуження громадян від права на якісну інформацію. Загрози деструктивного впливу на правосвідомість полягають у цілеспрямованому руйнуванні правової ідентичності за допомогою ІО, що експлуатують втому та страх населення, поширенні дезінформації, фейків та технологій діпфейків, які, створюючи «редакційний вакуум», руйнують здатність індивіда відрізняти правдиву інформацію від маніпуляції. Це призводить до специфічних деформацій правосвідомості: від «правового радикалізму» як прагнення позасудової розправи до «правової апатії» як втрати віри в силу міжнародного та національного права. Маніпулятивні технології в інфопросторі України, інспіровані РФ, застосовуються для «розриву зв'язку» між особистістю та державою в правосвідомості громадян, що є прямою загрозою національній безпеці. В умовах війни суспільна правосвідомість потребує державного захисту як складова інформаційного та духовного суверенітету. Протидія небезпекам та загрозам правосвідомості у інфопросторі вимагає формування «медійної правосвідомості», здатної протистояти маніпулятивним діям.

10. Правосвідомість людини в інформаційному суспільстві трансформується у складний інтелектуально-ціннісний фільтр, через який сприймається та конструюється правова дійсність. Інформатизація не лише розширює простір реалізації прав, а й створює нові антропологічні ризики – від втрати правової ідентичності у віртуальних світах до вразливості перед алгоритмічним маніпулюванням. Відтак правосвідомість перестає бути лише внутрішнім станом суб'єкта, перетворюючись на стратегічний ресурс забезпечення правопорядку та інформаційної безпеки держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко О. П. Права людини: глобальний та цивілізаційний контексти: дис. … д-ра філософії. Харків, 2024. 213 с.

2. Антошина І. В. Інформаційна функція права як основа правової інформованості в Україні. *Lexportus.* Одеса, 2017. № 1. С. 134–146.

3. Артикуца Н. В. Високоефективні методики фахової підготовки правників. *Вища освіта України у контексті інтеграції до Європейського освітнього простору*. Київ, 2007. С. 180–189.

4. Атаманова Н. В. Правова культура та її роль у формуванні правопорядку сучасної української держави. *Нове українське право.* 2022. № 1. С. 82–87.

5. Базаєв О. Д. Буття суспільної правосвідомості в інформаційному просторі України: сучасні світоглядно-ціннісні загрози. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2025. Т. 5. № 92. С. 286–292.

6. Базаєв О. Д. Особливості впливу засобів масової комунікації на правосвідомість сучасної людини. *Проблеми законності*. Харків 2025. Вип. 170. С. 321–337.

7. Базаєв О. Д. Правосвідомість як філософсько-правова категорія: історичні та сучасні інтерпретації. *Проблеми законності*. Харків. 2024. Вип. 167. С. 6–24.

8. Базові поняття стратегічних комунікацій стандарти на основі документів НАТО (англійсько-український та українсько-англійський словник) / Л. Компанцева та ін. Київ: Нац. акад. СБУ, 2019. 336 с.

9. Байрачна Л. К. Засоби масової комунікації як інструмент легітимації державної влади. Інформація і право. 2015. №3 (15). С.27–35.

10. Бандура О. О. Системні взаємозв’язки правових цінностей (загальний нарис) *Форум права*. 2011. № 2. С. 26–33.

11. Бебик В. М. Глобальне інформаційне суспільство: поняття, структура, комунікації. *Інформація і право*. 2011. № 1(1). С. 41–49.

12. Бех І. Д. Від волі до особистості. Київ: Україна–Віта, 1995. 220 с.

13. Бєлавіна Т. І. Соціально-психологічні чинники формування та деформації моральних, нормативних, правових поглядів у носіїв субкультури бідності. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: психологія*. 2020. Т. 31 (70). № 1. С. 11–20.

14. Бігун В. С. Ґустав Радбрух – видатний німецький філософ права. *Проблеми філософії права*. Т. II. 2004. С. 33–48.

15. Бігун В. С. Юридична герменевтика правосуддя (вибрані аспекти). *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 129–135.

16. Бова А. А. Зміст і структура правосвідомості населення України: автореф. дис. ... канд. соціол. наук. Київ, 2001. 19 с.

17. Богів Я. С. Правосвідомість як основа побудови правової держави. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2022. Вип. 33. С. 196–202.

18. Бойко Н. І. Методологічні засади дослідження юридичної аргументації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 16–19.

19. Болтівець С., Галушко О., Жуляєв В. Соціальна самореалізація правової культури молоді. *Social Work and Education*. 2022. 9 (1). С. 17–36.

20. Братковський В. М., Касаткін Ю. М. Дотримання прав людини і громадянина під час зняття інформації з електронних комунікаційних мереж. *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період*: матеріали наукового семінару. Львів, 2024. С. 28–30.

21. Бровко Н. І. Аналіз феномену правосвідомості людини у філософсько-правовій думці. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1. С. 73–79.

22. Бровко Н. І. Категорія правосвідомості в поглядах філософів Античності: філософсько-правовий аналіз. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2018. Т. 29 (68). № 1. С. 97–100.

23. Булецька С. Б. Віртуальна реальність та доповнена реальність та її здатність впливати на особисті немайнові права особи. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право.* Ужгород, 2025. Вип. 87, ч. 1. С. 184–194.

24. Буньківська О. В. Інформаційний простір: соціокультурна сутність, стан та проблеми функціонування в Україні: автореф. дис. … канд. культурології. Київ, 2009. 22 с.

25. Бурдига І., Шепелева А. Вічний телемарафон: навіщо Київ витрачає сотні мільонів. Deutsche Welle. 29.10.2024 р. URL: https://www.dw.com/ru/vecnyj-telemarafon-zacem-kiev-tratit-sotnimillionov/a-70627394 (дата звернення: 17.11.2025).

26. Бурдоносова М. А. Генеза справедливості як основоположного принципу права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 2. С. 4–7.

27. Бурдоносова М. А. Правовий ідеалізм як форма деформації правової свідомості. *Dictum factum.* Київ, 2020. № 3(8). С. 69–74.

28. Бурега В. В. Інформаційний простір: сутність, зміст і функції. *Габітус.* Одеса, 2020. Вип. 16. С. 11–15.

29. Ваганова О. В. Роль засобів масової комунікації у процесі глобалізації: дис. … канд. політ. наук. Київ, 2002. 210с.

30. Волинець В. О. Віртуальна реальність: поняття та сутність. *Питання культурології*. Київ, 2014. Вип. 30. С. 35–41.

31. Гавриловська К. П. Амбівалентність масової правової свідомості. *Психологічні перспективи*. Луцьк. 2001. Вип. 1. С. 37–44.

32. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.

33. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія Духу: електрон. вид. / пер. з нім. Харків: Фоліо, 2019. 620 с.

34. Герасіна Л. М., Погрібна В. Л. Позиція правового інфантилізму як деформація правосвідомості українського соціуму. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» Серія: Політологія*. Харків, 2016. Вип. 2 (29). С. 219–222.

35. Гетьман А. П., Данильян О. Г. Демократична правосвідомість: комунікативно-дискурсивний підхід. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. № 3(13). С. 3–13.

36. Глущенко К. В. Правове виховання як фактор формування правосвідомості та правової культури. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*. 2010. Вип. 10. С. 87–92.

37. Гоменюк З. П. Концепція правової держави Б. Кістяківського: філософсько-правові виміри: дис. …канд. юрид. наук. Львів, 2017. 216 с.

38. Горова С. В. Розвиток особи в процесі суспільної інформатизації і трансформації соціокомунікаційних функцій бібліотек: дис. … д-ра наук із соціальних комунікацій. Київ, 2020. 457 с.

39. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ: Атіка, 2007. 432 с.

40. Грищук О. В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: Компанія ВАІТЕ, 2019. 416 с.

41. Гудима Д. А. Людина правова та юридична: спроба антропологo-герменевтичного аналізу. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 276–283.

42. Гуйван О. П. Суб'єкти інформаційних правовідносин. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2018. Том 29 (68) № 2. С. 19–24.

43. Гусаров В. Кремль розпочав нову інформаційну операцію проти України. *Детектор медіа.* 4 Вересня 2014 р. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2025/10/06/8001418/https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/11351/2014-09-04-kreml-rozpochav-novu-informatsiynu-operatsiyu-proty-ukrainy-ekspert/ (дата звернення: 14.12.2025).

44. Даниленко К. О. Віртуальна реальність. *Матеріали 82-ої Міжнародної студентської наукової конференції ХНАДУ*. Харків, 2020. С.14–22.

45. Данильян О. Г. Особливості організації та управління правовим вихованням у перехідному суспільстві. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. № 3 (13). С. 112–117.

46. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Діалектична єдність інформаційних прав та інформаційної свободи: до усвідомлення. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* 2017. № 1 (32). С. 5–15.

47. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Інформатизація як атрибут інформаційного суспільства: від ретроспекції до сучасної рефлексії. *Інформація і право.* 2022. № 1 (40). С. 9–20.

48. Данильян О. Г., Петришин О. В. Демократична правосвідомість: ознаки, передумови становлення та тенденції втілення в українському соціумі. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2010. № 5. С. 61–72.

49. Даніл'ян В. О. Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально-філософський аналіз): монографія. Харків: Право, 2008. 184 с.

50. Дворкін Р. Серйозний погляд на права. Київ: Основи, 2000. 519 с.

51. Дзьобань О. П. Засоби масової комунікації у культурі суспільства постмодерну. *Інформація і право*. 2011. № 3 (3). С. 93–101.

52. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальна реальність: метафізичний сенс. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків, 2012. №2 (12). С. 97–104.

53. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Віртуальні комунікації: до проблеми філософського осмислення сутності. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків, 2015. № 3 (26). С. 7–19.

54. Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Правовий дискурс справедливості як віртуальна реальність права. *Інформація і право*. Київ, 2013. № 2. С. 5–16.

55. Дзьобань О. П., Яроцький В. Л. Герменевтичний метод у сучасних цивілістичних дослідженнях: до питання про доцільність застосування. *Інформація і право*. 2017. № 2(21). С. 5–12.

56. Дмитрієнко І. В., Дмитрієнко Ю. М. Суперечності та протиріччя української правової свідомості та культури. *Форум права*. 2012. № 2. С. 205–220.

57. Дмитрієнко Ю. М. Чому українська правова свідомість – українська? *Держава і право*. 2009. Вип. 44. С. 699–707.

58. Дмітрієва О. І. Формування правосвідомості старшокласників з порушеннями слуху: монографія. Кам'янець-Подільський. 2018. 172 с.

59. Дубняк К. А. Інформаційний простір: структура та функціональні параметри. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. 2015. № 4. С. 21–25.

60. Дудченко В. В. Про герменевтичний підхід до права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 45. С. 11–16.

61. Дунаєва Т. Є. Кіберзлочинність та кібертероризм як загрози національній безпеці України і інформаційній сфері. *Національна безпека України в умовах інформатизації та глобалізації суспільних процесів: сучасні загрози та кримінально-правове регулювання: матеріали* VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 трав. 2023 р.). Харків, 2023. С. 172–174.

62. Жук О. Є. Тенденції інноваційного розвитку інформаційної складової правової культури: теоретико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права. Теорія та історія держави і права. Філософія права. 2020.* №4. С. 64–68.

63. Забзалюк Д. Генеза наукового бачення дефініції «правова свідомість». *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2020. Вип. 24. С. 111–118.

64. Землюк В. Етнопсихологічні й етнополітичні особливості ідентичності українців. *Наукові записки ІПіЕНД НАН України*. 2007. Вип. 34. С. 93–110.

65. Іванов В. Ф. Порядку денного теорія. *Велика українська енциклопедія*. URL: https://vue.gov.ua/ Порядку денного теорія (дата звернення: 13.10.2025).

66. Івасюк В. В. Ціннісний зріз правової системи сучасної держави та суспільства. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. Дніпро, 2024. № 6. С. 3–8.

67. Ільницька У. В. Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. *Політичні науки*. Львів, 2016. Вип. 2. № 1. С. 27–32.

68. Імас Є. В., Пижов О. М. Кіберспорт як новітня сфера зайнятості та економічного розвитку. *EU labor law: decent work and expansion of institutional capacity for sustainable development*. 2023. P. 97–123.

69. Інніс Г. А. Імперія та зв'язки. Лондон: Видавництво Оксфордського університету, Амен-Хаус, ЕС 4, 1950. 219 с.

70. Інніс Г. А. Упередженість комунікації. Торонто: Вид-во Уні-ту Торонто, 1951. 234 с.

71. Ісаєва(Яценко) Н. Ю. Громадянське суспільство і громадянська свідомість у сучасному світі. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури.* 2021. Т. 13. №2. С. 35–41.

72. Калиновський Ю. Суспільна правосвідомість у державотворчому процесі України. *Вісник КНТЕУ*. 2016. № 2. С. 30–40.

73. Калиновський Ю. Ю. Комунікативно-дискурсивна парадигма у сучасних політичних дослідженнях. *Сучасне суспільство*. 2012. Вип. 2. С. 12–18.

74. Калиновський Ю. Ю. Особливості виникнення та загальні характеристики тоталітарної правосвідомості. *Гілея: науковий вісник*. Київ. 2011. Вип. 46. С. 398–405.

75. Калиновський Ю. Ю. Особливості реалізації соціальної справедливості у правовому суспільстві. *Гілея: науковий вісник*. 2013. Вип. 74 (№ 7). С. 172–175.

76. Калиновський Ю. Ю. Парадигмальні виміри правосвідомості українського суспільства: монографія. Харків: Майдан, 2012. 346 с.

77. Калиновський Ю. Ю. Правове виховання як механізм розвитку правового суспільства в Україні. *Вісник НЮАУ ім. Я. Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. № 3(13). С. 134–139.

78. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія: автореф. дис. … д-ра філос. наук. Харків, 2010. 37 с.

79. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія. Харків: Право, 2008. 288 с.

80. Калиновський Ю. Ю. Природа та сутність правосвідомості «віртуального натовпу». *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* Харків, 2011. № 8. С. 78—85.

81. Калиновський Ю. Ю. Становлення демократичної правової культури в Україні: конституційний аспект. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2010. № 3. С. 125–130.

82. Калиновський Ю. Ю., Жданенко С. Б. Комунікативно-символічна природа суспільної свідомості. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2009. №1. С. 66–72.

83. Калиновський Ю. Ю., Кальницький Е. А. Особливості впливу інтернет-комунікації на суспільну правосвідомість. *Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПІ»*: *зб. наук. пр. Темат. вип.: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства*. Харків, 2011. № 30. С. 95–100.

84. Кант І. Критика чистого розуму / пер. з нім. І. Бурковський. Київ: Юніверс, 2000. 501 с.

85. Карпенко О. «Вікно Овертона» як маніпулятивний механізм трансформації суспільних цінностей. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури та мистецтв. Культурологія*. 2019. № 1. С. 51–54.

86. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. Пер. з англ. Видавництво «Ваклер», 2007. 304 с.

87. Климнюк В. Є. Віртуальна реальність в освітньому процесі. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.* Харків, 2018. № 2. С. 207–212.

88. Клімова Г. П. Правовий нігілізм як форма деформації правосвідомості. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2013. № 5. С. 105–112.

89. Кобко-Одарій В. С. Правова природа штучного інтелекту: проблема визначення правосуб'єктності та юридичної відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 30–33.

90. Коваленко Л. П. Суб'єкти інформаційних правовідносин. *Вчені записки Таврійського Національного Університету ім. В. І. Вернадського. Юридичні науки*. 2012. Т. 25 (64). №2. С. 376–379.

91. Коваленко Н. Ю. Правова природа правосвідомості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 6–1 (1). Т. 1. С. 40–43.

92. Коваль А. Ш. Психологічні аспекти впливу засобів масової комунікації на свідомість громадян: безпека та збиток. *Наука і освіта*. 2015. №11–12. С. 56–60.

93. Ковальова Г. П. Правове суспільство як об'єкт філософсько-правового дискурсу. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2013. № 2. С. 159–166.

94. Ковальський В. С. Теорія функцій права. Введення. *Юридична Україна*. 2020. № 2. С. 6–13.

95. Козирєв М. П. Чинники та форми деформації правосвідомості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2016. № 2. С. 197–206.

96. Конвенція про статус біженців. від 16.12.1966.№ 995_011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text.

97. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0B2%D1%80#Text (дата звернення: 27.04.2026).

98. Король К. М. Правова ідентичність та її вплив на формування сучасної європейської держави. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 3. С. 14–17.

99. Коршунова І. М. Формування правосвідомості студентів у системі юридичної освіти. *Право і суспільство*. 2015. №6. С. 19–26.

100. Костицький М., Кушакова-Костицька Н. Філософські проблеми правотворчості. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. Т. 1 № 27. С. 7–15.

101. Кривцова І. С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2008. 22 с.

102. Кудряченко А. І., Мартинов А. Ю. Глобальні виміри зовнішньої політики Німеччини (2005 – 2021 рр.) : калейдоскоп подій: монографія. Київ. 2022. 563 с.

103. Куковинець Д. О. Використання технології deepfake для створення та поширення зображень порнографічного характеру: до питання кримінально-правової заборони. *Національна безпека України в умовах інформатизації та глобалізації суспільних процесів: сучасні загрози та кримінально-правове регулювання:* матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 трав. 2023 р.). Харків, 2023. С. 223–232.

104. Куксенко С. І. Правосвідомість і життєві цінності українського суспільства та європейських демократій. *Вісник Чернівецького факультету НУ «ОЮА»*. 2020. Вип. 1. С. 3–7.

105. Куляс І. Моніторинг телемарафону «Єдині новини» й ефіру Першого каналу Суспільного за 9–10 грудня 2025 року. *Детектор медіа.* 16 грудня 2025 р. URL: https://detector.media/shchodenni-telenovini/article/246364/2025-12-16-monitoryng-telemarafonu-iedyni-novyny-y-efiru-pershogo-kanalu-suspilnogo-za-910-grudnya-2025-roku/ (дата звернення: 16.12.2025).

106. Кутуза Н. В., Тельпіс Д. М. Дезінформація як складник ІПСО в мегадискурсі: маніпулятивний аспект (на прикладі російсько-української війни періоду повномасштабного вторгнення). *Записки з українського мовознавства*. 2023. № 30. С. 282–292.

107. Куцик А. Ю. Людина в інформаційному просторі соціальних мереж та месенджерів: дис. … д-ра філос. наук. Луцьк, 2021. 198с.

108. Кушакова-Костицька Н. В., Сердюк І. В. Інформаційне суспільство: сутність та основні концептуальні підходи. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1. С. 139–153.

109. Кушнарьов С. В. Вплив засобів масової інформації на формування правосвідомості неповнолітніх: зарубіжний та вітчизняний досвід. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2009. № 2. С. 24–31.

110. Лавринович Л. Б. Часопросторовий континуум інформаційної доби (комунікативний аспект). *Наукові записки [Національний університет «Острозька академія»]. Серія: Культура та соціальні комунікації*. 2010. Вип. 2. С. 85–90.

111. Лаже О. В. Особливості функціонування засобів масової комунікації як агента соціалізації особистості. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2014. Вип. 61. С. 127–132.

112. Ланде Д. В., Фурашев В. М. Інформаційне та соціально-правове моделювання: посібник / за заг. ред. Д. В. Ланде. Київ-Одеса: Фенікс, 2021. 276 с.

113. Литвиненко О. В., Бінько І. Ф., Потіха В. М. Інформаційний простір як чинник забезпечення національних інтересів України: монографія. Київ: ІМВКУ ім. Т. Шевченка, 1998. 145 с.

114. Лобода Ю. П. Категорія «правова традиція українського народу» у дискурсивному пізнанні сучасної правової системи. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2009. С. 90–100.

115. Ломака В. С., Яковюк І. В. Феномен інтерактивних соціальних медіа та їх вплив на розвиток політичної та правової свідомості суспільства. *Журнал східноєвропейського права.* 2024. № 129. С. 7–18.

116. Луцький А. І. Правосвідомість юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 50–60.

117. Луцький А. І. Вплив правової ідеології на правосвідомість. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2016. № 2. С. 10–16.

118. Макаренко Л. Методологічні підходи до визначення поняття й сутності правових цінностей. *National legal journal: theory and practice*. 2019. С. 10–15.

119. Макарова О. В., Галенко Т. М. Деякі аспекти форм деформації правової свідомості. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18. Право*. 2018. Вип. 33. С. 25–29.

120. Макеєва О. М. Засоби масової інформації як суб'єкти правової комунікації. *Юридичний вісник. Теорія держави і права, міжнародне право.* Київ, 2019. № 1. С. 30–36.

121. Макеєва О. М. Поняття і сутність правової комунікації в сучасному інформаційному просторі. *Юридичний вісник*. 2017. № 3(44). С. 35–41.

122. Макеєва О. М. Правова свідомість в умовах розвитку інформаційного суспільства. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2021. Вип. 4(61). С. 54–60.

123. Макеєва О. М., Грищук М. М. Ціннісно-правові засади інформаційного суспільства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №4. С. 32–35.

124. Максименко О. О. Концепція ноосфери у працях В. І. Вернадського та П. Тейяра де Шардена. *Актуальні проблеми психології.* Київ, 2005. Вип. 4. Т. 7. С. 222–228.

125. Максимов С. І. Кантівський проект правового суспільства і нові демократії. *Проблеми філософії права.* 2006–2007. Том IV–V. С. 17–23.

126. Максимов С. І. Правова реальність як предмет філософського осмислення: автореф. дис... д-ра юрид. наук. Харків, 2002. 40 с.

127. Мальований О. О., Абушова Б. С. «Вільне радіо і телебачення тисячі пагорбів» як фактор геноциду в Руанді у 1994 році. *Вісник аграрної історії*. 2023. № 43–44. С. 267–273.

128. Мануйлов Є. М. Соціальна відповідальність особистості у правовій державі. *Вісник НЮУ ім. Я. Мудрого*. *Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2013. № 4 (18). С. 3–8.

129. Марусяк Т. С. Деформації правосвідомості: типологія та межі норми. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2013. Вип. 4 (20). С. 62–67.

130. Марущак А. І. Поняття суб’єктів інформаційних правовідносин та їх класифікація. *Правова інформатика*. 2006. № 4 (12). С. 44–48.

131. Матвєєва Ю. І. Визначення права та визначеність закону. *Наукові записки НаУКМА: Юридичні науки*. 2016. Т. 181. С. 47–49.

132. Матвєєва Ю. І. Подвійна природа права, юридична визначеність і коректність (справедливість) права. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2021. Т. 8. С. 34–41.

133. Медіаспоживання 2025. URL: https://mmr.ua/news/trends/yak-zminylosya-mediaspozhyvannya-v-ukrayini-u-2025-roczi-doslidzhennya-gradus/ (дата звернення: 12.06.2026).

134. Мелкевік Б. Перетворення права: погляд з позиції комунікативної теорії. *Вісник НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2020. № 4 (47). С. 35–46.

135. Мельник М. Проблема деформацій правосвідомості у вітчизняній філософсько-правовій думці кінця XIX – початку XX ст. *Актуальні проблеми правознавства*. Тернопіль, 2019. Вип. 4. С. 16–21.

136. Мельничук Ю. І. Комунікативна раціоналізація та дискурсивні процедури обґрунтування норм. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 474–476.

137. Мірковець Д. М. Методологія дослідження контрольно-наглядової діяльності на досудовому розслідуванні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. № 2. Т. 5, Ч. 2. С. 103–107.

138. Міхайліна Т. В. Правова освіта та правове виховання: аспекти співвідношення у процесі формування правосвідомості. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2017. Вип.3. С. 17–20.

139. Міхайліна Т. В. Правосвідомість: дискусійність базових характеристик у сучасній юридичній доктрині. *Науковий вісник УжНУ*. 2019. С. 15–18.

140. Міщенко А., Теремко, В. Вплив медіа на формування довіри громадян до влади в період війни. *Український інформаційний простір.* Київ, 2023. № 1 (11). С. 301–312.

141. Морська Н. Л., Ювсечко Я. В., Вербовський І. А. Роль правової освіти у формуванні правосвідомості та правової культури громадян України. *Наукові інновації та передові технології. (Серія «Управління та адміністрування», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка»)*. 2023. № 14 (28). С. 983–993.

142. Мудра І. М. Поняття «фейк» та його види у ЗМІ. *Теле – та радіожурналістика.* Львів, 2016. Вип. 15. С. 184–188.

143. Муж В. В. Правосвідомість: теоретичні аспекти поняття. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2016. № 837. С. 297–303.

144. Муж В. В. Соціальні умови формування колективної правосвідомості. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Серія: Юридичні науки.* 2015. № 825. С. 179–184.

145. Муляр Г. В. Інформаційно-правове забезпечення інформаційної безпеки під час дії правового режиму воєнного стану в Україні. *Наслідки вторгнення Російської Федерації в Україну: правовий аспект:* Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 26 жовтня 2023р. Київ: ДУІТ, 2023. С. 536–539.

146. Мурадян Н. С. Віртуальна реальність як нове середовище формування правосвідомості. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. Одеса, 2023. № 1. С. 66–72.

147. Мусійчук Н. І., Слободянюк А. В. Засоби масової комунікації як спосіб поширення інформації. *Матеріали LII науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ*, *Вінниця, 21–23 червня* 2023 р. 2023. С. 1223–1225.

148. Напиральська О. І. Вплив засобів масової комунікації на формування злочинної поведінки молоді: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2010. 20 с.

149. Нестеренко О. М. Аналіз особливостей деформації правової свідомості у професійному середовищі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція».* Одеса, 2017. № 25. С. 10–12.

150. Новіков Д. О., Жукова А. І. Правова герменевтика у методології досліджень та юридичній аргументації науки трудового права та права соціального забезпечення. *Нове українське право*. 2021. № 4. С. 151–156.

151. Оніщенко Н. Інформаційно-правовий простір: проблеми формування, розвитку, аналіз позитивних і негативних впливів на правосвідомість суспільства та особистості. *Віче.* Київ, 2012. № 17. С. 20–23.

152. Орденов С. С. Глобалізаційні трансформації правової свідомості суспільства: соціально-філософський аспект. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2016. 237 с.

153. Оржинська Є. Використання загальнонаукових методів у слідчій практиці. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 272–276.

154. Остапко К. С. Основні тенденції забезпечення інформаційної безпеки держави. *Національна безпека України в умовах інформатизації та глобалізації суспільних процесів: сучасні загрози та кримінально-правове регулювання:* матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 11 трав. 2023 р.). Харків, 2023. С. 288–291.

155. Павлишин О. В. Політико-правові феномени як об’єкти філософсько-правової рефлексії (семіотичний підхід). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 4(97). С. 149–159.

156. Павлюк Р. О. Концепції дослідження теорії віртуальності у педагогічній науці. *Освітологічний дискурс.* Київ, 2014, № 2 (6). С. 152–163.

157. Паздерська Р. С., Марковець О. В. Визначення контенту та стратегій підвищення його ефективності у віртуальних спільнотах. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. Вінниця, 2021. №3. С. 69–77.

158. Пампура М. В. Основні напрямки подолання деформації правової свідомості в Україні. *Європейські перспективи*. Львів, 2017. № 1. С. 24–30.

159. Панкратова В. Електронна участь як засіб підвищення рівня правосвідомості громадян. *Юридичний вісник*. 2024. № 6. С. 111–117.

160. Панкратова В. О. Правосвідомість громадян як чинник забезпечення національної стійкості в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2026. №1. С. 46–50.

161. Панченко О. О. Кантівські погляди на право та мораль як складові верховенства права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. Розд. 12. Філософія права. № 2. С. 426–429.

162. Пархоменко Н. М., Тимошенко В. І. Детермінанти та наслідки деформації індивідуальної правосвідомості за негативних умов сучасного світу. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2024. Вип. 81: ч. 1. С. 81–87.

163. Пахнін М. Л. Засоби масової комунікації та засоби масової інформації: співвідношення понять. *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип. 8. С. 65–71.

164. Печеранський І. Телебачення як сучасний фактор культурогенезу: осмислення в термінах теорії культивації. *Питання культурології.* Київ, 2023 № 42. С. 229–242.

165. Пєтков С. В., Іванов І. Є. Суб'єкти та об'єкти інформаційного забезпечення діяльності Національної поліції України. *Юридична наука. Адміністративне право. Фінансове право. Інформаційне право.* 2020. № 9 (111). С. 65–72.

166. Пижов О. М., Гончаренко Є. В. Формування системи правових компетентностей фахівців у сфері фізичної культури і спорту. *Юридичний науковий електронний журнал.* Запоріжжя, 2025. №4. С. 43–47.

167. Пилипишин П. Б. Розкриття сутності людини як стержень індивідуалістичної концепції у філософії права Іммануїла Канта. *Право і суспільство*. Дніпро, 2021. № 1. С. 15–20.

168. Погорілов С. Польща передала Україні неповнолітнього агента РФ, який готував теракти з території ЄС. *Українська правда*. 6 жовтня, 10:58 УП. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2025/10/06/8001418/ (дата звернення: 11.12.2025).

169. Погосян М. А. Визначення поняття «правова комунікація правоохоронних, правозахисних та судових органів»: теоретико-методологічний аналіз. *Право і суспільство*. 2020. № 4. С. 22–28.

170. Подковенко Т. Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4 (8). С. 10–14.

171. Полтораков О., Рахімов В., Ніколайчук Д. Щодо ролі та місця стратегічних комунікацій в умовах російсько-української війни. *Сучасні соціокультурні трансформації: медіа, мова, комунікації*: зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 15 лютого 2024 р.). Київ, 2024. С. 46–48.

172. Поляков І. І. Правовий нігілізм і правовий ідеалізм: поняття й форми вираження. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2009. Вип. 49. С. 503–511.

173. Попсуєнко Л. О., Капустіна Н. Б. Комунікативна філософія права: аналіз основних ідей. *Конгрес міжнародного та європейського права:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 19 квіт. 2019 р.). Одеса. 2019. С. 17–21.

174. Почепцов Г. Фейки і дезінформація: що далі? *Детектор медіа.* 5 Серпня 2018 р. URL: https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/21580/2018-08-05-feyky-y-dezynformatsyya-chto-dalshe (дата звернення: 16.12.2025).

175. Почепцов Г. Фейки та дезінформація як маніпулятивний інструментарій. *Детектор медіа.* URL: https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/21688/2018-08-26-feyky-y-dezynformatsyya-kak-manypulyatyvnyy-ynstrumentaryy/ 26 Серпня 2018 р. (дата звернення: 16.12.2025).

176. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін.; за ред. акад. В. Я. Тація, акад. А. П. Гетьмана, проф. О. Г. Данильяна. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2013. 440 с.

177. Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції : монографія/ за наук. ред. Ю. П. Битяка та О. Г Данильяна. Харків: Право, 2010. 384 с.

178. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. Харків: Право, 2009. 352 с.

179. Предместніков, О. Г., Любченко, С. О., Пугач, Д. О. Правове регулювання deepfake-технологій: виклики для інформаційної безпеки. *Український політико-правовий дискурс.* 2026. (23). С. 1–18.

180. Приходько А. А., Кравцова М. О. Деформація правосвідомості працівників Національної поліції: причини виникнення й шляхи подолання. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 1 (70). С. 219–225.

181. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2567-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (дата звернення: 29.04.2026).

182. Про медіа : Закон України від 13.12.2022 № 2849-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text (дата звернення 17.06.2026).

183. Про Національну програму інформатизації : Закон України від 01.12.2022 р. № 2807-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text (дата звернення: 27.04.2026).

184. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 р. №2163-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text (дата звернення: 27.04.2026).

185. Проценко Д. В. Розвиток законодавства України у сфері регулювання діяльності ЗМІ. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2012. Т. 129. С. 88–93.

186. Прудникова О. В. Інформаційна культура і формування «людини інформаційної». *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. *Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2016. № 2. С. 154–165.

187. Рабінович П. М., Добрянський С. П., Гудима Д. А. та ін. Філософія права: проблеми та підходи: навч. посіб. / за заг. ред. П. М. Рабіновича. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2005. 332 с.

188. Радутний Е. О. Кримінальна відповідальність штучного інтелекту. *Інформація і право.* Київ, 2017. № 2 (21). С. 124–133.

189. Рибалка В. В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога. Київ: Шкільний світ, 2010. 128 с.

190. Ролз Дж. Теорія справедливості/ пер. з англ. О. Мокровольського. Київ: Основи, 2001. 822 с.

191. Романова А. Правосвідомість та національна ідея – основа стабільного державно-правового розвитку суспільства. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2023. № 2 (38). С. 85–90.

192. Сатохіна Н. І. Герменевтична філософія права: методологічний та онтологічний виміри. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого*». Харків, 2015. № 3 (26). С. 101–111

193. Слюсаревський М. М. Інформаційний простір: критика існуючих визначень і спроба побудови теорії. *Вісник. ХДУ. Серія «Психологія, політологія»: Особистість і трансформаційні процеси в суспільстві. Психолого-педагогічні проблеми сучасної освіти*. Харків, 1999. Ч. 4–5. С. 337–342.

194. Солодка О. М. Інформаційний простір держави як сфера реалізації інформаційного суверенітету. *Інформація і право*. Київ, 2020. № 4 (35). С. 39–46.

195. Солодка О. М. Інформаційний простір України: зміст поняття. Informative law. Information Technology. Section 6. Law of intellectual ownership and his defence. URL: https://www.lex-line.com.ua/?language=us&go=full_article&id=3062 . (дата звернення: 26.12.2025).

196. Солончук І. В. Інформаційне судочинство як закономірність інформаційного суспільства. *Інформація і право.* 2020. № 3(34). С. 46–54.

197. Сопілко І. М. Методологічні основи наукового осмислення концепції інформаційного суспільства. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2014. № 1. С. 80–84.

198. Стовба О. Концепція правової реальності С. Максимова. *Філософія права і загальнатеорія права*. Харків, 2016. № 1-2. С. 336–342.

199. Стратегія кібербезпеки України «Безпечний кіберпростір – запорука успішного розвитку країни» : Указ Президента України від 26 серпня 2021 р. № 447/2021 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#Text (дата звернення: 14.10.2025).

200. Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні : монографія / А. І. Шевченко та ін.; за заг. ред. А. І. Шевченка. Київ: ІПШІ, 2023. 305 с.

201. Тимошенко В. І. Деформована правосвідомість як передумова протиправної поведінки. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 4. С. 27–32.

202. Ткач Ю. Тенденції розвитку сучасного кіберпростору та його захищеності в умовах інформаційного протиборства. *Безпека інформації.* Київ, 2020. Том 26 № 2. С. 74–79.

203. Ткачук А. С. Деформації правосвідомості: їх сутність та наслідки. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2011. Вип. 43. С. 56–63.

204. Токарська А. С. Комунікативна природа права і правової комунікації. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2011. № 1. С. 32–39.

205. Токарська А. Т. Правова комунікація: теорія і її практика. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 25. С. 38–44.

206. Токарська А. Як досягти досконалості в комунікації: до питань захисту прав і свобод людини в інформаційній сфері. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* 2020. Т. 7. № 1. С. 77–82.

207. Турута О. В., Устименко О. С. Особливе значення засобів масової інформації у формуванні правосвідомості та правової культури українських громадян. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2012. Вип. 20. Частина ІІ. Т. 1. С. 85–87.

208. Угода про вільний доступ і порядок обміну відкритою науково-технічною інформацією держав-учасниць СНД від 11.091998 р. № 997_889 : Міжнародний документ. URL:___https://zakononline.ua/documents/show/192911___192976 (дата звернення: 27.12.2025).

209. Угода про міждержавний обмін науково-технічною інформацією від 26.06.1992 р. № 997_721. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_721#Text (дата звернення: 27.12.2025).

210. Українське суспільство та європейські цінності. Звіт соціологічного дослідження Інституту Горшеніна у співпраці з Фондом ім. Ф. Еберта. Київ, 2017.

44 с. URL: http://fes.kiev.ua/n/cms/fileadmin/upload2/JEvropeiski_cinnosti__tables_and_diagrams_MR_.pdf. (дата звернення: 23.03.2026).

211. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори); І. О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ: Абрис, 2002. 742 с.

212. Фінін Г. Ціннісні детермінанти сучасної системи правового виховання. *Грані*. *Філософія*. 2021. Т. 24, № 7–8. С. 5–12.

213. Француз-Яковець Т. А. Інформаційно-правова культура як необхідний елемент формування сучасного інформаційного суспільства. *Часопис Київського інституту інтелектуальної власності та права*. 2022. Вип. 2. С. 41–45.

214. Хаустова М. Г. Теоретичні та правові основи трансформації правової системи України в умовах глобалізації. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 4. С. 52–56.

215. Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2004. 15 с.

216. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Комунікативні теорії права в поясненні зв'язку влади й права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 5 (20). С. 22–27.

217. Черкас М. Є. Деформації правосвідомості як чинники протиправної поведінки особи. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2012. Вип. 23. С. 58–66.

218. Швець О. В. Формування політичного іміджу України в міжнародному інформаційному просторі: дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2006. 237 с.

219. Шевченко М. Є. Правові питання деформації правосвідомості: історико-правовий аналіз. *Право та інноваційне суспільство*. 2017. № 2 (9). С. 53–58.

220. Шевченко М. Поняття національного інформаційного простору та його характеристики. *Український інформаційний простір*. 2018. №1. С.103–112.

221. Шевченко С. Анатомія протесту: як Telegram, Tiktok та Threads стали новими платформами гуртування протестної молоді. Радіо Свобода. 31.07.2025.

URL: https://www.radiosvoboda.org/a/telegram-tiktik-threads-protest-kyiv-nabu-sap/33490208.html. (дата звернення: 06.06.2026).

222. Штангрет М. Й., Броневицька О. М. Філософсько-правовий аспект формування правосвідомості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Вип. 29(2). С. 273–277.

223. Шугало В. М. Формування суспільної позиції та правосвідомості за допомогою цифрових технологій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 808–810.

224. Шульга А. М. Правосвідомість особи як передумова її правомірної поведінки: ретроспективний погляд, сучасна інтерпретація. *Право і безпека*. 2022. № 4(87). С. 45–58.

225. Юркевич Х. Порівняльно-правовий метод в конституційно-правових дослідженнях. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. Вип. 2. С. 156–160.

226. Яковюк І. В. Правова культура і її вплив на розвиток правової системи. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 1 (52). С. 43–56.

227. Ярема О. Г. Характеристика правових основ інформаційного суспільства. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія Право*. 2024. Вип. 83. Ч. 2. С. 394–402.

228. Яременко О. І. Віртуальна реальність як філософська категорія та сфера дії права. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції*: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (Одеса, 18 травня 2018 р.) Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Т. 1. С. 33–36.

229. Austin J. Lectures on Jurisprudence, Or, The Philosophy of Positive Law. Henry Holt, 1875. 504 p

230. Barthes R. Elements of semiology/trans. Annette Lavers and Colin Smith. London: Jonathan Cape, 1977. 111 p.

231. Beck G. The Overton Window / Glenn Beck, Kevin Balfe, Emily Bestler, Jack Henderson. New York : Threshold Editions, 2010. 321 p.

232. Byman D. L., Gao Ch., Meserole Ch., and Subrahmanian V. S. Deepfakes and international conflict: research report. *Brookings*. 2023. 20 p.

233. Danilyan O. G., Dzeban O. P., Kalynovskyi Yu. Yu., Hetman Y. A. Historical and cultural-mental origins of legal consciousness of the Ukrainian people. *Revista Notas Históricas y Geográficas*. 2022. № 28. P. 346–360.

234. Filatova-Bilous N. Yu. Novations of European law on online platforms: On the edge of economic analysis and human rights law. *Economic Theory and Law*. 2023. № 3. P. 59–76.

235. Habermas J. Theorie de l'agir communicationnel. Vol. 2. Paris: Fayard, 1987. 480 p.

236. Hull. G. Why social media may not be so good for democracy. *The conversation*. Published: November 6, 2017 1.23 AM. URL: https://theconversation.com/why-social-media-may-not-be-so-good-for-democracy-86285 (дата звернення: 16.12.2025).

237. Kalvin Chan. European Union opens investigation into Musk's AI chatbot Grok over sexual deepfakes. Published: January 26, 2026. URL:https://apnews.com/article/elon-musk-x-grok-ai-deepfakes-sexual-c1a3039e5aaeb4dd517d995b8b301537 https://apnews.com/article/elon-musk-x-grok-ai-deepfakes-sexual-c1a3039e5aaeb4dd517d995b8b301537 (дата звернення: 15.05.2026).

238. Kant I. Die Metaphysik der Sitten. Metaphysische Anfangsgründeder Rechtslehre. 1798. 289 p.

239. Krueger M. Artificial Reality, Addison-Wesley, 1983. 340 p.

240. Lanier J. Digital Maoism: The Hazards of the New Online Collectivism. *Edge*, 2006. URL: https://www.edge.org/conversation/jaron_lanier-digital-maoism-the-hazards-of-the-new-online-collectivism.

241. Lanier J. You Are Not a Gadget: A Manifesto. NewYork: Alfred A. Knopf, 2010. 220 p.

242. Lem S. Summa Technologiae. Krakow: Wydawnictwo Literackie, 2020. 560 p.

243. Lomaka V., Tragniuk, O., Kovtun V., Yakoviyk I., Zhukov I. The Role of Legal Regulation in the Formation and Maintenance of Legal Culture: Special Reference to Ukraine. *Pakistan Journal of Life and Social Sciences*. 2024. № 22(2). P. 4759–4771.

244. Lomaka V., Yakoviyk I., Bilousov Ye., Tragniuk O. The Role of the Transformation of Public Legal Consciousness during Legitimation of the European integration of Ukraine. *Pakistan Journal of Criminology*. 2024. Vol. 16, issue 02. P. 405–418.

245. McCombs M. E., Shaw D. L. The agenda setting function of mass media. *Public Opinion Quarterly*. 1972. Vol. 36. P. 176–187.

246. McLuhan M., Powers B. R. The Global Village: Transformations in World Life and Media in the 21st Century. New York: Oxford University Press, 1989. 395 p.

247. McLuhan Marshall. Understanding Media: The Extensions Of Man. 1st Ed.: McGraw Hill, 1964. 318 p.

248. Morska, N. The relationship between natural and digital human rights: problems of legal definition. *Philosophy and Governance*. 2026. №. 2 (18). P. 1–11.

249. Powerful effects-minimal effects: Elisabeth Noelle-Neumann, «The Effect of Media on Media Effects Research». *Journal of Communication*. 1983. Vol. 33. No. 3. P. 157–165.

250. Radbruch G. Gesamtausgabe (20 Bände) / ArthurKaufmann (Hg.). Heidelberg, 1987 ff. GA, Bd 3: *Rechtsphilosophie III* / bearb. von Winfried Hassemer. 1990. 343 p.

251. Razmetaeva Yu. Artificial intelligence and the end of justice. *BioLaw Journal – Rivista di BioDiritto*. 2024. №1. P. 345–365.

252. Razmetaeva Yu., Barabash Yu., Lukianov D. The Concept of Human Rights in the Digital Era: Changes and Consequences for Judicial Practice. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2022. № 3(15). P. 41–56.

253. Ukraine Refugee Situation. URL: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine (дата звернення: 27.04.2026).

254. USAID–Internews Media Consumption Survey. Ukrainian media use and trust in 2022. 102 p. URL: https://internews.org/wp-content/uploads/2022/12/USAID-Internews_Media-Consumption-Survey_2022_eng.pdf. (дата звернення 12.06.2026).

255. Young K., Billings K. R. Legal Consciousness and Cultural Capital. *Law & Society Review*. 2020. Vol. 54, issue 1. P. 33–65.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові публікації, в яких опубліковано основні результати дослідження:

1. Базаєв О. Д. Правосвідомість як філософсько-правова категорія: історичні та сучасні інтерпретації. *Проблеми законності*. Харків. 2024. Вип. 167. С. 6–24.

DOI: https://doi.org/10.21564/2414-990X.167.319129

2. Базаєв О. Д. Особливості впливу засобів масової комунікації на правосвідомість сучасної людини. *Проблеми законності*. Харків 2025. Вип. 170. С. 321–337.

DOI: https://doi.org/10.21564/2414-990X.170.341294

3. Базаєв О. Д. Буття суспільної правосвідомості в інформаційному просторі України: сучасні світоглядно-ціннісні загрози. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2025. Т. 5. № 92. С. 286–292.

DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.39

Наукові праці, в яких засвідчено апробацію матеріалів дослідження:

1. Базаєв О. Сутнісні характеристики правосвідомості: філософсько-правовий аналіз. *Філософія і право*: тези доп. XIX Міжнар. наук. конф. аспірантів та студентів (18 трав. 2023 р.). Харків: Право, 2023. С. 12–13.

2. Bazaev O. A modernapproachofunderstandinglegalawarnessproblem. XI науково-практична конференція іноземними мовами *«Sciencein a changingworld: currentstudiesofyoungresearchers (Наука у мінливому світі: актуальні дослідження молодих науковців)»* (17 квіт. 2024, Харків). М-во освіти і науки України, Нац. юрид.ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. іноземних мов. Харків : НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2024. С.20–22.

3. Базаєв О. Вплив інформаційного середовища на розвиток суспільної правосвідомості в Україні. *Філософія і право*: тези доп. XX Міжнар. наук. конф. аспірантів та студентів (22 трав. 2024 р.). Харків: Право, 2024. С. 6–7.

4. Базаєв О. Криза правосвідомості в сучасному суспільстві: причини та шляхи подолання засобами освіти. *Особистість та освіта в умовах сучасних соціокультурних викликів: ціннісно-світоглядні та науково-методичні аспекти*. Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. КЗВО «ДАНО» ДОР» / Наук. ред. О. Є. Висоцька. Техн. ред. Н. В. Дев'ятко. (28 лютого 2025 р.). С. 10–11.

5. Базаєв О. Горизонтальні інтерсуб'єктні комунікації як чинник формування правосвідомості в інформаційному суспільстві. *Філософія і право*: тези доп. XXI Міжнар. наук. конф. аспірантів та студентів (21 трав. 2025 р.). Харків: Право, 2025. С. 13–16.

6. Базаєв О. Д. Етноментальні детермінанти правосвідомості українців: синтез західних та східних ціннісних кодів. *Філософія і культура в антропологічних вимірах сучасності* : зб. тез доп. XIV наук. конф. з нагоди Всесвіт. Дня Філософії (UNESCO), (20-21 листоп. 2025 р) Дніпро, 2025. С.139–142.

7. Базаєв О. Д. Компонентна структура правосвідомості у сучасному філософсько-правовому дискурсі. *Науково-освітянська еліта та формування інтелектуального потенціалу української нації* : матеріали IV Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 27 берез. 2026 р.). Харків, 2026. С. 29–32.

8. Базаєв О. Статус тимчасового захисту українців у ЄС як каталізатор формування правосвідомості європейського зразка. *Філософія і право*: тези доп. XXII Міжнар. наук. конф. аспірантів та студентів (25 трав. 2026 р.). Харків: Право, 2026. С. 16–18.